T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Hadis Bilim Dalı

Yüksek Lisans

SEYDA MOLLA HÂLİT KORKUSUZ VE EL-HADÎSU'S-SAHÎH ADLI ESERİ

İbrahim AYHAN
12909010

Danışman
Doç. Dr. Mehmet BİLEN

Diyarbakır 2017

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Hadis Bilim Dalı

Yüksek Lisans

SEYDA MOLLA HÂLİD KORKUSUZ VE EL-HADÎSU'S-SAHÎH ADLI ESERİ

İbrahim AYHAN
12909010

Danışman
Doç. Dr. Mehmet BİLEN

Diyarbakır 2017

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum *"*Seyda Molla Hâlid Korkusuz ve el-Hadîsu's-Sahîh Adlı Eseri" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

 Tezimin 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

26/12/2017

İbrahim AYHAN

KABUL VE ONAY

İbrahim AYHAN tarafından hazırlanan Seyda Molla Hâlid Korkusuz ve el-Hadîsu's-Sahîh adındaki çalışma, 26/12/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**,** Hadis Bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Musa BAĞCI

Doç. Dr. Mehmet BİLEN

Yrd. Doç. Dr. M. Sait UZUNDAĞ

ÖNSÖZ

Hadîs usûlü, Hz. Peygamber'e isnad edilen sözlerin aslına uygun olarak bugüne ulaştırılma vazifesini yerine getiren bir ilimdir. Ayrıca bu ilim, Hz. Peygamber'e ait olan ile olmayanı birbirinden ayırt etmek amacıyla oluşturulmuştur. İslâm âlimleri tarafından tarihî süreç içerisinde ortaya çıkan problemleri çözmek amacıyla ortaya çıkan bu ilim, zamanla gelişerek bağımsız bir ilmî disiplin olma özelliği göstermiştir.

İslamî ilimler alanında eğitim veren Şark medreselerinde ise hadîs usûlü ile ilgili eğitim, kısmi oranda icra edilmiştir. Buna rağmen Şark medreselerinin müfredatına göre eğitim görmüş Molla Halîd Korkusuz hadîs alanına ehemmiyet vermiş ve hadîs usûlü ile ilgili *"el-Hadîsu's-Sahîh"* adlı eseri telif etmiştir. Bu çalışmada söz konusu eserin Şark medreselerindeki hadîs usûlü eğitimine sunduğu katkılar açısından önemi ortaya konacaktır.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konunun önemi, amacı ve kaynakları üzerinde durulmaktadır.

Birinci bölümde Molla Hâlid Korkusuz'un hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bilgi verilmektedir. Bu çerçevede hocaları, talebeleri ve eserlerine değinilmektedir. Ayrıca yapmış olduğu görevler ve ilmî seyahatlerine işaret edilmektedir. Ayrıca Molla Hâlid'in medrese geleneğinden gelen biri olması hasebiyle medreselerin tarihi, müellif tarafından yazılan eserin medrese geleneğinde ki yeri ve eserde kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca Molla Hâlid'in eserinde kullandığı başlıklar tespit edilip eserde kullanılan ayet ve hadîslere de değinilmektedir.

İkinci bölümünde ise Halîd Korkusuz'un söz konusu eserde hadîs usûlü ilmi ile ilgili yaptığı değerlendirmeler hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca müellif tarafından yazılan eserde *Kütüb-i Sitte* ve müellifleri hakkında yapılan aktarımlar tahlil edilmektedir.

Uzun soluklu bir çalışmanın sonucu olan bu eserin meydana gelmesinde daima teşvik ve tavsiyelerinden istifade ettiğim danışman hocam Doç. Dr. Mehmet BİLEN'e teşekkür ediyorum. Aynı şekilde tezimi okuma zahmetinde bulunan Yrd. Doç. Dr. Cüneyt MARAL, Arş. Gör. Mahmut ÜSTÜN, Arş. Gör. Üsame BOZKURT, Arş. Gör. Yusuf ÇINAR'a ve bu süreçte desteklerini yanımda hissettiğim eşime ve çocuklarıma da şükranlarımı arz ediyorum.

İbrahim AYHAN

Diyarbakır 2017

ÖZET

İslâm tarihi boyunca hadîs, Kur'an'dan sonra müslümanların ikinci ana kaynağı olarak kabul edilmiştir. Hadîslerin mevsûkiyetini ortaya koymak için hadîs usûlü ile ilgili çok sayıda eser telif edilmiştir. Cumhuriyet sonrası dönemde şark medreselerinde eğitim gören Molla Halîd Korkusuz da bu alanda eser telif edenlerden biri olmuştur. Molla Hâlid Korkusuz, eserinde ilk dönemlerden itibaren günümüze kadar kullanıla gelen hadîs usûlündeki kavramlar ile ilgili genel bilgiler vermiştir. Ayrıca bu alanda tartışmaya medar olan konuları ayrıntılı bir şekilde işlemiştir. Bunların yanında hadîs tarihi ve usûlü alanında iz bırakan saygın âlimlerin hayatları ve eserleri hakkında tanıtıcı bilgiler sunmuştur. Yine Molla Halîd, bahse konu olan eserinde hadîslerin sıhhatinin görecelilği, hadîs sıhhat tespitinde kullanılan yöntemleri ve sıhhat açısından hadîslerin sıralaması gibi konuları ele almıştır. Bu doğrultuda sünnî âlemde Şeyhayn diye kabül edilen Buhârî ve Müslim'e yöneltilen eleştirileri dile getirip konuyla ilgili verilen cevapları nakletmiştir. Molla Halîd'in eseri eklektik bir yapıda olup alanda yazılan çok sayıda eserden alıntılar içermektedir. Şark medrese geleneğinde hadîs eğitiminin sathi düzeyde olması ve yazma geleneğinin az olmasına rağmen müellifin böyle bir eser telif etmesi eseri önemli kılmaktadır. Biz de bu çalışmada eserin hadîs alanında ki usûl geleneğine yaptığı katkıyı ve şark medrese eğitimindeki yerini incelemeye çalıştık.

Anahtar Sözcükler

Hadîs, Usûl, Molla Halîd Korkusuz, Şark Medreseleri

ABSTRACT

Hadith has been accepted as the second major source of Muslims after the Qur'an during the history of Islam. Numerous works related to the tradition of the Hadith have been written to put forth the dependability of hadiths. Mollah Hâlid Korkusuz, studied in eastern madrasah, has been one of who has written works in this field too. Mollah Hâlid Korkusuz has given in his work general information about the concepts which has had been used in hadith method from the first periods to these days. Also, he has handled subjects which were debated in this field. Besides these, he has presented informative information about the esteemed scholars who have left a mark in history and method of hadith. And also Mollah Hâlid has handled the subjects like variability of hadiths' authentic, the methods in which were used in determining of hadith authentic and hadiths' category in terms of authentic in this work.

In this direction he has handled the criticisms directed to Bukhari and Muslim who were accepted Sheikhayn of sunni world and has transmited the answers which were given about the subject. The work of Molla Hâlid is in an eclectic style and contains quotations from numerous works written in the field. Despite the tradition of Hadith education in the eastern madrasah is superficial and the tradition of writing is small, writer's writing such a work makes it important. In this study, the contribution of the work to tradition in the field of Hadith and its place in eastern madrasah education have been studied.

Key Words

Hadith, Method, Mollah Hâlid Korkusuz, Eastern Madrasah

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ ..... **I**
ÖZET ..... **III**
ABSTRACT ..... **IV**
İÇİNDEKİLER ..... **V**
KISALTMALAR ..... **VIII**
GİRİŞ **1**
ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE METODU **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

MOLLA HÂLİD KORKUSUZ'UN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. HAYATI **3**
1.1.1 Adı, Nesebi, Doğum Yeri ve Tarihi 3
1.1.2. Tahsili, Hocaları ve Öğrencileri 3
1.1.2.1. Tahsili 3
1.1.2.2. Hocaları 9
1.1.2.3. Talebeleri 12
1.1.3.Tasavvufî ve Edebî Yönü 12
1.1.4. Hizmetleri 14
1.1.5. Vefatı 15
1.2. ESERLERİ **16**
1.2.1.Telif Eserleri. 16
1.2.2.Tercüme Eserleri 16
1.3. MOLLA HÂLİD KORKUSUZ'UN *EL-HADÎSU'S-SAHÎH* ADLI ESERİ **17**
1.3.1. GENEL BİLGİLER 17

1.3.1.1. Medreselerin Kısa Bir Tarihçesi 18
1.3.1.2. Eserin Şark Medrese Geleneğindeki Yeri 20
1.3.1.3. Eserde Kullanılan Kaynaklar 25
1.4. KONULARIN İŞLENİŞİ 29
1.4.1. Konuların Tasnifi 29
1.4.2. Mukaddime (Eserin Telif Sebebi) 30
1.4.3. Asıl Başlıklar (Başlık Sistemi, Tablo) 30
1.4.4. Konu Başlıklarının Açıklanması 33
1.4.5. İktibas Şekilleri 35
1.4.5.1. Ayet ve Hadîslerin Gösterilmesi 35
1.4.5.2. Âyetlerin İktibâsı 35
1.4.5.3. Hadîslerin İktibâsı 37
1.4.5.4. Kaynakların İktibası 38

İKİNCİ BÖLÜM

MOLLA HÂLİD KORKUSUZ'UN HADİS USÛLÜ ANLAYIŞI

2.1.MÜELLİFİN HADÎS USÛLÜ İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLARA YAKLAŞIMI 40
2.1.1. Sünnet Kavramı 40
2.1.2.Hadîs Kavramı 44
2.1.3.Haber Kavramı 49
2.1.3.1. Âhâd Haber ve Epistemolojik Değeri 50
2.1.3.2. Mütevâtir Haber ve Epistemolojik Değeri 54
2.1.4.Eser Kavramı 57
2.1.5.Sahîh Hadîs 59
2.1.5.1.Sahîh Hadîs Tanımına Yöneltilmiş Bazı İtirazlar ve Verilen Cevaplar 61
2.1.5.2.Sahîh Hadîs Konusunda Telif Edilen İlk Eser 63
2.1.6.Şazz Hadis Kavramı 64
2.1.7.İllet Kavramı 65
2.1.8.Sıhhatin Göreceli Olması ve Sıhhat İçin İleri Sürülen Şartlar 68
.2.1.9Sıhhatin Tespitinde Takip Edilen Yöntemler 75
2.1.10.Esahhu'l-Esânîd Kavramı 79

2.1.11.Şeyhaynin *el-Câmi'u's-Sahîh* Adlı Eserlerinde Hadîs Tahricinde Aradıkları Şartlar 80
2.1.12.Şeyhayn Bütün Sahîh Hadîsleri *el-Câmi'u's-Sahîh* Adlı Eserlerinde Cem' Ettiler Mi? 81
2.1.13.Şeyhayne Yöneltilen Bazı Eleştiriler ve Verilen Cevaplar 82
2.1.14.Sıhhat Açısından Hadîslerin Sıralaması 83
2.1.15.Sahîh Hadîsleri Derleyen Diğer Bazı Çalışmalar 85
2.1.16.Müstahrec Türü'ne Dair Açıklamaları 86
2.2.MOLLA HÂLİD'İN BAZI HADÎS KAYNAKLARI VE MESELELERİNE YAKLAŞIMI VE DEĞERLENDİRMELERİ 87
2.2.1.Buhârî (ö.256/870) veel-Câmi'u's-Sahîh Adlı Eseri 88
2.2.2.Müslim ve el-Câmi'u's-Sahîh Adlı Eseri 93
2.2.3.Nesâî ve Sünen'i 96
2.2.4.Tirmizî ve el-Câmi'u's-Sahîh Adlı Eseri 99
2.2.5.Ebû Davûd ve Sünen'i 102
2.2.6.İbn Mâce ve Sünen'i 104
SONUÇ 106
KAYNAKÇA 108
EKLER 120

KISALTMALAR

Ar.	Arapça
bkz.	Bakınız
böl.	Bölüm
bs.	Baskı, basım
C.	Cilt
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
DÜ	Dicle Üniversitesi
EU	European Union
Hz.	Hazreti
IMF	International Monetary Fund
İSO	İstanbul Sanayi Odası
K.	Karar
KHK	Kanun Hükmünde Kararname
mad.	Madde
MK	Medenî Kanun
No.	Numara
s.	Sayfa
S.	Sayı
vr.	Varak
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE METODU

"*Seyda Molla Hâlit Korkusuz ve el-Hadîsu's-Sahîh Adlı Eseri*" isimli çalışmada Molla Hâlid Korkusuz'un *"el-Hadîsu's-Sahîh"* eseri hadîs usûlü açısından incelenmiştir. Bu bağlamda hadîs alanının tarihsel gelişimi ve teşekkül süreci kısmen incelenmiştir. Ayrıca müellif, şark medreselerinde yetiştiği için medreseler ve şark medreselerinin tarihsel gelişimi konu edinilmiştir. Şark medreseleri özelinde hadîs eğitiminin değerlendirilmesi yapılmıştır. Hadîs ilimleri alanında bu medreselerde gerek okuma gerekse telifat alanında var olan eksiklikler ele alınmıştır.

Şark medreselerinde şifahî geleneğin hâkim olduğu vurgulanmıştır. Buna binâen bu gelenekten gelenlerin eser yazmaktan uzak durdukları ortaya konmuştur. Bu medreselerde yetişmesine rağmen Molla Hâlid'in farklı alanlarda eserler telif ettiği belirtilmiştir. Bu eserlerden biri olan *"el-Hadîsu's-Sahîh"* adlı eserde geçen hadîs usûlüne yönelik; sünnet, hadîs, haber, eser, sahîh hadîs, şazz ve illet gibi kavramlar mukayeseli bir şekilde irdelenmiştir. Kavramlar hakkında bilgi verilirken önce kavramın sözlük anlamı, daha sonra ıstılahî anlam ve son olarak müellifin görüşü belirtilmiştir. Ayrıca hadîs sıhhat tespitinde var olan görecelilik konusu Molla Hâlid perspektifinden ele alınmıştır.

Bu çalışmada Molla Hâlid'in *sünen* tarzı eserlerde mutlak olarak kabul edilen bazı hadîslere tenkitlerde bulunduğu konu edinilmiştir. Ayrıca Şeyhayn tarafından telif edilen *"el-Câmiu's-Sahîh"* adlı eserlerde hadis tahriç edilirken aranan şartlar, söz konusu eserlerde bütün sahîh hadîslerin bir araya getirilip getirilmediği, Şeyhayn'e yönelik yapılan eleştiriler ve bu eleştirilere verilen cevaplar, sıhhat açısından hadislerin sıralanması ve sahîh hadîsleri yazan diğer bazı müellifler hakkında bilgi verilmiştir.

Bilimsel faaliyetlerde metodoloji önemli unsurların başında gelmektedir. Bu çalışmada da tespit, tahlil ve tenkid metotları kullanılmıştır. Tespit aşamasında kaynak taraması yapılmış, bu doğrultuda Molla Hâlid'in söz konusu eseri ve hadîs ilmi ile ilgili eserler kronoloji dikkate alınarak irdelenmiştir. Tahlil aşamasında ise elde edilen bilgiler, analizden geçirilmiş ve sentezlenmiştir. Yine bu aşamada açıklama, betimleme, alıntı yapma, tartışma ve örnekleme gibi edebi usluplar kullanılmıştır.

Eserin muhtevası göz önüne alınarak başlık düzeni oluşturulmuştur. Başlıklardan sonra konuların luğavî ve ıstılahî düzlemdeki karşılıkları dile getirilmiştir. Daha sonra Molla Hâlid'in eserinde geçen bilgilere atıf yapmak suretiyle ilgili konuların sınırları çizilmeye çalışılmıştır. Tenkit aşamasında ise eserdeki görüş ve öneriler eleştirel bakış açısıyla tahlil edilmiş, alanın önemli eserleriyle mukayeseler yapılmıştır. Bunun yanında Molla Hâlid'in yanlış görülen bazı görüşleri dile getirilmiş, olumlu eleştiriye tabi tutulmuştur.

Şark medreselerinde şifahî aktarım geleneği hâkim olmakla beraber, hadîs eğitimi sathi düzeyde icra edilmiştir. Dolayısıyla Molla Hâlid'in yazdığı söz konusu eser bu açıdan önem arz etmektedir. Bu çalışmada Molla Hâlid'in medrese geleneğine mensûb olmasına rağmen hadîs usuûlü alanında eser telif etme yönünün ortaya konması amaçlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MOLLA HÂLİD KORKUSUZ'UN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. HAYATI

1.1.1 Adı, Nesebi, Doğum Yeri ve Tarihi

Korkusuz ailesi takriben 430 yıl önce şimdiki Ürdün sınırlarında kalan Zerkâ kasabasından Erzurum'un Tekman ilçesine gelmiştir. Birinci dünya savaşı ile başlayan Rus işgalinde[1] sayıları 30 ile 40 kişi oldukları ifade edilen aile büyüklerini kaybeden Korkusuz ailesi, 1917 yılında Molla Hâlid Korkusuz'un babası Hacı Hüseyin öncülüğünde Tekman'dan, Diyarbakır'ın Lice ilçesine taşınmıştır.[2] Savaş döneminde yaşanan sıkıntılardan dolayı aileye öncülük eden Hacı Hüseyin de 1967 yılında 57 yaşında ceviz ağacının altında istirahat ederken kalp krizi geçirerek vefat etmiştir. 01.12.1940 yılında Molla Hâlid Korkusuz Lice'nin Kâli mahallesinde dünyaya gelmiştir.[3] Lice'de doğduğu için Molla Hâlid el-Licevî nisbesiyle de tanınmaktadır. 17 yaşında evlenen Molla Halîd'in bu evlilikten 1'i kız 5'i erkek olmak üzere toplam 6 çocuğu dünyaya gelmiştir.

1.1.2. Tahsili, Hocaları ve Öğrencileri

1.1.2.1. Tahsili

Molla Hâlid Korkusuz, babasının destek ve teşvikiyle küçük yaşlardan itibaren medrese eğitimi almaya başlamıştır. Molla Hâlid'in yaşadığı dönem ve öncesinde

---

1 Birinci Dünya savaşı sırasında Erzurumun Rus'lar tarafından işgal edilme süreci hakkında bkz. Mevlüt Yüksel, "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 37.

2 Molla Hâlid Korkusuz'un oğlu Prof. Dr. M. Refik Korkusuz ile yaptığımız röportajdan naklen.

3 Güneş Ekmekçi, "Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebi Kişilikleri", **Dünden Bugüne Lice Sempozyumu**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2012, s. 408.

Diyarbakır çevresinde bulunan medreseler sosyal ve ilmî hayatın merkezinde yer alıyordu. Bundan dolayı Molla Hâlid medrese eğitiminin büyük bir kısmına Diyarbakır çevresinde bulunan medreselerde devam etmiştir. Ayrıca Diyarbakır'ın ilim ve kültür merkezi olması da babasının Molla Hâlid'i yörede bulunan medreselere yönlendirmesinde etkili olmuştur. Nitekim temel eğitimini ve Kur'ân derslerini Lice'nin güvenilir hocalarından olan Molla Halil Efendi'den[4] alan Molla Hâlid üç yıl süreyle Molla Halil'in gözetiminde derslerine devam etmiştir. İlim merakı günden güne artan Molla Hâlid Suriye'ye gitmeye karar vermiş ve 10 yaşında Suriye'ye gitmiştir. Ancak Suriye'deki eğitim-öğretim seviyesini yeterli görmeyen Molla Hâlid kısa süre sonra geri dönmüştür. Adeta bir ilim aşığı olan müellifimiz dönemin önde gelen âlimlerinden olan, Molla Muhammed-ê Reş (ö. ?), dönemin Lice müftüsü ve bölgede tanınan, kendisine derin saygı duyulan Molla Hüseyin Küçük'ün (1871-1955) yanında ilim tahsiline devam etmiştir. Yaptığımız röportajda müellifimizin oğlu Refik Korkusuz babasının 11-16 yaşları arasında, hayatını okumaya ve okutmaya adayan büyük mürebbi Molla Hacı Abdulfettah Yazıcı'nın yanında tahsiline devam ettiğini ifade etmiştir. Molla Hâlid medrese eğitimini kısa süre içerisinde bitirerek icazetnamesini almaya hak kazanmıştır.[5]

Molla Hâlid, geleneksel ilmi usûlün takipçisi olduğu için icazet geleneğine önem vermiştir. İcazet geleneğine verdiği ehemmiyeti aldığı üç ayrı icazetname göstermektedir. İlk icazetnamesini Molla Hacı Abdulfettah'tan şifahî olarak alan Molla Hâlid, ikinci icazetnamesini Kızıltepe'nin önde gelen mollalarından olan Molla Abdurrezzak'tan yazılı olarak almıştır. Üçüncü icazetnamesini ise Bağdat'ta araştırmada bulunduğu zaman zarfı içerisinde kendisine fikri manada sürekli yol göstericilik yapan Heyet-i Ulema başkanı ve Cami'i Ahmet imam hatibi eş-Şeyh Abdulkerim Müderris'ten almıştır.[6] Zor ve sıkıntılı tahsil hayatından sonra Molla Hâlid, artık birikimli ve aktif bir müderris olarak ilmî hayatın içerisinde yer almıştır. İlk

[4] Molla Halil efendinin hayatı için bkz. Ekmekçi, **"**Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebi Kişilikleri", s. 405-408

[5] Ekmekçi, "Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebi Kişilikleri", s. 409; Refik Korkusuz ile yapılan röportaj.

[6] Ekmekçi, **"**Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebi Kişilikleri", s. 409.

icazetnamesini 16 yaşında alan Molla Hâlid 17 yaşından itibaren medreselerde dersler vermeye başlamıştır.

Doğu medrese müfredatında okunan eserler sayı itibari ile pek fazladır. Eserlerin okutulması ve ezberletilmesi noktasında medreseler arasında ortak hareket etme durumu söz konu değildir. Bazı medreseler okuttuğu eserlerin tamamını ezberletir iken bazı medreseler ise okutulan müfredatın bir kısmını ezberletmektedir. Yapılan röportajda müellifin oğlu, Molla Hâlid'in müfredatta bulunan eserlerin tamamını ezberlediğini dile getirmiştir. Örnek olarak da medrese geleneğinde Molla Câmî diye bilinen *"el-Fevâidu'd-Diyâiyye"* isimli eserin metni olan "*el-Kafiye"* ile İmam Malik'in (ö. 672/1274) nahiv ilmine dair telif ettiği *"Elfiyye"* gibi eserleri ezberlediğini dile getirmiştir.[7] Doğu medreselerinde okutulan eserler hakkında ortak bir duruşun olmaması müellifin okuduğu eserleri tespit etmemiz noktasında bize zorluk çıkarsa da doğu medreseleri hakkında yapılan bazı araştırmalarda eserlerin genel çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır. Medreselerde okutulan eserler hakkında kısmen de olsa bize fikir verecek bir listeyi sunarak müellifin okuduğu eserlerin tamamına yakınını göstermeye çalışacağız.

Sarf ilmine dair: Müellifi belirsiz, ancak kimi şârihlerince Hz. Ali'ye ait olduğu ileri sürülen *Emsile,* Müellifi kesin bilinmemekle beraber bir iddiaya göre Seyyid Abdullah (ö. 667/1245) adında bir zata ait olan *Binâ,* **'**İzzuddîn İbrahîm ez-Zencânî'nin (ö. 655/1257) eseri olan *İzzî* metni, Sa'duddîn et-Teftazanî'nin (ö. 791/1388) bu metin üzerindeki şerhi.

Nahiv ilmine dair: Abdulkâhir el-Curcânî'ye (ö. 471/1078) ait *Avâmil,* Molla Yunus el-Erkatînî'ye ait olan *Terkîb* (Kürtçe), Yine Molla Yunus el-Erkatînî'ye ait olan *Zurûf* (Kürtçe), Sa'dullah'ın (ö. ?) *Avâmil şerhi,* Ahmed b. Hasen el-Çarperdî'ye (ö. 746/1345) ait *Muğni* metni, Muhammed b.'Abdirrahîm el-'Umarî el-Mîlânî'ye ait *Şerhu'l-Muğnî,* Cemaluddîn Yûsuf b. Hişâm el-Mısrî'nin (ö. 761/1360) e*l-İ'râb 'an Kavâ'idi'l-İ'râb* adlı metin kitabı, Osmanlı müelliflerinden Ahmed b. Muhammed'in (ö. 1600) bu metne yazdığı *Hallu Ma'âkidi'l-Kavâ'id* adlı şerhi, Ebu'l-Kâsım Mahmûd ez-Zemahşerî'ye (ö. 538/1143) ait *el-Unmûzec fi'n-nahv* adlı metin kitabı, Sa'duddîn

[7] M. Refik korkusuz ile yapılan röportaj

Sa‘dullah el-Berda‘î’nin (ö. ?) bu metne yazdığı *Hadâiku’d-Dakâik* adlı şerh, Ebû ‘Abdillah Muhammed b. Mâlik’in (ö. 673/1274) *Elfiyye* adlı manzum eseri, Celâluddîn ‘Abdurrahmân es-Suyûtî’nin (ö. 911/1505) bu esere yazdığı *el-Behcetu’l-Mardiyye fî Şerhi’l-Elfiyye* adlı şerhi, Ebû ‘Amr ‘Usmân b.’Umar el-Hâcib’in (ö. 647/1249) *el-Kâfiye* adlı metin kitabı, Abdurrahmân el-Câmî’nin (ö. 898/1492) bu metne yazdığı ve *Molla Cami* diye ünlenen *el-Fevâidu’d-diyâiyye* adlı şerh, Abdulgafûr Lârî’nin (ö. 912/1506) bu şerhe yazmış olduğu hâşiye, Abdulhakîm Siyalkotî’nin (ö. 1067/1656) bu hâşiyeye yazdığı hâşiye isimli kitaplar.

Mantık ilmine dair: Esîruddîn el-Ebherî’nin (ö. 663/1264) *İsâgûcî* metni, Husâmuddîn el-Kâtî’ye (ö.760/1358) ait *İsâgûcî Şerhi***,** Muhyiddîn Efendi’nin (ö. ?) bu şerhe yazmış olduğu ve kendi adıyla anılan hâşiye, Molla Şemsüddîn Muhammed Fenarî’nin (ö. 835/1431) *İsâgûcî Şerhi*, Ahmed b. Muhammed b. Hıdır’ın (ö. ?) Fenârî şerhine yazmış olduğu ve yörede Kavl (kul) Ahmed hâşiyesi olarak ünlenen *Hâşiye ‘ala’l-Fenarî* adlı hâşiye, ‘Umar b. ‘Ali el-Kazvînî’nin (ö. 695/1295) *Şemsiyye* adlı detaylı mantık metni, Kutbuddîn Muhammed b.Muhammed er-Razî’nin (ö. 766/1364) bu metne yazdığı *Şerhu’ş-Şemsiyye* adlı uzunca şerh, Seyyid Şerif el-Curcânî’in (ö. 816/1413) bu şerhe yazdığı ve medrese muhitinde *Seyyid Şerif’in Tasavvurat ve Tasdikat*’ı diye anılan *Hâşiye*.

Vad’ ilmine dair: ‘Adududdîn el-İcî’nin (ö. 756/1354) *er-Risâletu’l-‘Adudiyye* adlı metin kitabı, Ebu’l-Kâsım Ali el-Leysî es-Semerkandî (ö. 888/1483) veya Ali Kuşçu tarafından bu metne yazılmış olan *Şerhu’r-Risâleti’l-Vad’iyye* adlı şerh.

Belâgat ilmine dair: Ebu’l-Kâsım Ali el-Leysî es-Semerkandî’nin (ö. 888/1483) *el-Ferîde es-Semerkandiyye* adlı metin kitabı, ‘İsâmuddîn el-İsferâînî’nin (ö. 945/1538) bu metne yazdığı *‘İsâm ‘ale’l-Ferîde* adlı şerhi, Hasen b. Muhammed Zibarî’nin (ö. 1044/1634) bu şerhe yazdığı *Hâşiyetu Zibarî* adlı hâşiye, Hatîb el-Kazvînî’nin (ö. 739/1338) *Telhîsu’l-Miftâh* adlı metin kitabı, Sa’duddîn Teftâzânî’nin (ö. 792/1390) bu metne yazdığı *Muhtasaru’l-Ma’anî* adlı şerh.

Münazara ilmine dair: Saçaklızade Muhammed el-Mer’aşî’nin (ö. 1145/1732) *el-Velediyye* adlı metin kitabı. Abdulvahhâb el-Amidî’nin (ö. ?) bu metne yazdığı *Abdulvahhâb ‘alel’-Velediyye* adlı şerh.

Kelam ilmine dair: Ebû Hafs en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *el-'Akâidu'n-Nesefiyye* adlı metin kitabı, Sa'duddîn Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) bu metne yazdığı *Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye* adlı şerh.

Fıkıh usûlüne dair: Abdulvahhâb Tâcuddîn es-Subkî'nin (ö. 771/1370) *Cem'u'l-Cevâmi'* adlı metin kitabı, Celaluddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî'nin (ö. 864/1459) bu metin üzerine kaleme aldığı *Şerhu'l-Mahallî 'ala Cem'i'l-Cevâmi'* adlı şerh. Zikredilen kitaplar şark medreselerinde okunan eserlerin tamamına yakınını oluşturmaktadır.[8]

İcazetini aldığı vakitten vefatına dek halk ile beraber olmaktan ve ilmî birikimini aktarmaktan zevk almıştır. Esasen Şark medrese geleneği ve bu gelenekten geçmiş kişiler sürekli toplumsal hayatı yönlendirmişlerdir.[9] Medreseler, toplumsal kurumlar olduğu için toplumla iç içe ve topluma önderlik yapacak örnek ve önder kişiler yetiştirmiştir.[10] İşte böyle bir kurumun temsilcisi konumunda olan bir şahsiyetin de kendini toplumdan soyutlayıp uzaklaşması düşünülemezdi. Molla Hâlid Korkusuz, bu bilinç ve şuurla toplumun ihtiyacı olan dinî rehberlik, ahlakî örneklik ve kültürleşme alanlarındaki görevleri sürekli üstlenmiştir.[11] Molla Hâlid, gittiği her yerde yaptığı tefsir, hâdis ve fıkıh dersleri ile insanlar ile iç içe olmuş ve insanların gönül dünyasında yer edinmiştir. Emekli olduktan sonra da ilmî faaliyetlerine devam eden Molla Hâlid, cami ve taziye evi gibi yerlerde irşat ve tebliğ vazifelerine devam etmiştir.[12]

Şark medrese geleneğinden gelen Molla Hâlid'in ilmî faaliyetlerini sürdürdüğü dönemde Kuzey Irak medreselerinin ilmî seviyesi şark medreselerinden daha iyi

---

8 Medreselerde okutulan eser listesi için bkz. Mehmet Yalar, "Şark Medreselerine Analitik ve Eleştirel Bir Bakış", (Ed. İsmail Narin), **Medrese ve İlahiyat kavşağında İslâmî İlimler**, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2013, c. 1, s. 84-88; Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s. 46-77; Muhammed Sadık Hamidi**, "**Doğu ve Güneydoğu Medreseleri'nin Mahiyeti ve Ders Müfredatı'nın Islah Önerisi", (Ed. Fikret Gedikli), **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler**, Muş Üniversitesi Yayınları, Muş 2013, c. 1, s. 319-323.

9 Tahir Pekasil, "Kürtlerde Toplumsal Statü Göstergesi Olarak Dini Otorite Tipleri: Cizre Örneğinde Şeyh, Molla ve Seyyidler", (Ed. Adnan Demircan), **Kürtler**, Nida Yayınları, İstanbul 2015, c. 1, s. 127.

10 M. Halil Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, Beyan Yayınları, İstanbul 2009, s. 133.

11 Aynı rolü medresenin yerine getirdiğine dair bkz. Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s. 134

12 Ekmekçi, "Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebi Kişilikleri", s. 411; Mehmet Hişyar Korkusuz, "Doğu'dan Batı'ya Uzanan Yeryüzü İzlenimleriyle Dr. Mehmet Hişyar Korkusuz", http://146609.webhosting56.1blu.de/2015.06.12_Dogudan_Batiya_Dr.Mehmet_Hisyar_Korkusuz.pdf (Erişim Tarihi: 04.07.2017); M. Refik Korkusuz ile yapılan röportaj.

konumdaydı. Kuzey Irak'taki medreselerde alanlarında yetkin âlimlerin bulunması bu bölgenin ilmî seviyesinin yüksek bir kaliteye ulaşmasını beraberinde getirmekteydi.[13] Kuzey Irak'ta bulunan medreselerin eğitiminin yüksek seviyede olduğu ve orada okumanın bir ayrıcalık sayıldığını M. Halil Çiçek şu cümleleriyle ifade etmektedir; *''Kuzey Irak medreseleri tahsil, ilmî seviye ve yetkin âlimlerin bulunması yönünden medrese eğitiminde yüksek kaliteyi ifade eden bir sembol olmuştu. Kuzey Irak medreseleri bunu hak ediyordu. Zira bu medreseler Karadağî ve Kızılcî gibi çok mümtaz simalar yetiştirmişti. Bundan ötürü Kuzey Irak medreselerinde öğrenim görmek Şark medreseleri ortamında bir prestij vesilesi oluyordu.''*[14] İlme olan sevdasını küçük yaşlardan itibaren gösteren Molla Hâlid'in, Irak'a gitmesinin ardında yatan asıl nedenin; bu ilmî kaliteyi elde etmek olduğu kanaatindeyiz.

Çocukluk döneminden itibaren ilim ile iştigal eden Molla Hâlid 71 yıllık ömrünü ilmî çalışmalara adamıştır. Bu adanmışlık, sadece bölgede yaşayan âlim ve mürebbi şahsiyetler tarafından değil, yurt dışında bile kendisi ile tanışan kişiler tarafından da dile getirilmiştir. Nitekim Molla Hâlid ile Kâbe-i Muazzama'da tanışan dönemin Hac Bakanı, kendisi ile yaptığı ilmî sohbetten sonra şu sözleri söylemekten kendini alamamıştır: *"Rabbim'e hamd olsun! Demek ki Türkiye'de sizin gibi âlimler kalmış ha!".* Yaptığı bu sohbetten sonra Türkiye'ye dönen Molla Hâlid ile Suud'lu Hac Bakanı arasındaki muhabbet gönderilen birkaç koli kitapla devam etmiştir. Seksen darbesinden sonra ülkede yaşanan siyasi olaylardan dolayı gönderilen kitaplar Molla Hâlid'e teslim edilmemiştir. Ama Molla Hâlid, takriben altı aylık süreç sonunda kitapların tehlikeli olmadığını ispat etmiş ve gönderilen eserleri teslim alabilmiştir.[15]

Molla Hâlid'in ilmî kişiliğine değinirken dikkat çekilmesi gereken öncelikli hususlardan biri, onun Arap diline olan vukufiyetidir. Bilindiği üzere Arap Dili ve Belağatı Şark medrese geleneğinde merkezi bir konuma haizdir. Bu sebeple Molla Hâlid gerek ders vererek gerekse kendisinin yaptığı araştırmalarla Arap dilinde yetkin bir hale gelmiştir. Ayrıca hocanın hadis ilmine olan yakın ilgisinden de söz etmek mümkündür. Hoca binlerce hadîsi senedi ile birlikte ezberlemiştir. Oğlunun, babasının

---

[13] Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s. 28.
[14] Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s. 28.
[15] M. Hişyar Korkusuz, "Doğu'dan Batı'ya Uzanan Yeryüzü İzlenimleri İle Dr. Mehmet Hişyar Korkusuz", s. 1.

kendisine senetleri ile birlikte binden fazla hadis ezberlettiğini ifade etmesi de Hocanın hadîse olan ilgisini gösteren bir diğer husustur. Molla Hâlid'in sürekli ilgilendiği alanlardan birinin de usûl-ü fıkıh olduğunu dile getiren oğlu bu tercihe sebep olarak usûl-ü fıkhın *"İslâmî hükümlerin nasıl çıkarıldığını, verilen hükümlerin tarihi arka planında yatan gerekçelerin neler olduğunu en iyi ifade eden alan"* olmasını göstermiştir. Ayrıca Molla Hâlid'in öğrencilerine sürekli hadîs ve usûl-ü fıkıh okumaları yapmalarını tavsiye ettiği de ifade edilmektedir.[16]

1.1.2.2. Hocaları

Molla Hâlid Korkusuz, bölgenin önde gelen hocalarından medrese eğitimi aldığı gibi, araştırma yapmak için gittiği Irak'ta bulunan İslam âlimlerinden de aynı şekilde istifade etmek için elinden gelen bütün çabayı göstermiştir. Kendisi birçok âlimden istifade etmiş olmakla beraber bu çalışmada Molla Hâlid'in hayatında iz bırakan hocalarının bir kısmını kısaca tanıtmaya çalışacağız.

1.1.2.2.1. Seyda Molla Hüseyin Küçük

Molla Hüseyin Küçük 1290/1871 yılında daha önce Diyarbakır'a bağlı iken, önce Mardin'e, il olduktan sonra da Şırnak'a bağlanan Cizre yakınlarındaki Deştadahl köyünde dünyaya gelmiştir. Babasının İsmi Abdullah, annesinin ismi Ayşe'dir. Molla Hüseyin süt emme döneminde annesini, üç yaşlarında iken babasını kaybetmiştir.

Molla Hüseyin Küçük'ün ilim tahsil etmesi babasının, Molla Hüseyin'in dayısına yaptığı vasiyet ile farklı bir boyut kazanmıştır. İlk etapta okuma isteği olmayan Hoca daha sonra babasının vasiyetini yerine getirmek için dayısının evinden hicret edip ilim okumaya karar vermiştir. İlk önce Cizre'ye gelip burada ilim okuyan Molla Hüseyin daha sonra Van Bahçesaray'da bulunan Bidârî isimli köye gidip orada bulunan Şeyh Abdullah el-Bidârî isimli molla'nın yanında Nûruddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî (ö. 898/1492) tarafından yazılan *"el-Fevâidu'd-Diyâiyye"* isimli kitabı bitirinceye kadar kalmıştır. Daha sonra Siirt'te bulunan Molla Halil'in oğlu Molla Mustafa'nın yanında okumalarını sürdürmüştür. Molla Hüseyin kısa süre sonra hocasının vefat etmesinden dolayı Molla Halil'in torunu

[16] M. Refik Korkusuzla yaptığımız röportajdan.

olan Molla Hamid'in yanında *"el-Fevâidu'd-Diyâiyye"* isimli eserin haşiyeleri olan *"Abdulğafûr"*, *"Sîyâlkûtî"* ile *"Ussâm"* ve Mantıkla ilgili olan *"Kavlu Ahmed"* isimli eserleri okumuştur. Hoca daha sonra Bitlis'te bulunan şeyh Fethullah el-Verkânsî'nin yanında *"Şerhu'ş-Şemsiyye"* ve *"Muhtasaru'l-Me'ânî"* isimli eserleri okumuştur. Hoca, Şeyh Fethullah'ın ölümünden sonra Diyarbakır'ın Silvan ilçesine gelip orada bulanan Müftü Molla Ahmed Hamdî'nin yanında medrese eğitiminde okunması gereken eserlerin geri kalanını okuyarak ilmî icazetini almıştır.

Molla Hüseyin Küçük 1355/1955 yılında vefat etmiştir. Öğrencileri üzerinde derin etkiler bırakan Molla Hüseyin Küçük, öğrencilerinin ilmî yolu takip etmelerine sebep olmuştur. Kendisinin ilmî geleneğini sürdüren öğrencileri hocalarını hiç unutmamışlardır. Bunun en açık göstergesi öğrencileri tarafından hoca hakkında yazılan şiirlerdir.[17]

1.1.2.2.2. Molla Abdulfettah Yazıcı

Abdulfettah Yazıcı 1892 yılında o dönem Diyarbakır'ın Silvan ilçesine bağlı Hazro kasabasının Cami mahallesinde dünyaya gelmiştir. Hoca henüz 16 yaşında iken 1908 yılında dayısı Molla Abdullah Düşünücü (ö. 1944) ile beraber hacca gittiği için kendisine Hacı lakabı verilmiştir.

Molla Abdulfettah, 10-12 yaşlarında Hazro'da bulunan dayısı Molla Abdullah Düşünücü'nün (ö. 1944) yanında ilim tahsiline başlamıştır. Daha sonra sırası ile Diyarbakır merkezde bulunan Tıl'alo (Karaçalı) köyünde bulunan Molla Faik (ö. ?), Diyarbakır'ın Lice ilçesinde bulunan Molla Abdullah (ö. 1915), Molla Muhammed Hâdî (ö.1911 veya 1912) ve Batman'ın Kozluk ilçesine bağlı Cezni köyünde ismi tespit edilemeyen bir âlim'in eğitiminden geçmiştir. Molla Abdulfettah, son olarak Diyarbakır'ın Silvan ilçesinde bulunan Molla Hüseyin Küçük'ün yanında medrese eğitimini tamamlamış ve icazetnamesini almıştır.

[17] Mehmet Çiçek, "Seyda Molla Hüseyin Küçük'ün hayatı ve ilmi kişiliği", **Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, S. 2, s. 124-139; http://www.biyografya.com/biyografi/14730 (Erişim Tarihi: 09.09.2016).

İcazetnamesini alan Molla Abdulfettah Yazıcı 1920 yılında Silvan'da açılan sınavı kazandığı için askerlikten muaf tutulmuştur.[18] Çok zeki ve alçak gönüllü biri olan Molla Abdulfettah Yazıcı, klasik medrese kitaplarının yanı sıra, özellikle Mantık ve Arap dili ve edebiyatı ile uğraşmıştır. Bununla beraber çok iyi seviyede Farsça bildiği de belirtilmektedir.

İki evlilik gerçekleştiren Molla Abdulfettah'ın çocuğu olmamıştır. Yaklaşık yedi yıl yarı felçli halde yaşayan Molla Abdulfettah Yazıcı 21 Şubat 1975 tarihinde vefat etmiştir.[19]

1.1.2.2.3. Şeyh Abdulkerim el-Müderris

Şeyh Abdulkerim el-Müderris, Irak'ın kuzeyinde bulunan Beyâre beldesinde 1323/1905 yılında dünyaya gelmiştir. Temyiz yaşına gelir gelmez Kur'an-ı Kerim'i ezberleyerek ilim yolculuğuna başlayan Üstad Müderris, daha sonra kısa dini metinler ezberlemiştir. Farklı medreselerde İslamî ilimler alanında dersler almaya devam eden Müderris, ismini tespit edemediğimiz bir hocanın denetiminde sarf ve nahiv dersi almıştır. Osman Sirâcu'd-Dîn gözetiminde bulunan Hânkâh Dûrûd (خانقاه دورود) medresesine kayıt yaptıran Müderris, burada Nahiv, Mantık, Münazara, Fıkıh ve Astronomi eğitimini aldıktan sonra Molla Mahmud Bâlik ve eş-Şeyh Ömer el-Karadâğî gözetiminde tasavvuf, matematik, belağat, fıkıh vb. derslerin eğitimini görmüştür. 1925 yılında eş-Şeyh Ömer el-Karadâğî'den icazetnamesini almıştır. 1959 yılında Bağdat'a geçen Müderris'in ders halkalarına başta Türkiye, Irak, Hindistan ve Pakistan olmak üzere farklı İslam ülkelerinden birçok öğrenci iştirak etmiştir.[20]

Molla Hâlid Korkusuz'un oğlu Prof. Dr. M. Refik Korkusuz ile tarafımızca yapılan röportajda dile getirdiğine göre Molla Hâlid Korkusuz özellikle Bağdat'ta araştırma yaptığı sırada ders halkasına katıldığı hocası Şeyh Abdülkerim el-Müderris'in, ilmî kişiliğinin oluşmasında birinci derecede etkili olan şahsiyet olduğunu defalarca dile getirmiştir. Bu Açıklamadan hareketle Molla Hâlid'in ilmî kişiliğinde en etkili olan şahsiyetin Şeyh Abdülkerim el-Müderris olduğu söylenebilir. Molla Hâlid

---

[18] Osmanlı devletinin son dönemlerinde medrese eğitimi alıp icâzetini alan kişinin askerden muaf olacağı hakkında bkz. Hasan İbn Ahmed, **Hâşiyetu Câm'i'l-Fevâid 'alâ Helli'l-Me'akıd bişerhi Metni'l-Kava'id fi'l-'İrâb**, Mektebetu Seydâ, Diyarbakır 1431/2010, s. 3.

[19] Cevat Ergin, "Hazrolu Seyda Hacı Abdulfettah Yazıcı", **D.Ü.İ.F.D.**, c. 8, S. 1, s. 109-130.

[20] https://www.youtube.com/watch?v=mndTW7NVr1c (Erişim Tarihi:24.07.2017.)

Korkusuz'un yaptığı çalışmalar içinde ağırlıklı bir yer tutan tercümelerinin tasavvuf kaynaklı olması, bize müellifimizin, Şeyh Abdülkerim el-Müderris'in tasavvuf anlayışından etkilenmiş olabileceğini de göstermektedir.

1.1.2.3. Talebeleri

Müellifimizin, gerek akademisyen gerekse din görevlilerinden pek çok sayıda öğrencisi bulunmaktadır. Yapılan araştırmalar neticesinde ismine ulaşılan öğrencilerinin bir kısmı şu şekildedir: Prof. Dr. Nihat Hatipoğlu, Riyad üniversitesinde görevli olan Molla Ekrem, Emekli hâkim Ahmet Efendi, Diyanet İşleri Başkanlığında daire başkanlığı yapan Zafer Koç, İzmir il müftü yardımcılığı yapan Muhammed İnceoğlu, öğretim görevlisi Mehmet Çiftçi, emekli imam Molla Ahmet ve emekli müftü Molla Abdullah.[21]

1.1.3. Tasavvufî ve Edebî Yönü

Medrese geleneğinin olmazsa olmazlarından biri olan tasavvufi hareketin etkisi kendini Molla Hâlid Korkusuz'un şahsında da göstermektedir. Takvası ile sürekli örnek gösterilen bir kişiliğe sahip olması da tasavvufî öğretileri içselleştirdiğini göstermektedir. Nitekim Mehmet Bilen, müellifimiz ile yaptığı umre ziyaretinde Molla Hâlid'den bahsederken: *"Biz tavaf yaptıktan sonra dinlenmeye çekildiğimiz sıralarda bile Hocanın sürekli tavaf yapması ve Kur'an-ı Kerim okuması dikkatlerimizden kaçmazdı. Yaşı ilerlemiş olmasına rağmen ibadetlerde bizden daha hızlı ve istekli idi"* tespitlerinde bulunarak hocanın takva ve vera' boyutunu gözler önüne sermiştir.

Doğu bölgesinde bulunan insanların tasavvufî anlamda kendilerine rehber kabul ettikleri Haznevî ailesi müellifimiz için bir başka muhabbet kaynağı olmuştur. Nitekim Şeyh İzzeddin'i[22] kendine mürşit olarak kabul etmiş ve sohbetlerine bizzat katılmıştır. Katıldığı sohbetleri Arapçadan Türkçeye çeviren Molla Hâlid, mürşidinin sevgi ve muhabbetini kazanmıştır. Tekman'da ilçe müftülüğü görevini yerine getirirken Şeyh

---

[21] Ekmekçi, "Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebi Kişilikleri", s. 410.

[22] Şeyh İzzeddin el-Haznevî, 1928 yılında Suriye'nin Kamışlı beldesinin Hazne köyünde doğmuştur. İlmî ve amelî birlikteliği olan ender şahsiyetlerden biri olan Şeyh İzzeddin Nakşibendi tarikatına mensuptur. Suriye, Irak, Lübnan, Ürdün ve Türkiye'de birçok bağlısı olan Şeyh İzzeddin 1992 yılında vefat etmiştir. Şeyh İzzeddin hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.haznevi.net/haznevi-ekolu/seyh-izzeddin-hazretlerinin-hayati-ve-yolunun-ozellikleri.html (erişim tarihi: 19.07.2017)

Ali Rıza Efendi'ye duyduğu muhabbet ve derin saygı da müellifimizin Tasavvuf ile bağı olan insanlara karşı duyduğu hürmetin bir göstergesidir.[23]

Çok zeki ve halim olduğu ifade edilen Molla Hâlid medrese mollaları içinde önemli bir yer edinmiştir. Doğu dillerinden Arapça ve Farsça'yı çok iyi seviyede bilen Molla Hâlid, Batı dillerinden Fransızca ve İngilizce'yi de iyi derecede bilmekteydi.[24] Arapça ve Farsça yeminli mütercimlik yapan Molla Hâlid hakkında Mehmet Bilen ile yaptığımız görüşmede, kendisi, Edip Çağmar, Refik Korkusuz, Metin Bozan ve Ahmet Erkol gibi hocaların da içerisinde bulunduğu bir grupla yapılan Hacc ziyaretinde Arap hocalar ile Molla Hâlid Korkusuz hocanın yaptığı ilmi münazaralar ve Hocanın karşısındaki kişiyi ikna etmesi Molla Hâlid'in Arap dilinin sadece gramer bilgisine değil aynı zamanda hitabet ve konuşma düzeyinin de iyi olduğunu gösterdiğini dile getirmiştir.[25]

Molla Hâlid, duygusallık yönü ön plana çıkan, ruh ve gönül dünyası zengin bir şairdir. Şiirlerinde ''Huldi'' mahlasını kullanan Molla Hâlid'in Arapça, Farsça, Türkçe ve Kürtçe divanlar kaleme aldığı ifade edilmektedir.[26] Müellif, Ehl-i sünnet ve Ehl-i beyt kurumlarının birbirinden ayrılamayacak seviyede içselleştirildiğine inanmaktadır.[27] Türkçe ve Kürtçe kaleme aldığı şiirlerinde özellikle Allah aşkının ön plana çıktığı ve Ehl-i Beyt sevgisinin izhar edildiği ifade edilmiştir. Ayrıca Molla Hâlid ilme olan düşkünlüğünü yaşayarak gösterdiği gibi ilim sevdasını satırlara da nakşetmiştir. Nitekim Kürtçe yazdığı bir şiirinde ilmin toplumsal manada gerekli olduğunu şöyle dile getirmiştir:

Bî xebatî tû rake ji meydan xezanî

Bi kitab tû rake ne zanî qet çê nabe[28]

[23] Korkusuz, "Doğu'dan Batı'ya Uzanan Yeryüzü İzlenimleri İle Dr. Mehmet Hişyar Korkusuz", s. 1.
[24] M. Refik Korkusuz ile yaptığımız röportajdan.
[25] Mehmet Bilen İle yapılan röportaj.
[26] Ekmekçi, **"**Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebi Kişilikleri", s. 411.
[27] Korkusuz, "Doğu'dan Batı'ya Uzanan Yeryüzü İzlenimleri İle Dr. Mehmet Hişyar Korkusuz", s. 1.
[28] Ekmekçi, "Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebi Kişilikleri", s. 412-413; şiirin tercümesi: Çalışarak cehaleti ortadan kaldır. Kitapla cehaleti ortadan kaldır, (çünkü) bilgisizlik asla kabul edilemez

Molla Hâlid'in şiirlerinde dikkat çeken bir diğer husus ise memleketine olan özlemi olmuştur. İnsan fıtratında bulunan memleket sevgisi doğal olarak Molla Hâlid Korkusuz da kendini göstermiştir. Kendisi, Liceli insanların sahip olduğu üstün vasıfları, cahilliğin ve tembelliğin zararlarını, insanlara karşı gösterilmesi gereken saygıyı, yıllarca memleketinden uzak yaşadığı için Lice'ye olan hasretini ve Liceli insanlara duyduğu derin bağlılığı şiirlerinde dile getirmiştir. Yine memleketinde meydana gelen bazı üzücü olayları da şiirlerinde zikretmiştir.[29]

1.1.4. Hizmetleri

Şark Medreselerindeki ilim tedrisatı bittikten sonra öğrenciler farklı bölgelere dağılarak imamlık-hatiplik görevini yerine getirirlerdi. Molla Hâlid Korkusuz da bu geleneğin bir takipçisi olarak medresede aldığı ilmî birikimi gelecek nesillere aktarmak için 1959[30] yılında Mardin'in Mazıdağı ilçesinde resmi imam olarak görev almıştır. Bu sırada ilçede ikinci caminin yapımında emeği geçen Molla Hâlid cami yapım aşamasında aktif rol almıştır. Sonrasında müderrislik yapmış ve burada birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bir yıl sonra 1960 yılında askerlik vazifesini yapmak üzere görev yerinden ayrılan müellifimiz askerlik dönüşü Lice Kur'an Kursu'na öğretmen olarak atanmıştır.

Medresede okuyan öğrenciler, medrese eğitimi ile beraber örgün eğitimi yürütemedikleri için okullarını dışardan girdikleri sınavlarla bitirirlerdi. Molla Hâlid de ilkokul eğitimini, İmam Hatip'in ortaokul ve lise eğitimini dışarıdan bitirmiştir. Daha sonra Diyarbakır'a bağlı Kulp ilçesinin Ağaçlı köyünde görevine devam eden Molla Hâlid, 1966 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından açılan müftülük sınavına girerek sınavı birincilikle kazanmış ve Erzurum'un Tekman ilçesine müftü olarak atanmıştır. İki yıl Tekman'da müftülük görevine devam eden müellif 1968 yılında İzmir'in Menemen ilçesine yerleşmiş ve burada da müftülük vazifesine devam etmiştir. İlimden bir an dahi olsa geri durmayan Molla Hâlid, 1969 yılında Türkiye'de sayılı olan Yüksek İslam Enstitüsü sınavlarına girmiş ve İzmir Yüksek İslam Enstitüsünü kazanmıştır. 1973 yılında Enstitüyü birincilikle bitiren Molla Hâlid, daha sonra İzmir'in

[29] Ekmekçi, "Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebi Kişilikleri", s. 411.
[30] Refik Korkusuz ile yaptığımız röportajda tarih 1958 olarak ifade edildi. Ancak Müellifin hayatı ile ilgili makale yazan Güneş Ekmekçi tarihi 1959 olarak belirtmektedir.

Ödemiş ilçesinde müftülük görevine devam etmiştir. Görev yaptığı zaman zarfı içerisinde sürekli ilim talebesi yetiştiren Molla Hâlid, 1974 yılında ülke dışında ilmi araştırma yapmak için MEB tarafından açılan sınava girmiş ve bu sınavı birincilikle kazanmıştır. Araştırma yapmak için bir süre Irak'ta bulunan Molla Hâlid, Bağdat Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümünde eğitimine devam ederek gösterdiği gayret ve zekâsı ile hocaların sevgisini kazanmıştır. Molla Hâlid'in girdiği sınavlarda genelde birinci olması, hayatını belli bir disiplinle yürüttüğünü göstermektedir. Belirlenen süreden daha fazla Bağdat'ta kalan Molla Hâlid bir süre Bağdat Üniversitesinde de derslere girmiştir. Molla Hâlid'in Bağdat üniversitesinde derslere girmiş olması, Arapçaya olan hâkimiyetinin oluşmasında etkili olmuştur.

Irak'tan döndükten sonra İzmir merkezde vaizlik yapmaya devam eden Molla Hâlid; Buca, Bandırma, Ahmetli ve Turhal ilçelerinde de müftülük yapmıştır. Son görevi İzmir il müftü yardımcılığı olan Molla Hâlid 1999 yılında emekli olmuştur.

1.1.5. Vefatı

Molla Hâlid, 71 yıllık ömrü boyunca kalemi, kitabı ve tesbihi elinden düşürmeyen, ilim ve amel bütünlüğünü hayatında sağlayabilen ender şahsiyetlerden birisidir. Hayatını ilme adayan Molla Hâlid Korkusuz ömrünün sonlarına doğru uzun süreli bir hastalığa yakalanmış ve 23 Kasım 2011 tarihinde vefat etmiştir. Ömrünü ilim talimi ve tedrisine adayan Molla Hâlid, vefatından kısa süre önce bile ilim ile olan ilişkisini kesmemiştir. Nitekim 2011 yılının başlarında, kanser hastalığı teşhisi konulan Molla Hâlid bu vaziyette iken hastane duvarlarında bulunan şiirleri ezberlemiştir. Molla Hâlid hocanın oğlu Prof. Dr. Refik Korkusuz ile yaptığımız röportajda *"Babamı hastaneye kontrole götürmüştüm. Bende kendisi ile beraberdim. Babam kısa bir süre duvara bakakaldı. Sonra bana dönerek duvardaki şiiri ezberledin mi? (dedi). Bende yok ezberlemedim. (dedim). Bunun üzerine babam: "Niye ezberlemedin oğlum bak kaç dakikadır buradayız. Niye zamanımızı boşa geçirelim"(dedi). "Ben, daha sonra babamın kısa süre içinde duvarda asılı olan Yunus Emre'nin şiirlerini ezberlediğini anladım."*[31] Bu ifadeler ulvî bir şahsiyetin ilme ne derece önem verdiğinin göstermektedir.

[31] Refik Korkusuz ile yapılan röportaj.

1.2. ESERLERİ

1.2.1. Telif Eserleri

1-Bağdat'ta iken hadîs usûlü ilmiyle ilgili olan *"el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu"*

2-Kaza ve Kader ile ilgili Arapça olarak yazdığı *"el-Kadâ'u ve'l-Kader"*

3-Fetvalarla ilgili 4 cilt olarak yazdığı *"Fetavâ'l-Âmıdi"*

4-Divan

1.2.2. Tercüme Eserleri

1- Seyda Molla Hüseyin Küçük tarafından kaleme alınan tasavvuf ve akaid ile ilgili arapça eserlerin Türkçe ve Kürtçeye tercümeleri.

2- Seyda Molla Hassî tarafından kaleme alınan Akaid'le ilgili eserin manzumesinin Türkçe ve Kürtçe tercümesi.

3- Cakarta'daki dînî ve ahlakî yapıyı konu edinen eserin Arapçadan Türkçe'ye tercümesi

4- *"Cündullah ve Hizbu'ş-Şeytan"* isimli eseri Arapça aslından Türkçeye tercümesi

5- *"İslam'da Irkçılık Yoktur"* isimli Arapça eserin Türkçe tercümesi

6- *"el-Hikmetu fi't-Tasavvuf"* adlı eserin Türkçe tercümesi

7- *''el-Menâzilu'l-Kudsiyye ve'l-Himayetu'r-Rabbaniyye''* adlı eserin Türkçe tercümesi

8- *"Şeceretu'l-Kevn"* adlı risalenin Türkçe tercümesi

9- ‘Afîf Abdulfettâh Tebbâre tarafından telif edilen ve İslâm dininin sakındırdığı davranışlardan bahseden *“el-Hatâyâ fî Nazari’l-İslâm”* adlı kitabın Türkçe tercümesi[32]

1.3. MOLLA HÂLİD KORKUSUZ’UN *EL-HADÎSU’S-SAHÎH* ADLI ESERİ

1.3.1. GENEL BİLGİLER

Çalışmamızın konusu olan *el-Hadîsu’s-Sahîh ve Tahlîluhu* adlı eserin müellifi olan Molla Hâlid Korkusuz’un Şark medrese geleneğinden gelen biri olması hasebiyle öncelikle medreseler tarihi hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır. Kuruldukları günden beri toplumun bir arada kardeşçe yaşamasında etkili olan medreseler, bireylerin ortak kültür etrafında toplanmasında ve ortak bir kimlik etrafında birleşmesinde büyük bir rol üstlenmişlerdir. Medrese kültürünün tam anlamı ile anlaşılması için konunun sosyolojik, psikolojik, siyasi, ekonomik ve tarihî yönleri ile beraber değerlendirilmesi de gerekmektedir.

Modern dönemde haberleşme, tarihî verileri aktarma, toplumun geçmişi ile olan bağını sürekli canlı tutma gibi vazifeleri üstlenen yayın organlarının aktif rolünü, geçmiş dönemde cami-tekke ve medreseler üstlenmişlerdir.[33] Medreselerde halka yönelik verilen vaazlar ve öğrenciler arasında düzenlenen yarışmalar, bir yandan halkın ve öğrencilerin sosyalleşmesine katkı sağlarken diğer taraftan da bireylere öz güven verme, bireylerde aidiyet ve ortak kültür bilincinin oluşmasına katkı sağlamıştır. Fakat geleneksel kültürün devamında etkin bir rol oynayan medreseler Osmanlı Devletinin gerilemesi ile beraber farklı problemlerle karşılaşmıştır. Neticede, bu medreselerin toplum nezdinde yürüttükleri aktif faaliyetler sekteye uğramıştır.[34]

Konumuz medreseler olmadığı için biz sadece tarihî açıdan medreseler hakkında kısa bilgiler verdikten sonra doğu medreselerine ve toplumsal bağlamda bu kurumların yerine getirdikleri bazı hususlara değinmeye çalışacağız. Müellifimiz doğu

---

[32] Ekmekçi, “Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz’un İlmî ve Edebi Kişilikleri”, s. 410-411.
[33] Mustafa Kara, “Tekke Eğitimi ve Literatürü”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 6, S. 12, s. 113-114.
[34] Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s. 133-134; 170.

medreselerinde eğitim almış bir şahsiyet olduğundan dolayı bu medreselerde hadîs usûlü ile ilgi derslerin verilip verilmediğine de kısaca değinmeye çalışacağız.

1.3.1.1. Medreselerin Kısa Bir Tarihçesi

İnsanoğlunun yaratılış anından, içinde bulunduğumuz zaman dilimine kadar duraksamaya uğramaksızın devam ettirdiği süreç, ilmî verileri elde etme sürecidir. Dolayısıyla eğitim-öğretim faaliyeti insanlık tarihi kadar eskidir.[35]

Müslümanların ilk öğretmeni olan Hz Peygamber'in risâleti ile son bulan peygamberî gelenek içerisinde de eğitim-öğretim faaliyetleri aktif bir şekilde sürdürülmüştür.[36] Hz Peygamber, bu faaliyetleri Mekke'de özel evlerde ve *küttab*[37] olarak belirtilen mekânlarda icra etmiştir.[38] Medine'de ise Mescid-i Nebevî'nin yanında bulanan ve Suffe diye tabir edilen bölmede eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür.[39] İbn Kayyım (ö. 751/1350) tarafından rivâyet edilen, Hz Peygamber'in kâtiplerinin ve şairlerinin isimlerinin bulunduğu liste göz önüne alındığında Suffe mektebinde eğitim faaliyetinin çok yönlü olduğu anlaşılmaktadır.[40]

İslam toplumu, Hulefâ-i Râşidîn (632-661) döneminde artarak devam eden fetih hareketleri ile farklı kültür ve medeniyetlerle tanışma imkânı bulmuştur. Fetih hareketleri ile tanışılan toplumlar yeni problemlerin oluşmasına neden olmuştur.[41] Bu problemlerin çözümü noktasında sahâbe, Kur'ân ve sünnet etrafında daha sıkı şekilde bir araya gelmişler, gerek Medine'de kalan gerekse Medine'nin dışına çıkan sahâbenin etrafında ilim halkaları oluşmuştur. Bu dönemde eğitim-öğretim faaliyetleri

---

35 Mahmud Dündar, **İlk Dönem İslami Eğitim-Öğretim Faaliyetleri**, İşrak yayınları, İstanbul 2011, s. 53.

36 Yaşar Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 13.

37 Küttab denilen kurumların Mekke döneminde ortaya çıkmadığı hakkında bkz. Ahmed Çelebi, **İslam'da Eğitim-Öğretim**, Ali Yıldırım (Çev.), Damla Yayınevi, İstanbul 2013, s. 28-29.

38 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ziya Kazıcı, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 2014, s. 325- 326; Dündar, **İlk dönem İslami Eğitim-Öğretim Faaliyetleri**, s. 58; Ali Muhammed Sallabi, **Siyer-i Nebi**, Mustafa Kasadar, Sadullah Ergin, Şerafettin Şenaslan (Çev.), Ravza Yayınları, İstanbul 2015, s. 129-130; Dündar, **İlk dönem İslami Eğitim-Öğretim Faaliyetleri**, s. 59.

39 Kazıcı, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, s. 294; 321; 322; 330.

40 İbnu'l-Kayyım el-Cevziyye, **Zâdu'l-Me'âd fî Hedyi Hayri'l-'İbâd**, Thk. Şu'ayb el-Arnavût, Abdulkadir el-Arnavût, Müessetu'r-Risâleti Naşirûn, Beyrut 1431/2010, c. 1, s. 113-124.

41 Dündar, **İlk dönem İslami Eğitim-Öğretim Faaliyetleri**, s. 63.

mescitlerde icra edilmiş ve insanlar dînî konulardaki ihtiyaçlarını mescitlerde bulunan sahâbeye sormak suretiyle gidermişlerdir.[42]

Emevîler döneminde (661-750) ise bir taraftan fetih hareketlerine devam edilirken bir taraftan da eğitim-öğretim faaliyetleri sürdürülmüştür. Bu dönemin eğitim-öğretim faaliyetinin yürütüldüğü mekânlar yine mescitler olmakla beraber, *küttâb* diye ifade edilen özel alanlar okuma-yazma, lügat, nahiv, aruz, temel dinî ilimlerin öğretildiği yerlerde de eğitim-öğretim faaliyetleri devam ettirilmiştir. Buralardan yetişen kişiler uzmanlık alanlarına göre, mescitlerde kurulmuş olan ders halkasının başına getirilmiş, bu uygulama ile ders halkaları devamlılık kazanmış ve mescitler toplumdaki aktif rollerini devam ettirmişlerdir.[43]

Abbasiler döneminde (758-1258) ise daha önce camilerde aktif bir şekilde yürütülen eğitim-öğretim faaliyetleri Halife Me'mun (ö. 218/833) tarafından, 832 yılında açılan Beytu'l-Hikme'ye taşınarak farklı bir hüviyet kazanmıştır. Cündişâpûr'da bulunan mektebin örnek alındığı yeni sistemde yapılan tercüme faaliyetleri farklı ilim dalları ile İslam âleminin tanışmasına neden olmuştur.[44]

Büyük Selçuklular döneminde Nizamu'l-Mülk (ö. 485/1092) tarafından inşa edilen Nizâmiye Medresesi medrese tarihi için bir dönüm noktası olmuştur. İbn Kesir (ö. 774/1373), Nizamu'l-Mülk'ten önce Büveyhî hükümdarlarından Bahâüddevle döneminde vezirlik görevine getirilen Ebû Nasr Sabûr b. Erdeşîr'in fukaha için kurduğu medresenin tarihî açıdan önceliğine değinse de İslam âleminde bilinen ve meşhur olan Nizâmiye Medresesi olmuştur. Bununla birlikte yapılan araştırmalar, Nizâmiye medreselerinden önce de İslam âleminin farklı bölgelerinde 33 medresenin inşa edildiğini bildirmektedir.[45] VI. yy'da sadece Bağdat'ta otuza yakın medrese inşa edilmiştir. Bu medreselerin en meşhuru Bağdat'ta kurulanı olmakla beraber, Merv, Herat, Belh, Basra, İsfahan, Amûl, Musûl, Cizre ve Rey gibi şehirlerde de eğitim-öğretim faaliyetini yürüten medreseler kurulmuştur.[46]

---

[42] Mustafa Fayda, "Hulefâ-i Râşidîn", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1998, c. 18, s. 11.
[43] İsmail Yiğit, "Emevîler", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1995, c. 11, s. 96.
[44] Cahid Baltacı, **İslam Medeniyeti Tarihi**, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 2014, s. 64.
[45] Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s. 31-32; Kazıcı, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, s. 335.
[46] Ahmet Ocak, "Selçuklular", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2009, c. 36, s. 375.

Osmanlı Devleti dönemine bakıldığında ise eğitim-öğretim faaliyetlerinin mescit, tekke ve medrese üçlü sacayağından oluştuğunu ve buraların toplumun ıslah merkezleri olduğu tarihi verilerden öğrenilmektedir.[47] İslamî bilgi sisteminin olgunlaşıp verildiği kurumlar olan Osmanlı medreseleri İslamî kimliğin inşasında birincil derecede rol oynamıştır. Tarihi verilere göre Osmanlı döneminde ilk kurulan medrese, Osmanlının beylik dönemine denk gelen 731/1331 yılında Orhan Gazi (ö. 1362) tarafından kurulan İznik Medresesidir.[48]

Cumhuriyet döneminde ise, 30 Kasım 1925 tarih ve 677 sayılı *"Tekke ve Zâviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun"* ile medreseler resmî olarak kapatılmıştır. Ancak şehir merkezlerinden çıkarak köylerde bulunan mescitlerin hemen yanında oluşturulan ve hücre diye tabir edilen özel mekânlara taşınan medreseler, medrese usûlü eğitim-öğretim faaliyetlerini buralarda gizli bir şekilde devam ettirmiştir. Kanun çıkartılmadan önce Anadolu'nun batı bölgesinde bulunan medreseler vakıflar aracılığı ile ihtiyaçlarını karşılamakta iken kanunla beraber ekonomik manada adeta yok edilmek istenmiştir. Anadolu'nun doğu bölgesinde bulunan medreseler ise kanun çıkartılmadan önce halk desteği ile varlığını sürdürmüştür.[49] Bundan dolayı kanunun çıkartılması doğu medreselerini ekonomik açıdan Anadolu'nun batısındaki medreseler kadar etkilememiştir.[50] Büyük sıkıntılar yaşamış olan doğu medreseleri günümüze kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

1.3.1.2. Eserin Şark Medrese Geleneğindeki Yeri

Eserin şark medrese geleneğindeki yeri hakkında bilgi vermeden önce bu medreselerde hadis tedrisatının yapılıp yapılmadığına değinmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Şark medrese geleneği, içinde doğduğu kültürden etkilendiği gibi kültürün şekillenmesinde de önemli bir rol oynamıştır. Çünkü *''kültürü insan yapar, insanı da*

---

47 Ahmet Yapıcı, **Gelenekten Modernizme Tekkeler ve Cumhuriyet**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, s. 53; Kazıcı, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, s. 372-373.

48 Kazıcı, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, s. 357.

49 Musa K. Yılmaz, "Kürtlerde Din Eğitimi ve Medreseler", Ed. Adnan Demircan, **Kürtler**, Nida Yayınları, İstanbul 2015, c. 1, s. 116-117.

50 K. Yılmaz, "Kürtlerde Din Eğitimi ve Medreseler", c. 1, s. 121-122.

kültür inşa eder''[51] söylemi kendini toplumsal oluşumlarda toplumu da kültür inşa eder formatına girerek göstermektedir. Buradan hareketle, medreseler, toplumun enformasyon, eğitim-öğretim, dinî rehberlik, ahlâkî örneklik ve kültürleşme alanlarındaki ihtiyaçlarını üstlenmişlerdir.[52] Bu müesseseler kurulduğu günden bu yana toplumsal hayatı yönlendirme hususunda üzerine düşen görevi fazlası ile yerine getirmekle beraber toplumun ortak bir kültür etrafında toplanması ve aidiyet bilinci kazanma konusunda merkezi rol oynamıştır. Ayrıca toplumda kabul gören ve aktif olarak faaliyetlerine devam eden medreseler, içinde doğduğu toplumun ilişki ağını yönlendiren etkenlerin başında gelmekle beraber toplumun bütün kesimleri tarafından sürekli gözlem altında tutulmuştur.

Şark medreselerinin ne zamandan beri Türkiye'nin doğu bölgesinde aktif olarak inşa edildiği bilinmemektedir.[53] Elimizdeki tarihî veri Hz. Ömer döneminde H. 14-30 yılları arasında bölgenin müslümanlarca fethedildiği ve o tarihten itibaren ilmî çalışmaların devam ettiği bilgisidir.[54] İlk emri ''Oku'' olan bir dinin hâkim olduğu bölgelerde ilim ve ilmin gerektirdiği olguların yokluğu düşünülemez.[55] İşte İslâm'ın doğu bölgesine girişinden itibaren eğitim ve öğretimin yapıldığı mekânların inşa edilmesi de İslâmî kültürle paralellik arz etmektedir.[56]

Toplumda böylesine önemli fonksiyonları üstlenen ve topluma yön veren âlim, zahid, mürebbi, örnek ve önder şahsiyetleri yetiştiren medreseler zamanla devlet içerisinde yaşanan bazı olumsuz durumlardan etkilenmiş ve ifade edildiği üzere zamanla yasaklanmıştır.[57] Yasaklama ile beraber medreseler eğitim-öğretim faaliyetlerini yer altında yürütmeye devam etmiştir. Fakat medreselerin faaliyetlerini bu şekilde yürütmelerinin medreselerin yapısına da etki ettiği ifade edilebilir.

1925 yılında çıkartılan bu yasakla beraber medreselerde okunan ve okutulan eserler de etkilenmiş, medreselerde birçok alanda okuma yapan öğrenciler sadece kısıtlı

---

51 Mehmet Emin Özafşar, **Hadîs ve Kültür Yazıları**, Kitâbiyât yayınları, Ankara 2005, s. 40.
52 Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s. 134.
53 Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s. 32-33-191; Yalar, "Şark Medreselerine Analitik ve Eleştirel Bir Bakış", c. 1, s. 83.
54 Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s.31.
55 Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, s.13.
56 Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s.30.
57 K. Yılmaz, "Kürtlerde Din Eğitimi ve Medreseler", c. 1, s. 114-115.

sahalarda okuma yapmak zorunda kalmıştır. Bu durum da özellikle günümüzde bilginin geliştiği ve çeşitlendiği bir dönemde öğrencilerin İslamî ilimlere daha geniş bir perspektiften bakabilme yetisini kaybetmelerine ve öğrencilerin farklı alanlarda okuma yapabilme yetisinin tedricen kaybolmasına yol açmıştır.

Medreselerin kapatılması ile beraber medreseler açısından bazı problemler ortaya çıkmıştır. Bu problemleri farklı açılardan değerlendirebiliriz ancak konunun bizi ilgilendiren boyutu medreselerde okutulan eserlerdir. Biz şark medreselerinde okutulan eserleri gözden geçirdiğimizde eserlerin tamamına yakının sarf ve nahiv türü eserler olduğunu görmekteyiz.

Bu olumsuzlukların neticesinde belki de en çok sekteye uğrayan konu, medreselerin müfredatı ve bu bağlamda medreselerde okutulan eserler olmuştur. Yasaklanma ile beraber medreselerde ki öğrenciler ve müderrisler İslamî ilimlerle ilgili kaynaklara ulaşma sıkıntısı çekmişlerdir. Bununla beraber bazı ilmî alanlar yok olmaya yüz tutmuştur. Medreselerde okutulan eserler içerisinde belki de olumsuz anlamda en fazla etkilenen Hadîs eserleri olmuştur. Medreselerin resmî olarak kapatılması sürecinden 2000'li yılların başına kadar bu kurumlardan yetişen kişiler hadîs ve hadîs ilimleri alanında tam manası ile okuma yapamamışlardır. Bu alanda yapılan çalışmalar da daha çok kişisel çalışmalar olmuştur. Konu ile ilgili değerlendirmede bulunan M. Halil Çiçek medreselerde okutulan alanlardan hadis başlığı altında konuyu şu şekilde ifade etmektedir: *"Hadis metinlerinden genellikle nasihat, davet ve irşada yönelik nitelikte derlenen hadis mecmuaları okunurdu. Mesela İmam Nevevi'nin Riyadu's-Salihin'i gibi eserlere daha fazla ağırlık verilirdi. Nadir olarak kendine güvenen bazı hocalar Buharî metnini de okuturdu. Hadis Usûlu ise bizim kuşakta ve bizden bir kuşak öncesinde de yoktu. Ama takriben 1930 veya 50'lere kadar var olduğu da muhakkaktır. Bunu medrese hocalarının Hadis Usûlü'ne dair yazdıkları teliflerden anlıyoruz. Molla Halil es-Siirtî'nin hadis usûlüne dair bir eseri ve Mardin'li Hamidîlerden Şeyh Abdurrahman Efendi'nin (ö. 1328/1910) Sevadu'l-Basar fi Uyuni'l-Eser adlı eseri bunun en tipik örneklerini teşkil eder. Ayrıca Ohinli Şeyh Alaeddin'in (ö. 1368/1949) hadis usûlüne dair nazım/şiir olarak fakat birçok ilave ile (Manzumetu'l-Beykuniyye'yi) yeniden yazması buna başka bir örnek teşkil edebilir. Medrese âlimlerinin yazdıkları bu eserler hadis usûlünün daha evvel medrese müfredat*

programında önemli unsurlardan biri olduğunu gösterir."[58] M. Halil Çiçek'in 1930 veya 50'li yıllarda hadîs ve hadîs ilimlerinin medreselerde okunan bir alan olduğu hakkında gösterdiği az sayıda ki örnek kanaatimizce doğu medreselerinde zikredilen tarihlerde hadîs ve hadîs ilimlerinin varlığını göstermekten ziyade bu ilimlerin yok denecek derecede az olduğunu göstermektedir.[59] Medreselerin tamamını ve buralarda okutulan eserleri düşününce eser sayısının yetersiz olduğu görülecektir. Konuyu bölge üzerinden değil de ülke üzerinden değerlendirsek bile aynı sonuç karşımıza çıkmaktadır. 1940'larda da ülkede hadîs ilimleri için pek iç açıcı bir durum söz konusu değildir. Tayyip Okiç konu hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır; *"İstanbul Üniversitesi İlâhiyat Fakültesinin kapanışı tarihinden Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesinin kuruluşuna kadar geçen on beş senelik bir müddet içinde, memlekette hadis ilmi okutulmamıştır."*[60]

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi hadîs alanında bazı kişisel çabaların dışında kurum olarak medreseler herhangi bir çalışma yapmamış veya yaşanan sıkıntılardan dolayı yapamamışlardır. İşte bu kişisel çabalardan biri de 1974-1975 yıllarında Molla Hâlid Korkusuz tarafından yazılan "*el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu"* adlı eser olmuştur. Molla Hâlid eserini 1975 yılının haziran ayının birinde bitirdiğini belirtmiştir.[61] Eserin başlama tarihi gün olarak tespit edilememiş olsa da Molla Hâlid'in oğlu Refik Korkusuz tarafından eserin 1974 yılında yazılmaya başlandığı ifade edilmiştir.[62]

Müellif Molla Hâlid, Bağdat'ta eserini yazarken kaynak sıkıntısı çekmemiştir. Nitekim kendisi eserinin son sayfalarında el-Kâdiriyye kütüphanesinden çokça faydalandığını zikrederek kaynak sıkıntısı yaşamadığını belirtmiştir.[63] Şunu da ifade etmek gerekir ki; Şark medreselerinin müfredatında hadîs ilmi ile ilgili bulunan

---

58 Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s. 72-73.

59 Benzer değerlendirmeler için bkz. H. Musa Bağcı, "Medrese Eğitiminde Hadis Birikimi-Diyarbakır Örneği-", **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, c. 1, S. 1, s. 45-59; Hamidi**, "**Doğu ve Güneydoğu Medreseleri'nin Mahiyeti ve Ders Müfredatı'nın Islah Önerisi", c. 1, s. 325.

60 M. Tayyip Okiç, **Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler**, Atlas yayınları, Ankara 2017, s. 15.

61 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh**, s. 120.

62 Refik korkusuz ile yapılan röportaj.

63 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh**, s. 120.

eserlerin azlığı veya eserlerin bulunmaması gerçekliğine rağmen Molla Hâlid'in kaynak kullanımının düzenli olması takdire şayan bir husustur.[64]

Eser gözden geçirilirken eserin derleme türü bir eser olduğu tespit edilmiştir. Eserin derleme türü bir eser olmasından dolayı bize "derleme türü bir eseri niçin çalıştın?" sorusunun yöneltilebileceğini düşündük. Bu soruya cevap vermemiz gerektiği kanaatindeyiz. Müellif Şark medrese usûlü ile eğitim-öğretimini sürdürmüştür. Şark medrese müfredatında hadîs ilimlerinin azlığı veya hiç bulunmaması bu eğitim sürecinden geçenler için problem oluşturmuş, medrese eğitiminden sonra yapılacak okumaların anlaşılması için sıkıntı oluşturmuştur. Bu sıkıntıyı gidermek için ferdi veya bu alanda kendini geliştirmiş kişilerin gözetiminde okuma yapmak gerekmektedir. Müellifimizin bu eksiklik veya problemi tespit etmiş olduğunu eserin mukaddimesinden anlamaktayız. Çünkü kendisi mukaddimede bu alanda eksikliğinin olduğunu ifade etmektedir. Kendisinin hem hasta hem de doktor olarak hastalığının teşhisini yapması ve kendini tedavi etmesi ilim adamlarında bulunması gereken bir niteliktir. Aslında kendi teşhisi üzerinden medreseler gibi kadîm bir kurumun tespitini yapmış olmaktadır. Medreselerin bu problemi ortada iken bu problemi tespit eden ve problemin çözümü için belki de bu eserini oluşturan müellifimizi ve derleme türü bir eser olsa da müellifimizin eserini tanıtmak çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Ayrıca dönemin zor şartlarına rağmen Şark medreselerinde yetişen biri tarafından böyle bir eserin telif edilmiş olması 1970'ler için takdire şayan bir husustur. Şu hususu da ifade etmemiz gerekir ki eserin derleme türü olma özelliği ağır basmakla beraber müellif bazen klasik ve modern dönem görüşleri karşılaştırarak görüşler arasında tercih yaptığı da görülmektedir. Müellifin görüşleri karşılaştırıp bu görüşler arasında eleştiri yapabilmesi ve kendi tercihini ortaya koyabilmesi kısa sürede hadîs alanında vukûfiyet kesbettiğini göstermektedir. Ayrıca hadîs usûlü geleneğinde İbnu's-Salah'tan sonra yazılan eserler içinde özgün olanı yok gibidir. Müellifimizin yazmış olduğu eserin derleme türü bir eser olması da bu geleneğin devam ettiğini göstermektedir.

Şark medrese müfredatı ile yetişen ilim talipleri bazen farklı şehirlere ilmî seyahatler gerçekleştirmişlerdir. Gerçekleştirilen bu seyahatler çift yönlü bir rol

[64] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh**, s. 122-124.

üstlenerek çeşitli ilim merkezlerinde bulunan meşhur âlimlerin ilmî birikimlerini şark medreselerine taşımıştır. Nitekim Molla Hâlid'in Irak seyahatı neticesinde elde ettiği ilmî birikim müellif tarafından yetiştirilen öğrencilerin İslâm dini, medeniyeti ve kültürü konularında dünyaya geniş bir perspektiften bakabilme yetisi vermiştir.

Molla Hâlid'in ilmî okumalarını yaptığı zaman diliminin şark medreseleri için fetret dönemi denebilecek bir zaman dilimine tekâbül ettiğini müşahade etmekteyiz. Özellikle siyasal ve ekonomik anlamda yaşanan bazı olumsuz durumların medreselere yönelik yaptırımları ve bu yaptırımlar neticesinde medreselerde yazılan telif türü eserlerin azlığı, müfredatta okunması gereken eserlerin kıtlığı gibi durumlar şark medreselerinin ilmî ilerlemesinin önünde bir engel olarak çıkmıştır. Ancak Molla Hâlid gibi ulvî şahsiyetlerin ilmi çalışmaları durmadan devam etmiş ve bunun neticesinde *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu* gibi bir eser gün yüzüne çıkmıştır. Cumhurtiyet dönemi sonrasında gizlide olsa faal olan Şark medreselerinin müfredatı ayrıntılı bir şekilde gözden geçirildiğinde hadîs usûlü ilminin okutulamadığını daha önce ifade etmiştik. Bu dönemde oluşturulacak herhangi bir eser kısmen de olsa hadîs alanında okuma yapacak olanların yardımcısı olacaktır. Dolayısıyla bu eserin Şark medrese müfredatında eksikliği hissedilen hadîs usûlü ilminin yokluğunu kısmende olsa kapatmaya yönelik bir çalışma olduğu kanaatindeyiz.

1.3.1.3. Eserde Kullanılan Kaynaklar

Herhangi bir eser telif eden müellifin yöntemini, kaleme aldığı eserini anlamak için kaynaklarını tam manası ile öğrenmek ve kaynakçanın içinde barındırdığı bilgi birikimine hâkim olmak gerekmektedir. Çünkü kişinin kaynakçası, kendisi ile eseri arasında iletişimi sağlayan köprü konumundadır. İletişimin kesintiye uğramadan güvenilir bir şekilde devam etmesi için kaynakça bölümünün tam manası ile tahlil edilmesi gerekmektedir.

Şark medrese geleneği şifahi olarak devam ettiği için yazma kültürü yok denecek kadar azdır. Böyle bir geleneğin takipçisi olmakla beraber yazılı kültürü kullanan Molla Hâlid, bu yöntemi kullanarak bilgi aktarımında bilginin alındığı kaynağı dipnotta verip bilginin asıl kaynağına ulaşmanın önemini bize göstermektedir. Müellifin eserin telifinde müracaat ettiği eserlerin isimleri şöyledir:

Hadîs Tarihi ve Usûlüne Dair Eserler:

1. *Mukaddimetu Sahîhi Müslim* (Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî ö. 261/875)
2. *el-Medhal fî İlmi'l-Hadîs (el-Medhal ilâ Ma'rifeti Kitâbi'l-İklîl)* (Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh ibn Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî ö. 405/1014)
3. *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs* (Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî ö. 405/1014)
4. *Mâ Lâ Yese'u'l-Muhaddîse Cehluhu* (Ebû Hafs Ömer b. Abdilmecîd el-Kureşî el-Meyanişî ö. 581/1185)
5. *Şurûtu'l-Eimmeti'l-Hamse* (Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzim el-Hâzimî el-Hemedânî ö. 584/1188)
6. *Ulûmu'l-Hadîs* (İbnu's-Salâh Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhuddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî ö. 643/1245)
7. *el-Takrîb* (Molla Hâlid tarafından Suyûtî'ye nispet edilen bu eser Ebû Zekeriyyâ Yahyâ ibn Şeref ibn Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277) tarafından yazılmış olsan *İrşadu Tullâbi'l-Hakâik ilâ Ma'rifeti Süneni Hayri'l-Halâik* adlı eserin ihtisar edilerek *et-Takrîb ve't-Teysîr li Ehâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr* şeklinde yeniden yazılan eseri olduğu kanaatindeyiz.)
8. *İhtisâru 'Ulûmi'l-Hadîs* (Ebû'l Fidâ İmâdüddin İsmail b. Kesîr ö. 774/1373)
9. *Nuhbetu'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser* (Ebû'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. 'Ali ibn Muhammed el-'Askalânî ö. 852/1449)
10. *Nuzhetu'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser* (Ebû'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. 'Ali b. Muhammed el-'Askalânî ö.852/1449)
11. *Hedyu's-Sârî Mukaddimetu Fethi'l-Bârî* (Ebû'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. 'Ali b. Muhammed el-'Askalânî ö.852/1449)
12. *Elfiyetu's-Suyûtî fî 'İlmi'l-Hadîs* (Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudeyri es-Suyûtî ö. 911/1505)
13. *Tedrîbu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî* (Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudeyri es-Suyûtî ö. 911/1505)

14. *Kavâ'idu't-Tahdîs min Funûni Mustalahi'l-Hadîs* (Muhammed Cemâlu'd-Dîn el-Kâsımî ö. 1332/1914)
15. *Tevcîhu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser* (Tâhir b. Sâlih el-Cezâirî el-Dımeşkî ö. 1338/1920)
16. *Tecrîdi Sarîh Mukaddimesi* (Babanzâde Ahmed Nâim ö. 1934 ve Kâmil Mîrâs Efendî ö. 1957)
17. *el-Bâ'isu'l-Hasîs Şerhu İhtisâri 'Ulûmi'l-Hadîs* (Ebü'l-Eşbâl Ahmed b. Muhammed Şâkir b. Ahmed b. Abdilkadir ö. 1958)
18. *Şerhu Manzûmeti'l-Beykûniyyeti fî Mustalahi'l-Hadîs* (Abdullâh b. Muhammed Necîb Sirâcuddîn ö. 2002)
19. *Usûlu'l-Hadîs 'Ulûmuhu ve Mustalahuhu* (Muhammed 'Acâc el-Hatîb)
20. *Buhûsun fî Târîhi's-Sunneti'l-Muşerrefeti* (Ekrem Ziyâ' el-Omerî)
21. *Ulûmu'l-Hadîs ve Mustalahuhu* (Subhî Sâlih)
22. *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn* (Muhammed Ebû Zehv)
23. *Buhârî'nin Kaynakları* (M. Fuad SEZGİN)

Hadîs Şerh Kaynakları:

1. *el-Câmi'u'l-Musnedu's-Sahîhu'l-Muhtasaru min Umûri Rasulillahi Sallallahu 'aleyhi ve Sellem ve Sunenihi ve Eyyâmihi* (Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî ö. 256/870)
2. *el-Edebu'l-Müfred el-Câmi'u li'l-Âdâbi'n-Nebeviyye* (Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî ö. 256/870)
3. *el-İstizkâr el-Câmi'u li'Mezâhibi Fukahâi'l-Emsâr ve 'Ulemâi'l-Ektâr fî mâ Tadammenehu el-Mûvattau min Me'ani'r-Re'yi ve'l-Âsâr ve Şerhi Zâlike Kullihi bi'l-Îcâzî ve'l-İhtisâr* (Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî ö. 463/1071)
4. *el-Mesâlik fî Şerhi Muvattai Mâlik* (Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî ö. 543/1148)
5. *et-Tevşîh Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh* (Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudeyri es-Suyûtî ö. 911/1505)

6. *el-Ezhâru'l-Mütenâsire fi'l-Ahbâri'l-Mütevâtire* (Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr ibn Muhammed el-Hudeyri es-Suyûtî ö. 911/1505)
7. *Mukaddimetu Süneni'n-Nesâî bi Şerhi's-Suyûtî ve Hâşiyeti's-Sindî* (Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr ibn Muhammed el-Hudeyri es-Suyûtî ö. 911/1505 ve Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî ö. 1138/1726)
8. *Takrîbu'l-Medârik 'alâ Muvatta İmâm Mâlik* (Müellif tarafından Ebû'l Hasan b. Hessâr olarak belirtilen âlim hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşamadık)

Hadîse Dair Muhtelif Eserler:

1. *Tevîlu Muhtelifi'l-Hadîs ve'r-Reddu 'alâ Men Yurîbu fi'l-Ahbârî Mudde'â 'aleyhâ et-Tenâkudu* (Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî ö. 276/889)
2. *Miftâhu's-Sunne* (Muhammed Abdulaziz el-Hûlî ö. 750/1349)
3. *el-Risâletu'l-Mustetrafe li Beyâni Meşhûri Kutubi's-Sunneti'l-Muşerrefe* (Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî ö. 1927)
4. *es-Sunnetu ve Mekânetuhâ fi't-Teşrî'i'l-İslâmiyyî* (Mustafâ Sıba'î ö. 1964)
5. *A'lâmu'l-Muhaddisîn* (Muhammed b. Muhammed b. Ebû Şehbe)

Fıkıh Usûlüne Dair Eserler:

1. *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm* (Ebû Muhamed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm ö. 456/1064)
2. *el-Luma' fî Usûli'l-Fıkh* (Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî ö. 476/1083)
3. *el-Kavâti'u'l-Edille fî Usûli'l-Fıkh* (Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed ibn Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî ö. 489/1096)
4. *el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl* (Ebû Hamid Muhammed ibn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî ö. 505/1111)
5. *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl fî İhtisâri'l-Mahsûli fi'l-Usûl* (Ebü'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısrî el-Karâfî ö. 684/1285)

6. *Tavdîhu'l-Efkâr li Me'ânî Tenkîhi'l-Enzâr* (Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mutevekkil 'Alellâh İsmâ'îl es-San'anî ö. 1182/1768)
7. *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkıh* (Abdulkerim Zeydan ö. 2014)

Muhtelif Alanlara Dair Eserler:

1. *Târihu Bağdât* (Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî ö. 463/1071)
2. *el-Muhallâ fî Şerhi'l-Mücellâ bi'l-Hiceci'l ve'l-Âsâr* (Ebû Muhamed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm ö. 456/1064)
3. *Tezkiretu'l-Huffâz* (ez-Zehebî Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ö. 748/1348)
4. *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Ebü'l-Fidâ' İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' ibn Kesîr ö. 774/1373)
5. *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kurâni'l-Kerîmi ve Seb'il Mesânî* (Ebü'l-Meâlî Cemâluddîn Mahmûd Şukrî b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî ö. 1924)
6. *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî* (M. Fuad SEZGİN)

1.4. KONULARIN İŞLENİŞİ

1.4.1. Konuların Tasnifi

Herhangi bir ilmi usûl içinde oluşturulan eserlerin muhteviyatını teşkil eden başlıklar eserin özeti mahiyetindedir. Zira telif edilen eserde bulunan konuların hangi başlık altında ele alınacağı, ele alınan başlıkların sıralaması, zikredilen başlıklarda ne gibi konuların değerlendirileceği ve başlıklarda kullanılacak kavramların bir takım kurallara uyularak oluşturulması, eserin telif edildiği alanın olgunluk seviyesini göstermektedir.[65] Bu şekilde müellif, kendisinden önce oluşturulan eserleri gözden geçirerek ya kendine yeni bir yol çizmek durumda kalmıştır ya da önceki uygulamalarına devam etmiştir. Bazı müelliflerin ise önceki uygulamalar ile kendi uygulamalarını harmanlayarak yeni bir metod ortaya koymaya çalıştıkları da ifade edilmiştir.[66] Zikrettiğimiz hususlardan dolayı bu bölümde müellifimiz tarafından şekilsel anlamda nasıl bir başlık yöntemi kullanıldığına değinilecektir. Konu hakkında

[65] Ayhan Hira, **Şeyh Bedrettin**, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 168.
[66] Hira, **Şeyh Bedrettin,** s. 168.

değerlendirmede bulunmadan önce incelediğimiz eserin telif gerekçesi hakkında bazı bilgiler verilecektir.

1.4.2. Mukaddime (Eserin Telif Sebebi)

Molla Hâlid Korkusuz, *el-Hadîsu's-Sahîh* adlı eserini telif etme sebebiyle ilgili olarak şöyle bir açıklama yapmaktadır: "S*onsuz güç sahibi olan Rabbine muhtaç olan fakir (ben); bu mübarek ve kıymetli ilimde (hadîs) bilgisi az biri olarak bu alanda yazılmış olanların takdire şayan olmadıklarını gördüm. Buna rağmen, yüce ve güçlü olan Allah (cc)'dan beni razı ve hoşnut olduğu diğer alanlarda (olduğu gibi), bu alanda da başarılı kılmasını niyaz ettim. Ben (bu alanda) her ne kadar görünüm itibari ile varlığı yokluk mesabesinde olan az şeyler yazsam da, konusundan dolayı hakikatte, önemli ve kıymetli bilgiler yazacağım. (Önemli olan bu konuda) çok cömert olan Rasul (sav)'un sözlerinin bir kısmını oluşturan sahih hadis konusudur. Benim bu bilgileri yazmam ve bir araya getirmem hususunda beni cesaretlendiren kişi Dr. Kahtân ed-Dûrî'dir."*[67] Molla Hâlid bu ifadeleri ile eseri niçin yazdığını ve bu konuda kimin kendisine yol gösterdiğini dile getirmektedir.

Molla Hâlid, Şark medrese geleneğinde yetiştiği için Şark medreselerinin yaşamış oldukları problemleri bilmekte idi. Herhangi bir toplumun yaşamış olduğu önemli olayları bilen kişiler toplumun öğretmeni olma bilincine varmış ise, hayatın içinde bulunan problemleri teşhis edip tedavi yöntemleri uygulamaya çalışırlar. Molla Hâlid de yapmış olduğu okumalar neticesinde şark medreselerinin müfredat eksikliğini tespit etmiş ve bir nebze de olsa, problemi çözüme kavuşturma adına *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhû* adlı eserini kaleme almıştır.

1.4.3. Asıl Başlıklar (Başlık Sistemi, Tablo)

Malum olduğu üzere Molla Hâlid tarafından oluşturulan *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhû* adlı eser hadîs usûlü ilminin bütün konularının ele alındığı bir eser özelliği taşımamaktadır. Nitekim Molla Hâlid de eserin bazı yerlerinde buna işaret etmiştir. Müellifimizin başlıklarını gözden geçirdiğimizde bazı konularda klasik kaynaklarla birebir örtüşen başlıkların kullanılmasına karşılık bazı başlıkların bizzat müellif

[67] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 1.

tarafından atıldığı izlenimi bizde hâkim olmuştur. İbnu's-Salâh (ö. 643/1245) sonrasında oluşturulan hadîs usûlü eserlerinde genel itibariyle ana başlık altında meseleler zikredilmiş ve ele alınan meseleler hakkında yapılan tartışmalar hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Ancak Molla Hâlid belirtilen sisteme kısmen uymuşsa da genel itibari ile kendi sistemini öncekilerin sistemi ile harmanlamaya çalışmıştır. Müellifimizin ele aldığı konularda zikrettiği başlıklar ise kısaca şu şekildedir:

Konu	*el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu*
Hadîs, Haber, Eser, Sünnet Kavramlarının Tahlili	s. 2
Sahîh Hadis Kavramı	s. 3-4
Hâkim'in (ö. 405/1014)Hadîs Taksimi	s. 5-11
Sahabe Mürseli ve Hükmü	s. 13
Sahîh Hadîs Hakkında Hâkim'in Farklı Değerlendirmeleri	s. 14
Bazı Âlimlerin Hâkim'in Görüşüne Yönelik İtirazları	s. 16
Râvîler Açısından Sahîh Hadîs'in Kısımları	s. 17
Müslim'in (ö. 261/875) et-Telâkî (Mülakât) Görüşüne Yöneltilen İtirazlar	s. 19
Mutlak Rîvayetle Hadîslerin Sıhhati Anlaşılmaz	s. 20-29
Sahîh Hadîs Tanımına Yöneltilen Bazı İtirazlar	s. 29-35
Mütevâtir ve Âhâd Konusu	s. 35-38

Hadîsin Sahîh, Hasen ve Zayıf Olarak Taksim Edilmesi	s. 39-40
Sahîh Hadîs Hakkında Yapılan Farklı Bir Tanım	s. 41
Sahîh Hadîs Ne Zaman Mütevâtir Olarak Değerlendirilir?	s. 43
Sahîh Hadîs'in li-zâtihi ve li-ğayrihi olarak iki kısma ayrılması	s. 42
Mütevâtir'in Lafzî ve Manevî olarak iki kısma ayrılması	s. 44-45
İlk Tabakada Âhad olan bir Rivâyetin daha sonra Manevî Mütevâtir olması	s. 46
Mütevâtir Haberin İsnad İlminin Konusu Olup Olmadığı Tartışması	s. 46
Âhâd Haberin Mütevâtirin Kısımları Gibi Kat'i ve Yakinî ilim ifade etmesi	s. 47
Ferd ve Ğarîb Kavramları	s. 47
Ferd-i Mutlak, Ferd-i Nisbî Kavramları	s. 48
Azîz, Meşhur, Müstefîd Kavramları	s. 51
Hadîs Sıhhati Konusunda Muhaddislerin Kıstasları	s. 52
Hadîsin Meşhur Olmasının Göreceli Olması	s. 55
Sahîh Hadîs Tanımında Azîz Kavramının Şart Koşulması	s. 59

İlk Defa Sadece Sahîh Hadîsleri Derleyen Kişi	s. 60
Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh'i* ile Mâlik'in *Muvatta'ı* arasındaki fark	s. 60
Hadîs Sıhhati Konusunda Buhârî ve Müslim'in Aradıkları Şartlar	s. 62-66
Şeyhayn Bütün Sahîh Hadîsleri *el-Câmi'u's-Sahîh* Adlı Eserlerinde Cem' Ettiler Mi?	s. 69-72
Sahihayn'de Zikredilen Hadîs Sayısı	s. 72-74
Şeyhayne Yöneltilen Bazı Eleştiriler ve Verilen Cevaplar	s. 74-76
Sahihayn'de Geçen Hadîslerin Sıhhat Derecesi	s. 80-82
Sahîh Hadîs Hakkında Yazılan Bazı Eserler	s. 89
Sahihayn Üzerine Yapılan İstihrac Çalışmaları	s. 91-94
Müstahrec Çalışmalarının Faydaları	s. 94
İstihrac Kavramının Tanımı	s. 95
Esahhu'l-Esânîd Konusu	s. 97-98
Kütüb-i Sitte ve Müellifleri Hakkında Yapılan Değerlendirmeler	s. 99-120

1.4.4. Konu Başlıklarının Açıklanması

Konu başlıklarının açıklanmasından maksat, Molla Hâlid'in sözlük ve ıstılahî anlam açısından belirtilen başlığın tanımına dair bilgilere yer verip vermemesidir. Herhangi bir ilmî disiplin içerisinde oluşturulan eserlerde kullanılan başlıklar ve bu başlıklarda zikredilen terimlerin birkaç kelime ile açıklanması önem arz etmektedir.

Zira başlık altında zikredilen terimlerin açıklanması ana başlık altında zikredilecek meselelerin tam anlamı ile anlaşılması demektir. Bu şekilde oluşturulmuş bir eserde zikredilecek meseleler de genel çerçeve içerisinde bir yere oturtulabilmektedir.[68] Nitekim eserini incelediğimiz Molla Hâlid eserinde zikrettiği tanımlarda belirtilen hadîs ıstılahları hakkında bilgiler vermiş ayrıca tanımladığı kavram hakkında varsa tartışmalara da değinmiştir.[69] Ancak dikkatimizi çeken hususlardan biri müellifimizin eserin son kısmına yazmış olduğu içindekiler bölümünde zikredilen başlıkları genel itibari ile eserin içerisinde belirtmemiş olmasıdır. Molla Hâlid'in eserinde zikredilen başlıkların altında ele alınan ıstılahların uygulama yönteminin keyfiyeti hakkında, birkaç örnek zikretmek faydalı olacaktır.

Müellifimiz, *"Ta'rîfu'l-Hadîs"* başlığından hemen sonra *"Hadîs, Hz. Peygamber'e nispet edilen şeydir"*, "*Hadîs, Hz. Peygamber (sav)'in sözleri, fiilleridir"*, "*Hadîs, Hz. Peygamberin sözleri, fiilleri ve ahvâllarıdır"* şeklinde yapılan tanımlara işaret etmiş ve meselenin geniş perspektiften ele alınması gerektiğini dolaylı olarak ifade etmiştir.[70] Ayrıca müellifimiz zikredilen başlıktan sonra tanımlanan hadîs kavramının sözlük anlamına işaret etmemiştir. Eserin genelinde buna dikkat eden Molla Hâlid kanaatimizce eserin mecrasından kaydırılmamasına dikkat etmiştir. Müellifimiz kısmen de olsa kavramların sözlük anlamlarına işaret etmiştir. Kavramların sözlük anlamları ile ıstılah anlamları arasında var olan ilişki malumdur. Müellifimizin kavramların sözlük anlamını eserinin genelinde zikretmemesinin nedeni olarak okuyucuyu bıktırmak istemediği kanaati bizde hâkim olmuştur.

"el-Hadîsu'l-Mütevâtir" başlığından hemen sonra gelen tanıma göre mütevâtir hadîs, "*Baştan sona kadar her nesilde, yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmayacak kadar çok kimsenin rivayet etmiş olduğu hadistir."*[71] Mütevâtir kavramı hakkında yapılan diğer tanımlar ile karşılaştırıldığında Molla Hâlid'in zikrettiği tanımda *aklen ve âdeten* kavramlarını zikretmemiş olması dikkatlerimizi çekmiş ancak müellif eserinde

[68] Hira, **Şeyh Bedrettin,** s. 182.
[69] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 2.
[70] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 2.
[71] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 35.

mütevâtir kavramı hakkında ki tartışmaları ele alırken aklen ve âdeten kavramlarına işaret etmiştir.[72]

Eserde zikredilen ıstılahlar hakkında özel olarak bilgi verileceğinden burada daha fazla örnek verilmeyecektir.

1.4.5. İktibas Şekilleri

1.4.5.1. Ayet ve Hadîslerin Gösterilmesi

Bu bölümde, Molla Hâlid'in eserinde ele aldığı meseleler hakkında zikredilen âyet ve hadîslerin ne şekilde iktibas edildiği ile ilgili kısaca bilgi verilecektir. Bu şekilde eserde iktibas edilen âyet ve hadîslerin metin itibari ile asıl yapıları dikkate alındığında, iktibas edilen âyet ve hadîsin ne kadarına yer verildiği gösterilecektir. İslâmî ilimlerin kendi disiplinleri içinde ele alınan konu ile ilgili ayet ve hadîslerin iktibasına dikkat edilmiştir. Bu uygulama eser telif edenlerin klasik İslâmî disipline ne kadar hâkim olduğunu göstermesi açısından de önem arzetmektedir.

1.4.5.2. Âyetlerin İktibâsı

İslâmî ilimler alanında konular ele alınırken tartışılan her konunun Kur'ân ve hadîse dayandırılması konunun ilahî temellere itimat etmesi anlamında önem arz etmektedir. Oluşturulan eserlerde tartışılan meselelere dayanak olduğunu göstermeye yetecek kadarıyla âyet ve hadîsle yetinmek, âlimlerimizin bir kısmı tarafından usûl olarak benimsenmiştir. Telif edilen eserlerin bir kısmının muhtasar olması ve okuyucuyu bunaltmamak gayesi amaçlandığından böyle bir uygulama kaçınılmaz olmaktadır.[73]

Molla Hâlid sahîh hadîs hakkında telif ettiği eserinde zikrettiği âyet sayısı dokuz olmakla beraber bir kısmını eserinde doğrudan zikretmemiş; dipnotta işaret etmekle yetinmiştir. Müellifin zikrettiği ayetler mütevâtir bahsinde geçmektedir. Molla Hâlid hadîs usûlü kitaplarında Mütevâtir haberi nakleden râvî sayıları hakkında farklı görüşlerin bulunduğunu belirtmiş ancak bu görüşlerin Mütevâtir haberin kabul edilebilmesi için yeterli olmadığını belirtmiştir. Müellifimiz, mütevâtir haberin ilim

[72] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 42.
[73] Hira, **Şeyh Bedrettin,** s. 182.

ifade edebilmesi için haberi nakleden râvîlerin sayılarının değil de Mütevâtir haberin ulaştığı kişide kesin bilginin oluşup oluşmadığını dikkate alarak cumhurun görüşünü benimsemiştir. Molla Hâlid'in eserinde konu ile ilgili zikredilen ayetler sırası ile şu şekildedir:

لَوْلَا جَاءُوا عَلَيْهِ بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ

1- *"Bu iddialarına dört şahit getirseler ya!"*[74]

وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا

2- *"Onlardan on iki de nakîb temsilci göndermiştik."*[75]

Müellif eserinde oluşturduğu dipnot da bu ayeti Mâide sûresinin 11. ayeti olarak belirtmiş ancak metinde zikrettiği ayet Mâide sûresinin 12. ayeti olduğu tespit edilmiştir.[76]

إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ

3- *" Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa inkâr edenlerden iki yüz kişiyi yener."*[77]

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ

4- *"Ey Peygamber! Sana tâbi olan müminlerle beraber Allah sana yeter."*[78]

وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا

5- *"Mûsâ tayin ettiğimiz vakit ve yerde bulunmak üzere kavminden yetmiş adam seçti."*[79]

Molla Hâlid tarafından iktibâs edilen âyetlerde klasik usûlün takip edildiğini görmekteyiz. Zira müellif konu hakkında sadece âyetin gerekli olan kısmını zikretmiş geri kalan kısmına ise değinmemiştir. Görüldüğü gibi Molla Hâlid'in eserinde olan

---

74 **Kur'ân-ı Kerîm**, Nûr, 24/13.
75 **Kur'ân-ı Kerîm**, Mâide, 5/12.
76 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 43, 1 nolu dipnot.
77 **Kur'ân-ı Kerîm**, Enfâl, 8/65.
78 **Kur'ân-ı Kerîm**, Enfâl, 8/64.
79 **Kur'ân-ı Kerîm**, A'râf, 7/155.

alıntılama örneği anlaşılmayı zorlaştıracak bir husus da değildir. Belli bir âyet birikimi olan hedef kitlenin bu esere müracaatı durumunda, sadece âyetin bir kısmının alıntılanmış olması anlaşılmama problemine sebebiyet vermeyecektir. Molla Hâlid eserinde bazen âyetten alıntı yapmadan sadece âyetin geçtiği yeri dipnotta işaret ederek de göstermiştir.[80]

1.4.5.3. Hadîslerin İktibâsı

Molla Hâlid'in eserinde hadîsleri ne şekilde iktibâs ettiğini belirtmeden önce onun da kullandığı hadîs taktî'i hakkında kısaca bazı bilgiler vermek yerinde olacaktır.

Bir hadîs ıstılahı olarak taktî', hüküm çıkarabilme özelliğine sahip olan herhangi bir hadîsin kendi içinde barındırdığı hükümlere göre ayrıştırılıp ilgili olduğu bölümde ayrıştırılan kısmın zikredilmesi anlamına gelmektedir.[81] Daha çok fıkıhçılar tarafından kullanılan bir yöntem olduğu ifade edilmiş olmakla beraber[82] diğer İslamî alanlarda da zaman zaman bu yönteme başvurulduğu bilinmektedir. Bu yöntem âlimler tarafından tartışılmıştır. Âlimlerin bir kısmı bu yönteme izin vermemiş, ancak İmam Mâlik, Buhârî, Ebû Davûd ve Nesâî gibi âlimlerin bu yöntemi kullandığına dair rivâyetler delil gösterilerek ehil olan kimseler tarafından yapılması durumunda problem olmayacağı ifade edilmiştir.[83]

Hadîslerin iktibâsı hususunda Molla Hâlid, eserinde sadece hadîsin ele alınan mesele ile ilgili olan yerini aktarma yöntemini kullanmıştır. Örneğin, Buhârî ve Müslim'in eserlerine hadîs alırken aradıkları râvî sayısı meselesini değerlendirirken *"Ameller ancak niyetlere göredir"* hadîsini (**إنما الأعمال بالنيات**) şeklinde iktibâs etmiştir.[84] Molla Hâlid, mütevâtir meselesi hakkındaki tartışmalara değinirken *"Her kim benim adıma yalan konuşursa Cehennemde ki yerini hazırlasın"* hadîsini (**مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنْ النَّارِ**) şeklinde iktibâs etmiştir.[85] Zikredilen örneklerde görüldüğü gibi Molla Hâlid eserinde değerlendirdiği konular hakkında hadîsin sadece ilgili kısmını iktibâs etmiştir. Ayrıca Molla Hâlid kimi zaman eserinde rivâyet ettiği hadîsin

---

80 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 42, 5 nolu dipnot.
81 Koçyiğit, **Hadis Istılahları**, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara 1980, s. 420-421.
82 Koçyiğit, **Hadis Istılahları**, 421.
83 Koçyiğit, **Hadis Istılahları**, s. 421.
84 Buhârî, Bedu'l-Vahiy, 1; krş. Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 15.
85 Buhârî, İlim, 38; krş. Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 35.

kaynağına işaret ettiği gibi bazen de hadîsin geçtiği kaynak hakkında açıklamada bulunmamıştır.

1.4.5.4. Kaynakların İktibası

İslâmî ilimler alanında eser yazan müelliflerin ayırt edici özelliklerinden biri de iktibâs ettikleri bilgileri asıl kaynağına ulaştırma çabasıdır. Bu konunun hassasiyeti zamanımızda yapılan akademik çalışmalarda kendini daha fazla göstermektedir. Yapılan iktibasların neden yapıldığı hakkında bazı gerekçeler ileri sürülmüştür. Zikredilen gerekçelerin bir kısmı şöyledir: telif edilen eserde savunulan görüşlerin doğruluğunu pekiştirmek, doğrudan veya dolaylı olarak alınan bilgiye ulaşabilme imkânı tanımak, ilgili alanda eser yazmak isteyenlere kaynakça bilgisi vermek. Günümüzde yapılan akademik çalışmalarda bilginin kaynağını göstermemenin akademik hırsızlık anlamında intihal olarak ifade edildiği bilinmektedir.

Eseri incelenen Molla Hâlid'in kaynaklardan istifade ederken bilginin kaynağını gösterme hassasiyetine sahip olduğu müşahade edilmektedir. Kendisi dipnot gösterme yöntimini[86] eserinde kullanmakla beraber bazen de eserini yazarken bilgi almış olduğu müellifin ismini ve eserini zikretmiştir. Molla Hâlid telif ettiği eserin genelinde Arapça yazılmış eserler kullanmıştır. Kullanılan eserlerin ismi belirtilmiş olmakla beraber eserlerin tamamının yayınevi gösterilmemiştir. Ancak bazı eserlerin yayınevi ve basım yeri hakkında bilgi verilerek kaynak müracaatı kolaylaştırılmıştır.[87] Molla Hâlid'in eserinde kullanılan bazı eserlerin mahtût nüsha olması da dikkat çekicidir. Müellif mahtût nüshaların kullanımı hususunda Irak'ta bulunan Kadiriyye kütüphanesinin imkânlarından istifade etmiştir. Molla Hâlid tarafından kullanılan yöntemlerden biri de aktarılan bilginin bir kısmını kendi ifadeleriyle belirtmek olmuştur.[88]

---

[86] Bkn. Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu,** s. 2-3.
[87] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu,** s. 48.
[88] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 5, 2 nolu dipnot.

İKİNCİ BÖLÜM
MOLLA HÂLİD KORKUSUZ'UN HADİS USÛLÜ ANLAYIŞI

Bir ilim dalı olan hadîs usûlü, Hz. Peygamber, sahâbe ve tabi'ûndan rivâyet edilen malzemeyi kontrol altında tutarak rivâyeti doğru bir şekilde tespit etme yöntemini bize sunmaktadır. Bir rivâyetin Hz. Peygambere aidiyeti konusu, önemini günümüze kadar sürdürmüştür. Herhangi bir rivâyetin Hz. Peygambere aidiyet ihtimali varsa rivâyetin doğru anlaşılması önem arz etmektedir.[89] Ayrıca aidiyet ihtimali olan rivâyetten hayatımıza yön verecek genel ilkeleri çıkarma noktasında hadîs usûlünün rolü tartışılmazdır. Rivâyet edilen yazılı ve sözlü malzemeyi geçmişten günümüze, günümüzden geleceğe güvenilir ve anlaşılır bir şekilde aktaran hadîs usûlü ilmi rivâyetin geleceğe aktarımında önemli bir işlev görmektedir.[90]

Hz. Peygamber döneminde sahâbenin hayatını yönlendirme hususunda merkezi bir konuma haiz olan hadîs, Hz. Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan siyasî, itikadî, mezhepsel ve sosyal olaylardan dolayı farklı amaçlarla kullanılan bir malzeme haline gelmiştir. Hadîsler, yaşanan olumsuzluklardan dolayı ilk rivâyet edildiği bağlamdan kopartılmaya çalışılmıştır. Ayrıca devam eden problemler hadîs uydurma faaliyetlerine de sebebiyet vermiştir. Dönemin sıkıntıları karşısında, İslâm âlimleri, aktif rol alarak rivâyet edilen sözün doğru bir şekilde sahibine nispet etme kriterleri geliştirmişlerdir. Bu uğraşılar neticesinde hadîs ilmine özgü bazı ıstılahlar ortaya

89 Salih Keskin, **Hadisleri Anlama Sorunu**, İsam Yayınları, İstanbul 2016, s. 57-59.
90 Huriye Martı, "Hadis Usûlünün Tanımı, Doğuşu ve Kaynakları", (Ed. Zişan Türcan), **Hadis El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 225-226.

çıkmıştır. Ortaya çıkan ve zamanla olgunlaşan kavramlardan bazıları incelediğimiz eserde de değerlendirilmiştir.

2.1. MÜELLİFİN HADÎS USÛLÜ İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLARA YAKLAŞIMI

Molla Hâlid, eserinde birçok hadis ıstılahı hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bu ıstılahların bir kısmı göreceli olduğu için bu ıstılahların farklı anlamları verilip müellifin bu anlamlardan hangilerini tercih ettiği tespit edilecektir.

2.1.1. Sünnet Kavramı

Arap dil ekolleri, kelimelerin kökeni hakkında Basra ve Kûfe ekolu olmak üzere ikiye ayrılırlar.[91] Kûfe ekolu kelimelerin fiilden türediği görüşünde iken, Basra ekolü isimden (mastardan) türediği görüşünü savunmuştur.[92] Kelimelerin fiilden türediğini iddia eden Kûfe ekolüne göre sünnet kelimesi, s-n-n veya senne kökünden türemiştir. Kelimelerin kökeninin isim (mastar) olduğunu kabul eden Basra ekolüne göre ise, sünnet kelimesi, senen, sünen veya sinen mastarından türemiştir.[93]

Sünnet kelimesinin fiil olarak kullanımı durumunda; herhangi bir şeyin ucunu sivriltme, parlatma, çığır açma, şekil verme, yaşlanma, iz bırakma, akıtma, kapalı ortamdan görünen bir yere çıkma, kural koyma ve uygulama gibi anlamlarda kullanılır iken kelimenin isim formu incelendiğinde ise; övülen doğru yol, öncekilerin açtığı yol, üzerinde devamlı olarak yürünen yol,[94] karakter, şekil, yüz, merkebin sırtındaki siyah çizgi, sapanın ucundaki toprağı süren demir parçası, hayat tarzı, gelenek, âdet, çığır, hal ve tavır gibi anlamlarda kullanıldığı görülmüştür.[95]

---

91 M. Cevat Ergin, "Basra ve Kûfe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri", **D.Ü.İ.F.**, c. 5, S. 1, s. 40; Ignace Goldzıher, **Klasik Arap Literatürü**, Rahmi Er, Azmi Yüksel (Çev.), Vadi Yayınları, Ankara 2012, s. 101-102.

92 İbn Hüseyn el-'Umerî, **Şerhu'l-Muğnî fî'n-Nahvi**, Thk. Râbih el-Kâdirî, Dâru Nuri's-Sabâh, Mardin 2012, s. 176.

93 İbn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, Dâru'l-Me'ârif, Kahire t.y., s.2121-2128; Zebîdî, **Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, Thk. Mustafa Hicâzî, Kuveyt 1389/1969, c. 5, s. 242-245; İbnu'l-Esîr, **en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs**, Müessesetu'r-Risâleti Nâşirûn, Thk. Rıdvân Mâmû, Beyrut 1432/2011, s. 608-610; Seyyid Şerîf el-Cürcânî, **Kitâbu't-Ta'rîfât**, Dâru'n-Nefâis, Thk. Muhammed 'Abdurahmân el-Mer'eşlî, Beyrut 1433/2012, s. 196.

94 Bu kavrama yöneltilmiş eleştiri için bkz. Fazlur Rahman, **Tarih Boyunca İslamî Metodoloji Sorunu**, Prof. Dr. Salih Akdemir (Çev.), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 21.

95 el-Cevherî, **es-Sıhâh Tâcu'l-Lüğa ve Sıhâhu'l-'Arabiyye**, Thk. Ahmed Abdulğafûr 'Attâr, Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1376-1956, c. 5, s. 2138-2139; İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, s. 796;

Sünnet kavramının İslâm öncesi ve sonrası Arap toplumunda muhteva değişikliğine uğrayan kavramlardan biri olduğu ifade edilmiştir.[96] Câhiliye dönemi kullanımlarında davranış, alışkanlık ve adet anlamında kullanılmıştır.[97]

Sünnet kavramı bir ıstılah olarak ise farklı şekillerde tanımlanmıştır. Nitekim hadisçiler sünnet kavramını bir hadîs ıstılahı olarak: *"Sünnet, ister kendisine peygamberlik verildikten sonra ister öncesinde olsun, Hz. Peygamber'in sözleri, eylemleri, onayları, bedensel özellikleri (şemâili), ahlakî vasıfları ve yaşayış tarzıdır"*[98] şeklinde tanımlamışlardır. Bu anlamıyla sünnet; hadis ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır.[99] Usûlü fıkıh âlimlerine göre sünnet: "*Hz. Peygamber'den Kur'ân-ı Kerîm dışında nakledilen ve şer'i bir delil olmaya elverişli olan söz, fiil ve takrirlerdir."*[100] Fıkıhçılara göre sünnet: "*Hz. Peygamber'den farz ve vacib olmayarak gelen ve dinde uyulması istenen her şey, dinde farz ve vacib olmayarak takib edilen yoldur."* Kelâmcılara göre ise: "*Bidatın karşıtı,*[101]*Kur'ân-ı Kerîm'den ve Hz. Peygamber'in uygulamalarından ortaya çıkan esaslara uygun olan şeydir"*[102] şeklinde tanımlanmıştır.

Sünnet kavramı Kur'an ile sıkı sıkıya bağlıdır. Çünkü Hz. Peygamber'in görevi ilahî vahyin bütün emirlerini ve hükümlerini yerine getirmek ve uygulamaktır. Kur'an'ın bildirdiğine göre Hz Peygamber'in yerine getirmesi gereken temel görevler

---

Bünyamin Erul, "Sünnet Kavramının Oluşum ve Gelişimi", **İslâmi Araştırmalar Dergisi**, c. 19, S. 1, s. 87; Mehmet Görmez, **Hadis İlminin Temel Meseleleri**, Otto Yayınları, Ankara 2014, s. 13.

96 Sıddıkî, **Hadîs Edebiyatı Tarihi**, Yusuf Ziya Kavakçı (Çev.),Yeni Zaman Yayınları, İstanbul 2004, s.47.

97 Bilen, **Said Nursi ve Hadis**, Araştırma Yayınları, Ankara 2013, s. 22.

98 Muhammed Acâc el-Hatîb, **es-Sunnetu Kable't-Tedvîn**, Mektebetu Vehbe, Kahire 1429/2008, s. 22-24; Aydınlı, **Hadîs Istılahları Sözlüğü**, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 2011, s. 284; Koçyiğit, **Hadîs Usûlü**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2009, s. 2; Abdulfettâh Ebû Ğudde, **es-Sunnetu'n-Nebeviyyetu ve Beyânu Medlûlihâş'-Şer'iyyeti ve't-Te'rîfu Bihâli Suneni'd-Dârekutnî**, Mektebu'l-Metbû'âti'l-İslâmiyyeti, Dımeşk 1996, s. 7-8; el-Eşkar, **Ef'âlu'r-Resûl ve Delâletuhâ 'ela'l-Ahkâmi'ş-Şeri'yyeti**, Müessesetu'r-Risâleti, Beyrut 1424/2003, c. 1, s. 18-20; Sünnet kelimesine Hanefi fakihlerinin yaptığı tanımlar için bkz. Leknevî, **Tuhfetu'l-Ahyâr bi Ta'rîfi Sunneti Seyyidi'l-Ebrâr**.

99 Muhammed Acâc el-Hatîb, **es-Sunnetu Kable't-Tedvîn**, s. 22; Koçyiğit, **Hadîs Usûlü**, s. 2.

100 Mehmet Görmez, **Hadis İlminin Temel Meseleleri**, s. 12-13; konuyla ilgili farklı tanım için bkz. Mehmet Görmez, **Hadis İlminin Temel Meseleleri**, s. 20.

101 Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, Thk. Muhammed Mirabî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1432/2011, c. 4, s. 363.

102 Tanımlar için bkz. Aydınlı, **Hadîs Istılahları Sözlüğü**, s. 284.

tebliğ,[103] tebyîn[104] ve tezkiyedir.[105] Bu üç görev birbirinden ayrılmayan ve birbirini tamamlayan vasıflardır. Üç özellik bir araya gelince sünnetin asıl amacı manevi yönden arındırılmış ve kötülüklerden arınmış bireylerden oluşan topluluğu oluşturmaktır. Manevi yönden arınması amaçlanan bireylerin bu arınmayı gerçekleştirebilmeleri için tereddütsüz bir şekilde Hz. Peygamber'e uymaları ve sürekli sorumluluk duygusu içerisinde olmaları gerektiği Kur'an'da ifade edilmiştir.[106]

Hz. Peygamberin bütün davranışlarının sünnet olup olmadığı meselesi âlimler arasında tartışılan konulardan biridir. Sünnetin bağlayıcılığı meselesi kişilere ve ortamlara göre değişebilmektedir.[107] Yani Hz. Peygamber'in bütün söz ve davranışlarının sünnet olup olmadığı, sünnetin herhangi bir değişiklik olmaksızın takip edilmesi gereken davranış kalıbı olup olmadığı, sünnet olan bir davranışın sünnet olarak benimsenmesinde dikkate alınması gereken esas ahlâki ilkeler olup olmadığı sürekli tartışılan konulardır.[108] Nitekim bu konuda araştırma yapan klasik dönem İslâm âlimleri ile modern dönem İslâm araştırmacıları, Hz. Peygamber'in devlet başkanlığı sürecinde yaptığı davranışların bir kısmını yöneticilik vasfına, ordu komutanlığı döneminde yaptığı davranışları ise komutanlık vasfına bağlamışlardır. Yine Hz. Peygamberin fetvâ, teşrî' ve kazâî tasarrufları konusunda görüşlerini bağlayıcılık bakımından dile getirmişlerdir. Aynı hususu Mehmet Görmez şu şekilde dile getirmiştir: *"Hz. Peygamber'in peygamberlik yönü yanında bir de beşeri yönü vardır. O, hem devlet başkanı, hem kadı, hem müftü sıfatıyla tasarrufta/yapıp-etmelerde bulunmuş, sözler sarf etmiştir. Binaenaleyh, hadis ve sünneti anlamak için Hz. Peygamber'in söylediği ve yaptığı önem arz eder. Bu sebeple Hz. Peygamber'in görevleri ile ilgili yapılan bütün taksimleri göz önünde bulundurmak gerekir."*[109]

---

[103] Bkz. **Kur'ân-ı Kerîm**, Mâide, 5/67,92,99; Âli İmrân, 3/20.
[104] Bkz. **Kur'ân-ı Kerîm**, Nahl, 16/44, 64.
[105] Bkz. **Kur'ân-ı Kerîm**, Cuma, 62/2.
[106] Bkz. **Kur'ân-ı Kerîm**, Nisâ, 4/13, 59, 65, 69, 80; Âli İmrân, 3/31; Nur, 24/52, 63; Ahzâb, 33/21, 36, 71; Zikredilen ayetlere yapılan bazı eleştiriler için bkz. Kırbaşoğlu, **İslâm Düşüncesinde Sünnet Eleştirel Bir Yaklaşım**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011, s. 148-187.
[107] Hüseyin Hansu**, Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, Bilge adamlar Yayınları, Van 2008, s. 110.
[108] Heyet, Hadîslerle İslam, D.İ.B. Yayınları, Konya 2015, c. 1, s. 54.
[109] Görmez, **Hadis İlminin Temel Meseleleri**, 2014, s. 94; ayrıca bkz. el-Eşkar, **Ef'âlu'r-Resûl**; Muhammed el-Tâhir İbn 'Âşûr, **Mekâsidu'ş-Şerî'ati'l-İslâmiyyeti**, Dâru's-Selâm, Kahire 1430/2009; Murat Şimşek, **İslam Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından İctihad Ve Tasarrufları**, Ankara 2011.

Sünnet kavramı, süreklilik gösterip bilinçli bir şekilde yapılan davranışları ifade etmektedir.[110] Bununla beraber sünnet adını alan herhangi bir eylemin sünnet olarak kavramlaşabilmesi için; orijinallik, süreklilik, bilinçlilik, olumluluk, örneklik, doğruluk, mutedillik ve kuralsallık niteliklerini kendinde taşıması gerektiği belirtilmiştir.[111]

Sonuç olarak Sünnet kavramı, Kur'an'ın hayata aktarılış biçimidir.[112] Peygamberî dünya görüşüdür.[113] Sünnet, Hz Peygamberin farklı kültür ve medeniyetler içinde yaşaması demektir.[114] Sünnetin anlaşılabilmesi içinse kişinin, beşeri önyargılardan ve harici etkenlerden uzaklaşıp vahyin öncüllerine göre hareket etmesi zorunluluk ifade etmektedir.[115]

Molla Hâlid, sünnet kavramının âlimlerin çoğu tarafından hadîs kavramı ile aynı anlamda kullanıldığını zikrederek, sünnetin "*Hz. Peygamber'den nakledilen bütün söz, fiil ve takrirler için kullanılan bir kavramdır"* şeklindeki tanımına vurgu yapmıştır. Müellifin, bazı âlimlerin ise sünnet teriminin hadîs teriminden daha kapsamlı bir kavram olduğunu dile getirerek sünnet kavramının "*Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbi'ûndan nakledilen sözlerin tamamına verilen isimdir"* şeklindeki tanımına atıf yaptığı da görülmektedir.

Müellifin eserinde dikkat çeken hususlardan biri de sünnet kavramı hakkında yapılan tartışmalara girmemiş olmasıdır. Molla Hâlid'in sünnet kavramı hakkındaki tartışmalara değinmemiş olmasının nedeni eserinin bazı yerlerinde de dile getirdiği gibi eserin sahîh hadîs kavramı hakkında yazılmış olmasıdır. Molla Hâlid bu hassasiyeti göstererek kendi eserinin gözden geçirilmesi durumunda hem okuyucuda bıkkınlık

---

[110] Hansu, **Mutezile ve Hadîs**, Otto Yayınları, Ankara 2012, s. 108-109; H. Musa Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, s. 24; M. Tayyip Okiç, **Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler**, s. 22; Sünnet kelimesinin anlamları için bkz. Bünyamin Erul, **Sahabenin Sünnet Anlayışı**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2008, s. 14-77.

[111] Görmez, **Hadis İlminin Temel Meseleleri**, s. 14-15.

[112] Keleş, **Sünnet Yeni Bir Usûl Denemesi**, İnsan Yayınları, İstanbul 2015, s. 12-15; Taha Cabir Alvani, **İrtidat (Tarihsel ve Metinzel Analiz)**, çev. İbrahim Kapaklıkaya, Mahya Yayınları, İstanbul 2014, s. 118-119.

[113] Keleş, **Sünnet Yeni Bir Usûl Denemesi**, s. 11.

[114] Keleş, **Sünnet Yeni Bir Usûl Denemesi**, s. 14.

[115] Görmez, **Hadis İlminin Temel Meseleleri**, s. 96.

duygusu uyandırmamak hem de okuyucuyu sünnet kavramı hakkında yapılan tartışmalar etrafında yoğunlaştırmak istememektedir.[116]

2.1.2. Hadîs Kavramı

Sözlükte; eski anlamındaki kadîmin zıddı, yeni, orijinal, haber verme, anlatılan husus, söz, herhangi bir şeyin baş tarafı,[117] eşyanın yeni olanı,[118] meyvenin tane olanı[119] gibi anlamlara gelen hadîs kelimesi, haberin azı ve çoğu için kullanılmaktadır.[120] Çoğulu kıyasa aykırı olarak ehâdîs şeklinde gelmiştir.[121] Kur'an'da hadîs kelimesi, söz ve haber manalarında kullanılmaktadır.[122] Hadîs kavramı bir hadîs ıstılahı olarak farklı şekillerde tanımlanmıştır. Yapılan tanımlar özetle şu şekildedir:

1- Nübüvvetten önce ve nübüvvetten sonra Hz Peygamber'den nakledilen bütün söz, fiil ve takrirler için kullanılan bir kavramdır.[123] Bu kullanımıyla sünnet kelimesi ile eşanlamlı olduğu ifade edilmiştir.

2- Hz. Peygamberden nakledilen sözlere hadîs, sahabe ve tabi'ûndan nakledilen sözlere ise haber denir.

3- Takrirlerle Peygamberimizin sıfatlarına ait haberleri birinci tarifin dışında bırakarak tanımı biraz daraltan görüş.

4- Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbi'ûnden nakledilen sözlere hadîs denir. Bu kullanıma göre hadîs ıstılahının, haber kelimesi ile eşanlamlı olduğu ifade edilmiştir.

---

116 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2; Okiç, **Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler**, s.23; Hadisçiler tarafından yapılan sünnet kavramına yöneltilmiş eleştiri için bkz. Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Sünnet Eleştirel Bir Yaklaşım**, s. 64.

117 İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, c. 2, s. 436; el-Cevherî, **es-Sıhâh,** c. 2, s. 278.

118 İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, c. 2, s. 436.

119 Rağıb el-Isfahani, **el-Müfredat**, Thk. Safvan adnan Davudi, Daru'l-Kalem, 1430/2009, Dımeşk, s. 223.

120 es-Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî**, Thk. Bed'î Seyyid el-Limâ', Dımeşk, 1431/2010, c. 1, s. 21.

121 el-Cevherî, **es-Sıhah Tâcu'l-Lüğa ve Sıhâhu'l-'Arabiyye**, c. 1, s. 278; ez-Zebîdî, **Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, s. 205-214; el-Ehâdis kelimesinin müfred şeklinin Uhdûse olduğu ve sonradan hadîs kelimesinin çoğulu olarak kullanıldığı hakkında bkz. İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, c. 2, s. 436.

122 **Kur'ân-ı Ker'im,** Tahrîm 66/3, Ğâşiye 88/1, Tûr 52/34, Necm 53/59, En'âm 6/68, Câsiye 45/6, Nisâ 4/87.

123 Talât Koçyiğit, **Hadîs Usûlü**, s. 11.

Bu tanımlar arasında hadisçilerin tercih ettiği görüşün birinci görüş olduğu ileri sürülmüştür.[124] Bazı hadîs âlimleri ise, sünneti Hz. Peygamber'in fiilleri, hadisi de sözleri anlamında kullanmaktadırlar. Ama en yaygın kullanım, hadîs ile sünnetin eş anlamlı olduğunu ifade eden görüş olmuştur.[125]

Dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de İslâmiyet'in doğuşu ile birlikte bazı kavramlara müdahale edilmiş, bu kavramların bir kısmı tamamen kaldırılmış bir kısmına da yeni anlamların yüklenmiş olmasıdır. Burdan hareketle hadîs ve sünnet kelimeleri, kullanım itibari ile cahiliye döneminde de kullanılan kavramlar[126] olmasına rağmen daha sonra sadece Hz. Peygamber'in sözleri, fiilleri ve takrirleri için kullanılan kavramlar olarak yeni bir forma bürünmüşlerdir. Yani İslâm'ın gelmesi ile bu kavramlar, Hz. Peygamberin söz ve uygulamalarını ifade eden kavramlar olmuşlardır.[127] Konu ile ilgili Muhammed Zübeyr Sıddîkî görüşlerini şöyle dile getirmektedir: "*Hadîs kelimesinin bu umumi manası, tıpkı diğer salât, sücûd, zekât ve benzeri kelimeler gibi, İslâm'ın iliklere kadar varan tesiri altında değişti. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in hayatından beri Müslümanlar onun beyân ve fiilleri ile alâkalı nakillere "en iyi hadîs" dediler. Daha sonra onun isti'mâli sadece Hz. Muhammed (s.a.v.)'in söz ve fiillerine münhasır kaldı."*[128]

Molla Hâlid, *el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhû* adlı eserine bazı hadis usûlü kavramlarını tanımlayarak başlamıştır. Müellifin eserine başlarken ele aldığı kavramlar hadîs, haber, eser ve sünnet şeklindedir. Bu kavramlar hakkında bazı değerlendirmelerde bulunan Molla Hâlid, önce hadîs terimini ele almış ve usûlcülerin hadîs kelimesi hakkında yaptıkları tanımı zikretmiştir. Nitekim Molla Hâlid: "*Hadîs, Hz. Peygamber (sav)'in sözleri, fiilleridir"* şeklinde yapılan tanımı, usûlcülere nispet etmiştir.[129] Daha sonra tanım üzerinden bazı değerlendirmelerde bulunan Molla Hâlid,

---

[124] Koçyiğit, **Hadîs Usûlü**, s. 11; son görüşün taraftarlarının daha fazla olduğu hakkında bkz. Ali Osman Koçkuzu, **Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikad ve Teşri Yönlerinden Değeri**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014, s. 23.

[125] Okiç, **Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler**, s. 23.

[126] Görmez, **Hadis İlminin Temel Meseleleri**, s. 16.

[127] Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, s. 26; Koçyiğit, **Hadîs Usûlü**, s.10-11; M. Yaşar Kandemir, "Hadîs", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1997, c. 15, s. 27

[128] Muhammed Zübeyr Sıddıkî, **Hadîs Edebiyatı Tarihi**, s. 47.

[129] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2.

takrirlerin, fiiller içerisinde olması gerektiğini ifade etmiştir.[130] Müellif, konu hakkında ki ihtilaf ve tartışmalara değinmemiştir. Ancak takrirlerin fiiller içerisinde olup olmadığı konusu, İslâm âlimleri arasında tartışılmıştır. Konu hakkında görüşlerini beyan eden İslâm âlimleri farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır.[131] Nitekim Şâtıbî, *el-Muvâfakât* adlı eserinde, Hz. Peygamberin ikrarının, fiillerine uygun düşmesi durumunda uyulması gerektiğini ifade etmiştir.[132] Sadece ikrarın kendisinin herhangi bir hükme delalet etmediği de ifade edilmiştir.[133]

Molla Hâlid, takririn fiiller içerisinde değerlendirildiğini vurguladıktan sonra hadisçiler tarafından yapılan başka bir tanımı zikretmiştir. Zikredilen tanımda "*hadîs, Hz. Peygamberin sözleri, fiilleri ve ahvâlleri"* olarak belirtilmiştir.[134] Molla Hâlid tanımda ifade edilen hususlardan özellikle ahvâl (أحوال) kelimesini ele almıştır. Müellif tanımda zikredilen kayıtlardan "ahvâl" kavramının tanımda neden zikredildiği hususunda açıklamada bulunmamış ancak hadisçiler tarafından yapıldığı ifade edilen[135] tanımda ahvâl kaydının belirtilmesi ile Hz. Peygamberin insanî özelliğine vurgu yapıldığı ifade edilmiştir.[136] Ayrıca Molla Hâlid'in eserinde zikrettiği ahvâl kelimesinin vasıf kelimesi ile karşılandığı kanaatindeyiz. Çünkü yapılan bazı tanımlarda söz, fiil ve vasıf kavramlarının kullanılmış olması ahvâl kelimesinin sıfat anlamında kullanıldığını göstermektedir.[137] Hadîs ıstılahının tanımında zikredilen sıfat kavramı ise kendi arasında ahlakî ve hılkî (yaratılış) olarak iki kısma ayrılmıştır.[138] Ahvâl kavramının ihtiyarî ve ğayrî ihtiyari olarak iki kısma ayrıldığı da zikredilmiştir.[139] Nitekim Müellif de ahvâl kelimesinin ihtiyârî ve ğayri ihtiyârî olarak iki kısma ayrıldığına vurgu yapmış

---

[130] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2; krş. Muhammed Süleymân el-Eşkar, **Ef'âlu'r-Resûl**, c. 2, s. 90.

[131] el-Eşkar, **Ef'âlu'r-Resûl ve Delâletuhâ 'ela'l-Ahkâmi'ş-Şeri'yyeti**, c. 2, s. 96.

[132] Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, c. 4, s. 418.

[133] Takrirler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. el-Eşkar, **Ef'âlu'r-Resûl,** c. 2, s. 96-136; Şâtıbî, **el-Muvâfekât**, c. 4, s. 416-420.

[134] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2; krş. Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 19.

[135] Abdulğani Abdulhalık, **Hucciyyetu's-Sunne**, ed-Dâru'l-'Alemiyyetu li'l-Kitâbi'l-İslâmî, Riyad 1415/1995, s. 76; Korkusuz, **el-Hadîsu's-sahîh ve Tahlîluhû**, s. 2

[136] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2; krş. Cemal Ağırman, "Hadisçilerin Sünnet/Hadis Tarifinde Yer Alan "Vasıf" Kavramı Üzerine Bir Yorum", **C.Ü.İ.F.D.**, S. 2, s. 13.

[137] Kâsımî, **Kavâ'idu't-Tahdîs min Funûni Mustalahi'l-Hadîs**, Thk. Mustafa Şeyh Mustafa, Müessetu Risâleti Nâşirûn, Beyrut 1433/2012, s. 75.

[138] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2; krş. Nûreddîn 'Itr, **Menhecu'n-Nakd fî 'Ulûmi'l-Hadîs**, Dâru'l-Fikr, Dımeşk 1434/2013, s. 26.

[139] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2; krş. Tâhir el-Cezâirî, **Tevzihu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser**, Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru's-Selâm, Kahire 1430/2009, c. 1, s. 37.

ve sadece ihtiyârî (Hz. Peygamber'in iradesi ve isteği ile) olanların Hz. Peygamberin fiilleri içerisinde değerlendirilebileceğini ifade etmiştir. Molla Hâlid bunun gerekçesini de: *"Çünkü hüküm ifade etme noktasında ğayri ihtiyârî olan durumlar bizi ilgilendirmez"* şeklinde zikretmiştir.[140] Müellifimizin ahvâl kavramının sadece ihtiyarî olan kısmının hüküm ifade edeceğini belirtmesi, sünnetin anlaşılması noktasında önem arz etmektedir. Şöyle ki İslam âlimlerinin sünnet kavramı hakkında özellikle durmalarının nedenlerinden biri de İslam ümmetinin sünneti örnek olarak benimsemeleridir. Molla Hâlid'in tanımda belirttiği ğayri ihtiyârî hususlar veya hılkî olan vasıflar Hz. Peygamber'in şemaili ile ilgilidir. Bunlar ise Hz. Peygamber'in boyu, bedeninin veya saçının rengi gibi hususlar olup yaratılış ile ilgili olan insanî özelliklerdir. Zikredilen vasıflar Allah (c.c.)'ın iradesine bağlı iken bunların sünnet olarak belirtilmesi ilmî olmaktan uzak olacaktır. Molla Hâlid'in bu ilmî hassasiyeti göstererek Hz. Peygamber'in bizi ilgilendiren yönüne vurgu yapmaya çalışması, ilmî vukûfiyetini göstermektedir. Ayrıca Molla Hâlid ihtiyarî olan hususların hüküm ifade edeceğini belirterek Hz. Peygamber'in şemaili hakkında yazılan eserlerden hüküm çıkartılamayacağını da ima etmiştir. Çünkü şemail türü eserler gözden geçirilince, Hz. Peygamber'in insanî vasıflara sahip biri olmaktan ziyade insanüstü bir varlık olarak gösterilmeye çalışıldığı görülecektir.[141] Kısaca ahvâl kaydının hadisçiler tarafından yapılan tanımda zikredilmiş olması, Hz. Peygamber'in insanî özellikler üzerinden anlaşılma çabasının bir neticesidir. Ayrıca ahvâl kaydının ihtiyârî olan kısmının ümmeti ilgilendirdiği vurgulanarak Hz. Peygamber'in yüceltilerek bir ilah seviyesine çıkartılmasının önü kapanmıştır.[142]

Molla Hâlid, usûlcülere nispet edilen hadîs tanımını zikrettikten sonra hadisçilerin yapmış olduğu tanım hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Molla Hâlid: *"Hadis, Hz. Peygamber'in sözleri, fiilleri ve takrirleridir"* şeklindeki tanımın hadisçiler tarafından yapıldığını zikretmiş ve siyer kitaplarında zikredilen çoğu hususun hadis kavramının içine girmesi gerektiğini ifade etmiştir.[143] Yani Hz.

---

[140] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2.

[141] M. Said Hatipoğlu, "Hz. Peygamberi Yanlış Yorumlama Tezahürleri", **İslami Araştırmalar Dergisi**, C. 1, S. 2, s. 6.

[142] Hz. Peygamber hakkında rivâyet edilen nakilleri doğru anlama konusunda bkz. İ. Hakkı Ünal, "Seçmeci ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamberi (s.a.v.) Anlamak", **İslami Araştırmalar Dergisi**, C. 10, S. 1-2-3-4, s. 55.

[143] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2.

Peygamber'in risâletinden önceki hayatını da hadîs kavramı içerisinde değerlendirmiştir. Bu konuda dikkat edilmesi gereken hususlardan biri nübüvvetten önceki haberlerin, fıkhî herhangi bir hükmü ifade etmedikleri bilgisidir.[144] Ayrıca Molla Hâlid'in zikrettiği tanımlardan usûlcülere nispet edilen tanımda takrir kaydının fiillerin içerisinde değerlendirildiği vurgusu yapılırken hadisçilere nispet edilen tanımda ise takrir kaydının zikredilmesi dikkat çekicidir. Molla Hâlid, iki tanımı da zikrederek usûlcülerin hadîs anlayışı ile hadîsçilerin hadîs anlayışı arasındaki farkı belirtmiştir.[145]

Molla Hâlid, hadîs kavramının farklı bir tanımına daha vurgu yaparak tanımı *"Hz. Peygamber'e nispet edilen şeydir"* şeklinde ifade etmiştir. Molla Hâlid, son tanım üzerinden şöyle bir çıkarımda bulunmuştur: *"Hadîs kavramı mutlak olarak kullanıldığında merfu' hadîs anlaşılır. Mevkuf hadîsin anlaşılabilmesi için ise delile ihtiyaç vardır."*[146]

Molla Hâlid'in değerlendirdiği son tanımda dikkat çeken hususlardan biri de tanımda zikredilen *"nispet edilen"* kavramıdır. Bu kaydın bazıları tarafından Hz Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri olarak anlaşıldığı vurgulanmıştır.[147] Ancak tanımda zikredilen *"nispet edilmiş"* ifadesi Hz. Peygamber'den geldiği iddia edilen haberlerin mutlak bir değer ifade etmesinin önünde engel olmuş, rivâyet edilen haberlerin göreceli olmasına da sebebiyet vermiştir. Tanımda zikredilen *"nispet edilen"* kaydı olmaksızın çıkarımda bulunulduğunda yapılacak her türlü eleştirinin, Hz. Peygamber'in şahsına yapılmış olduğu izlenimini verdiği ifade edilmiştir.[148] Şark Medreselerinde eğitim görmüş bir şahsiyet olan Molla Hâlid'in böyle bir konuya atıfta bulunması önem ifade etmektedir. Bu durum, medrese müfredatında hadîs usûlü kitapları bulunmamasına rağmen kısa süre içerisinde müellifin konulara ne kadar vukûfiyet kazandığını göstermektedir.

---

144 Koçyiğit, **Hadîs Usûlü**, s. 12.
145 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2
146 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2; Okiç, **Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler**, s. 23; Konu ile ilgili tartışma için bkz. Abdulhâlık, **Hucciyetu's-Sunne,** s. 56-61.
147 Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, s. 21.
148 Özafşar, **Hadis ve Kültür Yazıları**, s. 17; Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, s. 21.

Müellif, usûlcülerin ve hadîsçilerin yaptıkları tanımlardaki ihtilafların sadece lafzi olduğunu zikretmiş ve zikredilen tanımların mana itibari ile aynı şeyi ifade ettiklerini belirtmiştir.[149] Ancak hadîs kavramının tanımında zikredilen *"nispet edilen"* kaydı olmaksızın tanımı *"Hz. Peygamberin söz, fiil ve takrirleri"* şekinde tanımlamak rivâyete mutlak bir değer katmaktadır. *"Nispet edilen"* kaydı bu mutlaklığı ortadan kaldırdığından ilmî çalışmaların önündeki muhtemel engelleri ortadan kaldırmaktadır.

Ayrıca müellifin, ihtilafın sadece lafızda bulunduğunu ve mana itibari ile âlimler arasında görüş birliği olduğunu belirtmesi İslam ümmetinin birliği konusuna verdiği önemin bir göstergesi olmuştur. Nitekim kendisi eserinin bazı yerlerinde selef âlimleri arasında cereyan eden ihtilaflı konuların bir kenara bırakılması gerektiğini ifade ederek konu hakkındaki hassasiyetini göstermiştir.[150]

2.1.3. Haber Kavramı

Haber, sözlükte bilgi, bir olaya tanık olan birinin olayı başkalarına söylemesi, duyurması, iletmesi ve bildirmesiyle elde edilen bilgi,[151] yalana ve doğruya ihtimali olan söz gibi anlamlarda kullanılmıştır.[152]

Herhangi bir şeyin iç yüzü hakkında nakledilen bilgi anlamında kullanılan haber kavramında, tarihi süreç içerisinde bazı anlam değişiklikleri olmuştur.[153] Haber kavramı, ilim dallarına göre farklı şekillerde tanımlanmıştır. Nitekim usûl âlimleri tarafından yapılan tanımlarda, metin merkeze alınmış iken hadisçiler tarafından yapılan tanımlarda ise râvî merkeze alınmıştır.[154] Aynı ilim içerisinde farklı tanımlamalar da yapılmıştır. Nitekim hadisçiler haber kavramını şu şekillerde tanımlamışlardır:

1-Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbi'ûndan nakledilen sözlerin tamamına verilen isimdir. Bu şekildeki kullanım ile merfû', mevkûf ve maktû' kavramları da tanımın

---

149 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2.
150 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 87.
151 Rağıb el-Isfahani, **el-Müfredat**, s. 273.
152 eş-Şîrâzî, **el-Lum'a fî Usûli'l-Fıkhi**, Thk. Muhyiddîn Mıstû ve Yûsuf 'Alî Bedlevî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Dımeşk/Beyrut, t.y., s. 151; Mehmet Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri sözlüğü**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010, s. 164.
153 Hansu, **Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 51.
154 Hansu, **Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 140.

içine girmiş olmaktadır. Hadîs ilminde haber kelimesi hadîs kelimesi ile eşanlamda kullanılmıştır.

2-Sadece Hz. Peygamberden rivâyet edilen bilgi şeklindeki kullanım daha çok Horasan bölgesi âlimlerine nispet edilmiştir. Horasan bölgesinde ki âlimler sahâbe ve tâbiûndan nakledilen sözler için eser kavramını kullanmışlardır.

3-Bazı âlimler ise hadîsi, Hz. Peygamber'den nakledilen sözler, haberi ise Hz. Peygamber dışında sahâbe ve tâbiûndan nakledilen sözler anlamında kullanmışlardır.[155]

Günümüzde ise Hz Peygamber'in davranışları için sünnet, nakledilen sözler için ise hadîs kavramları yaygınlık kazanmıştır.

Hadîs ilminde, haber kelimesi daha çok hadîs kelimesi ile eş anlamda kullanılmıştır.[156] İbn Hacer'le beraber hadîs usûlüne dair telif edilen eserlerde haber kavramı âhâd ve mütevâtir başlıkları ile beraber incelenmiştir.[157] Molla Hâlid eserinde âhâd ve mütevâtir ıstılahları hakkında bilgi vermiş ve bilgi ifade edip etmeme konusunu değerlendirmiştir. Bu kavramlar hakkında kısaca bilgi verilip müellifin söyledikleri genel çerçeve içerisinde değerlendirilecektir.

2.1.3.1. Âhâd Haber ve Epistemolojik Değeri

Sözlükte tek kişinin rivayet ettiği haber anlamına gelen âhâd kavramı bir hadîs ıstılahı olarak ise, mütevâtirin şartlarını taşımayan haber demektir.[158] Âhâd kavramı tarihî süreç içerisinde iki defa anlam değişimine maruz kalmıştır. Bu değişimlerden birincisi, âhâd kavramı ilk dönemlerde daha çok bir veya bir kaç kişinin rivâyet ettiği haber anlamında kullanılır iken daha sonra mütevâtir olmayan haber anlamında kullanılmıştır. Âhâd kavramının mahiyet açısından ikinci defa değişime uğraması, İslâm tarihinde haber-i vâhid'in delil olup olmadığı tartışmalarının yapıldığı II. yüzyılın

[155] İbn Hacer el-Askalânî, **Nüzhetu'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser**, Thk. Muhammed Murâbî, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1434/2013, s. 67-69; Cürcânî, **et-Ta'rifât**, s. 160; Abdu'l-Hayy el-Leknevî, **Zaferu'l-Emânî bişerhi Muhtasari's-Seyyidi'ş-Şerîfi'l-Cürcânî**, Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Mektebetu'l-Matbû'âtu'l-İslâmiyye, Beyrut, 1429/2009, s. 24; Nûreddîn 'Itr, **Menhecu'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs**, s. 27-28; Zafer Ahmed el-Osmanî et-Tahânevî, **Kavâ'idu fî Ulûmi'l-Hadîs**, Thk, Abdulfettâh Ebû Ğudde, Mektebetu'l-Matbû'âtu'l-İslâmiyye, Beyrut 1428/ 2008, s. 24-26. es-Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** c. 1, s. 21.

[156] el-Askalânî, **Nüzhetu'n-Nazar**, s. 67.

[157] Hansu, **Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 139.

[158] Hansu, **Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 139.

ilk yarısında olmuştur.[159] Tarihî süreç içerisinde âhâd kavramı, iki, üç ve üçün üstündeki kalabalık tarafından rivâyet edilen ve kesin bilgi ifade etmeyen haber anlamında kullanılmıştır.[160]

Hz. Peygamber döneminde haber-i vahîd olan herhangi bir rivâyet ile amel etme meselesi gündeme gelmemiştir. Nitekim İslam'a giren çok sayıdaki insan kendilerine ulaşan haberlerde tevâtür şartını aramamışlardır.[161] Hz. Peygamberden sonra, sahâbe dönemi gözden geçirilince bazı sahabelerin tek kişiden gelen rivâyetlere itiraz ettikleri görülmektedir. Ancak sahâbe tarafından yapılan bu itirazlar râvînin güvenilirliği[162] ile ilgili olmaktan ziyade râvînin zabtı hakkında olmuştur.[163] Sahâbe döneminde aranan hususlar daha çok, rivâyette bulunan kimsenin güvenilir olması, râvînin naklettiği haberde herhangi bir yanlışlık yaptığına dair karinenin bulunması, rivâyet edilen haberin sübût ve delâlet bakımından kendisine tercih edilecek herhangi bir nassın bulunmaması şeklinde olmuştur.[164] Hz. Osman'ın (ö. 35/656) şehâdetinden sonra hadîs uydurma faaliyetlerinin başlaması ile beraber rivâyet edilen haberlere karşı bir güvensizlik başlamıştır. İlk dönem İslâm tarihinde ortaya çıkan ihtilaflar, itikâdî mezhepler, devam eden fetih hareketleri sonucunda meydana gelen kültürel etkileşim, dinî ilimlerin ayrışıp bağımsız birer ilim dalı olmasına neden olduğu gibi Hz. Peygamber adına hadîs uydurma faaliyetlerine de neden olmuştur.[165]

İslâm tarihinde meydana gelen siyasî ve sosyal olaylar sonucunda mezheb ve ırk taassubu, dine zarar verme gibi sebeplerden kaynaklanan hadîs uydurma faaliyetleriyle beraber haber-i vâhid İslâm dünyasında tartışılmaya başlanmıştır. Tartışıma konuları haber-i vâhidin dinde delil olup olamayacağı[166] ve haber-i vâhidin bilgi ifade edip etmeyeceği hakkında olmuştur. Haber-i vâhidin bilgi ifade edip etmeyeceği hakkında görüş beyan eden âlimlerin çoğu bu tür haberlerin zan ifade

---

159 Mustafa Ertürk, "Haber-i Vahîd", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1996, c. 14, s. 349.
160 Bilen, **Said Nursî ve Hadîs**, s. 50-51; Hansu, **Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 62; Ertürk, "Haber-i Vahîd", **DİA**, c. 14, s. 349.
161 Ertürk, "Haber-i Vahîd", **DİA**, c. 14, s. 349-350.
162 Mustafa Ertürk, **Metin Tenkidi**, Fecr Yayınları, Ankara 2011, s. 55
163 Ertürk, "Haber-i Vahîd", **DİA**, c. 14, s. 350.
164 Ertürk, "Haber-i Vahîd", **DİA**, c. 14, s. 350.
165 Keleş, **Sünnet Yeni Bir Usûl Denemesi**, s. 28; Ertürk, "Haber-i Vahîd", **DİA**, c. 14, s. 350; Talat Koçyiğit, **Hadîs Tarihi**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2011, s. 109; Uydurma hadîsler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, **Mevzû Hadisler**, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 2012.
166 Ertürk, "Haber-i Vahîd", **DİA**, c. 14, s. 350.

edeceğini belirtmişlerdir.[167] Haber-i vâhid, kesin bilgi ifade etmediği için Mu'tezile, Eş'arî ve Mâturîdî âlimleri tarafından itikadî konularda delil olamayacağına dair görüş birliği oluşmuştur.[168]

Haber-i vâhidin ilim ifade etmesi konusunda mezhep imamlarından farklı görüşler nakledilmiştir. Ancak şu hususun ifade edilmesi gerekir ki, hadisçilerin ve usûlcülerin kabul ettikleri haber-i vâhid tanımı, mezhep imamlarının yaşadığı dönemde bilinen bir kavram değildir.[169] Dolayısıyla Ebû Hanîfe (80/150) ve öğrencilerinin hadis anlayışları hakkında yapılan araştırmalarda, haber-i vâhidin daha çok sözlük anlamının kullanıldığı tespit edilmiştir.[170] Hanefî usûlcülere göre haber-i vâhid ameli gerektirir, ancak yakînî ilim ifade etmez.[171] Malikî mezhebinde mütevâtir olan haber hem ilim hem amel ifade ederken haber-i vâhid sadece amel ifade etmektedir.[172] Konuyla ilgili Ahmed İbn Hanbel'den (ö. 241/855) iki farklı rivayet gelmiştir.[173] Rivâyet edilen görüşlerden birincisine göre haber-i vâhid istidlâlî bilgi ifade etmektedir. İkinci görüşe göre ise haber-i vâhid zorunlu bilgi ifade etmektedir. Hanbelî usûlcüler Ahmed İbn Hanbel'e nisbet edilen görüşlerden birinci görüşü tercih etmişlerdir.[174] Şafi-î mezhebine göre ise haber-i vâhidin senedinde kopukluk olmamak kaydı ile tek râvînin haberi ile amel edilebileceği belirtilmiştir.[175]

Molla Hâlid, eserin giriş kısmında hadîs ıstılahları hakkında kısa bazı bilgiler vermiş ve ıstılahlar hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Burada haber kavramını hadîsçi bakış açısı ile değerlendirmiş ve kavram hakkında yapılan tanımlamalara değinmiştir. Molla Hâlid, haber kavramını sadece haber başlığı altında

---

[167] Hansu, **Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 65; Koçkuzu, **Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin itikad ve Teşri Yönlerinden Değeri**, s. 145.

[168] Bilen, **Said Nursî ve Hadîs,** s. 51; Hansu, **Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 65.

[169] Koçyiğit, **Hadis Istılahları**, s. 22-24.

[170] İ. Hakkı Ünal, **İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu**, D.İ.B. Yayınları, Ankara 2012, s. 152.

[171] Ünal, **İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu**, s. 153.

[172] Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî mezhebi", **DİA**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2003, c. 27, s. 524.

[173] İbn Kudâme el-Makdisî, **Ravdetu'n-Nâzir ve Cünnetu'l-Münâzir**, Thk. Muhammed Mürabî, Müessesetu'r-Risâleti, Beyrut 1430/2009, s. 126.

[174] Ramazan Özmen, "Hanbelîlerin Hadîs ve Sünnet Anlayışı", (Ed. Zişan Türcan), **Hadis El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 745-746.

[175] Bilal Aybakan, "Şafi-î Mezhebi", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2010, c. 38, s. 240.

değil, ilerde değineceğimiz gibi, mütevâtir kavramı hakkında değerlendirmelerde bulunurken de farklı yönleriyle ele almıştır.

Molla Hâlid'in eserinde bir hadîs ıstılahı olarak zikrettiği haber tanımlamaları sırası ile şu şekildedir:

1- Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbi'ûna nispet edilen sözlerdir.

2- Haber kelimesi, hadîs kelimesi ile eş anlamda kullanılmıştır.

3- Hz. Peygamber'den nakledilen sözler için hadîs kavramı kullanılırken, haber kavramı Hz. Peygamberin dışında sahâbe ve tâbi'ûndan nakledilen sözler için kullanmıştır.[176]

Müellifin sırası ile verdiği tanımlardan son ikisini "bazıları" kaydı ile ifade etmesi kendisinin birinci tanımı benimsediğini göstermektedir. Molla Hâlid'in birinci tanımda nispet kavramını kullanması ile Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbi'ûna nispet edilen her sözün kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir. Burdan hareketle Molla Hâlid'in bilginin doğruluğuna ulaşma konusunda ne derece hassas olduğu anlaşılmaktadır. Müellif haber kavramı konusunda yaptığı sıralama ile haber kavramının hadîs kavramından farklı olduğunu belirtmiştir. Daha önce dile getirilen *"tanımlar gözden geçirildiğinde, tanımların bir kısmında metin merkeze alınırken, hadîs kavramında senet merkeze alınmıştır"*[177] ifadesinin müellifin kabul ettiği tanım için geçerli olmadığı tespit edilmiştir. Bu da Molla Hâlid'in hem sened hemde metne ne derece önem verdiğini göstermektedir.

Molla Hâlid, sahîh hadîs hakkında yapılan tartışmalara değindikten sonra haber-i vâhid konusunu ele almıştır.[178] Molla Hâlid, haber-i vâhidin tanımını: *"Haber-i vâhid, mütevâtir haberin şartlarını taşımayan haberdir"* şeklinde zikrettikten sonra, haber-i vâhidin kendi içerisinde makbul ve merdud olmak üzere iki kısma ayrıldığını belirtmiştir.[179]

---

[176] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 2.
[177] Hansu, **Mütevatir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 140.
[178] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 36; krş. İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar**, s. 93.
[179] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 36; krş. İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar**, s. 93-94.

Molla Hâlid'in daha sonra değerlendirdiği konu ise, güvenilir bir kişinin rivâyet ettiği haberin amel ifade edip etmemesi ve haber-i vâhidin epistemolojik değeri konularıdır. Molla Hâlid, konu hakkında sahâbeye, tâbi'ûna, hadîs, usûl ve fıkıh âlimlerinin büyük çoğunluğuna göre güvenilir bir râvînin rivâyet ettiği haberin amel ifade edeceğini belirtmiştir. Molla Hâlid, bu şekilde cumhurun görüşünü onaylamıştır. Nitekim dört mezhep imamı haber-i vâhidin ameli gerektirdiği konusunda görüş birliğine varmışlardır.[180] Haber-i vâhidin zann ifade etmesine rağmen neden amel gerektirdiği konusu usûlcûler tarafından tartışılmıştır.[181] Konu hakkında aklî delil olduğunu ileri süren usûlcüler bulunmaktadır. Molla Hâlid'in de konu hakkında aklî delilin olduğunu belirtmesiyle usûlcülerin görüşünü desteklediği anlaşılmaktadır.[182] Molla Hâlid, haber-i vâhidin ilim değil zan ifade edeceğini belirtmiştir. Ancak haber-i vâhidin itikâdî konularda delil olup olmayacağını değerlendirmemiştir.

Molla Hâlid'in tartıştığı konulardan biri de, haber-i vâhidin şâz hadis olup olmadığı konusu olmuştur.[183] İlk dönem İslâm âlimleri haber-i vâhidin şâz hadisten farklı olduğunu savunurlarken, Molla Hâlid, son dönem âlimleri gibi bu kavramların aynı şey olduğuna vurgu yapmıştır.[184]

2.1.3.2. Mütevâtir Haber ve Epistemolojik Değeri

Sözlükte "araya zaman girmekle beraber kesintiye uğramaksızın devam etmek, birbiri ardınca gelmek" anlamına gelen vetr (وتر) kökünden türeyen kelime tefâ'ül (تفاعل) babından ism-i fâ'ildir.[185] Mütevâtir haber, hadîs ıstılahında ise, "*Baştan sona kadar her nesilde, yalan üzerinde birleşmeleri aklen ve âdeten mümkün olmayacak kadar çok kimsenin rivayet etmiş olduğu hadis"* şeklinde tanımlanmıştır.[186] Haberi nakledenlerin bilerek veya bilmeyerek yalan üzerinde birleşmeleri tasavvur olunamayacak bir sayıda olması, zikredilen sayının her tabakada eşit olması ve haberin

[180] Karâfî, **Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl**, Thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Şirketü't-Tıbâatü'l-Fenniyye el-Muttehide, bsy., 1973/1393, s. 357.
[181] Hansu, **Mütevatir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 66.
[182] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 37.
[183] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 38.
[184] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 38; Muhittin Düzenli, **Hadislerde Gizlilik Kusurları –İllet ve Şâz-** , İsam Yayınları, Ankara 2016, s. 76; Ünal, **İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu**, s. 153.
[185] Yunus Apaydın, "Mütevâtir", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2006, c. 32, s. 208; Koçyiğit, **Hadîs Usûlü**, s. 15.
[186] Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 232.

duyularla alınmış olması mütevâtir haber için belirtilen şartlardır.[187] Bazı âlimler tarafından bu şartlara ek olarak; mütevâtir haberi nakledenlerin bir beldeye sığamayacak kadar çok olması, haberi rivâyet edenlerin nesep, bölge, mezhep ve dinlerinin farklı olması, haberi rivâyet edenlerin Müslüman ve âdil olması, haberi rivâyet edenlerin rivâyet konusunda zorlanmış olmamaları, Mâsum imamın da rivâyet edenler arasında bulunması gibi şartlar zikredilmiş ancak bu şartlar genel kabul görmemiştir.[188]

İlk dönemlerde mutlak manada kullanılan tevâtür kavramı hakkında zamanla farklı tasnifler yapılmıştır.[189] Yapılan tasniflerden biri de mütevâtirin lafzî ve ma'nevî olarak iki kısma ayrılarak yapılan tasnif olmuştur. Lafzî mütevâtir, lafız ve mana birliği olan haberleri ifade eden bir terim iken, manevi mütevatir, lafzî mutabakatı bulunmayan ancak mana birliği olan haberler için kullanılan bir terim olarak ifade edilmiştir.[190]

Lafzî Mütevâtir, kesin (zorunlu) bilgi ifade ettiği kabul edilmekle beraber, bu bilginin doğrudan mı yoksa dolaylı mı gerçekleştiği konusu ihtilaflıdır.[191] Manevî Mütevâtir ise istidlalî bilgi ifade etmektedir.[192] Manevî mütevâtir, bir takım karinelere ve aklî yürütmelere dayandığından ihtilafa açık bilgidir.[193]

Hadîs ilminin amacı hadîsin sahîh olanını sakîm olanından ayırmaktır. Mütevâtir haber ise sened açısından araştırılmaya ihtiyaç duyulmadan işiten kişinin yalanlama şansı bulunmayan haberdir. Mütevâtir haberin sübutu kesin olduğundan ifade edeceği bilgi de kesinlik olacaktır. Ayrıca Mütevâtir haberin isnadının araştırmaya ihtiyaç duyulmaması bu terim hakkında konuşanların kelamcılar ve usûlü fıkıhçılar olmasına sebebiyet vermiştir.[194]

---

[187] Apaydın, "Mütevâtir", **DİA**, c. 32, s. 209; Koçyiğit, **Hadîs Usûlü**, s.17; Hansu, **Mütevatir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 91-96.
[188] Apaydın, "Mütevâtir", **DİA**, c. 32, s. 209-210.
[189] Hansu, **Mütevatir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 103.
[190] Bilen, **Said Nursî ve Hadîs,** s.54.
[191] Apaydın, "Mütevâtir", **DİA**, c. 32, s. 210.
[192] Bilen, **Said Nursî ve Hadîs,** s.54.
[193] Bilen, **Said Nursî ve Hadîs,** s.54.
[194] Bilen, **Said Nursî ve Hadîs,** s.54; Apaydın, "Mütevâtir", **DİA**, c. 32, s. 208.

Mütevâtir haberi nakledenler hakkında çeşitli sayılar zikredilmişse de âlimler tarafından genel kabul görmemiştir. Bunun nedeni de mütevâtir haberin ifade edeceği bilginin kesinliği; haberin tevâtür seviyesinde olmasına bağlı değil, Allah (cc)'ın kesin bilgiyi yaratmasına bağlı olduğu için haberi nakledenlerin sayısına itibar edilmemiştir.[195]

Ayrıca usûlcülerin, hadisçileri etkilediği ve Eş'ari kelâmcılarının aracılığıyla bazı kavramların hadisçilerce kullanıldığı görüşü de mütevâtir kavramının aynı mana ile taşınmasını hızlandıran bir sebep olmuştur.[196] Bu etkilenme ile beraber aslında başka alanlara ait olan kavramlar hadisçiler tarafından kullanılmaya başlanmıştır.

Hadîs usûlü tarihinde İbn Hacer'e kadar zikredilmeyen veya usûlcülerin kullandığı anlamdan farklı bir manada kullanılan mütevâtir kavramı İbn Hacer'le beraber hadîs usûlü kitaplarında kendine yer bulmuştur.[197] Kavramın bu alana taşınmasından sonra bazı sorunların baş göstermesine sebebiyet verdiği ifade edilmiştir. Bu sıkıntıların bir kısmını ele alan Hüseyin Hansu şu tespitlerde bulunmaktadır:

a- İbn Hacer'in bu müdahalesi ile birlikte kavramda bir daralma meydana gelmiş, mütevâtir, sahîh veya meşhûr kavramları yerine kullanılır hale gelmiş.

b- Hadîslerin nerede ise tamamında bir güven sorununa neden olmuş ve âhâd haberlerin alınmaması gerekir anlayışına sebebiyet vermiştir. Bu durumda hadîsin bilgi değeri ile sıhhat değerinin birbiri ile karıştırılmasına yol açmıştır.

c- Batı'daki hadîs çalışmalarının ana noktası hadîslerde kuşku uyandırmak olduğu için bu kavrama yapılan tanımlar ve gösterdikleri âhâd haberlerle nerede ise bütün haberler zayıf veya uydurma olarak gösterilmeye çalışılmıştır.

d- Rönesans'tan sonra özellikle Avrupa'da din adına yapılan bazı eylemler, ortaya çıkan rasyonalist ve pozitivist akımların güçlenmesine sebebiyet verdi. Zamanla güçlenen ve dinî bilgiyi indî, gereksiz, bayağı ve anlamsız bulan rasyonalist ve pozitivist bilgi anlayışları karşısında bu kavramın gündeme gelmemiş olmasına neden oldu. Aslında bir bilgi teorisi olan mütevâtir konusu Rönesans'ın ortaya çıkardığı

---

[195] Apaydın, "Mütevâtir", **DİA**, c. 32, s. 208.

[196] Hadisçilerin usûlcülerden etkilendiği hakkında ile bkz. eş-Şerîf Hâtim İbn el-'Avnî, **el-Menhecu'l-Muktereh lifehmi'l-Mustalah,** Dâru'l-Hicre, Riyad 1416/1996, Kelamcılardan etkilendiği hakkında bkz. aynı eser, s. 73-84.

[197] Hansu, **Mütevatir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 152.

anlayışlarla beraber geliştirilemedi. Bu da İslâm bilgi teorisi için bir talihsizlik olarak değerlendirildi.[198]

Molla Hâlid, mütevâtir kavramını, "*Baştan sona kadar her nesilde, yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmayacak kadar çok kimsenin rivayet etmiş olduğu hadis"*[199] şeklinde tanımlamıştır. Tanımda dikkat çeken husus, Molla Hâlid'in aklen ve âdeten kavramlarını zikretmemiş olmasıdır. Bu kavramlardan özellikle âdeten kaydının tanımda bulunmaması kanaatimizce tanımın efradını cam'i eğyarını man'i olmadığını göstermektedir.

Mütevâtir haber zarûrî ilim ifade ettiğinden dolayı Mütevâtir haberle amel edilmesinin zorunlu olduğuna vurgu yaparak cumhûrun görüşüne katılmıştır. Mütevâtir haberde senet araştırması yapılamayacağına vurgu yapan Molla Hâlid bu ifadesi ile bu kavramın hadîs ilminin bir kavramı olmadığını ima etmiştir. Mütevâtir haberi nakleden râvîlerin sayılarının önemli olmadığını ifade eden Molla Hâlid'in "Haberin zarûrî bilgi ifade etmesi, tevâtür seviyesinde olmasına bağlı değil, Allah (cc)'ın kesin bilgiyi yaratmasına bağlıdır. Dolayısıyla haberi nakledenlerin sayısına itibar edilmemiştir" görüşünü kabullendiği anlaşılmaktadır.[200]

2.1.4. Eser Kavramı

Sözlükte iz, kalıntı gibi anlamlarda kullanılan eser kavramı hakkında Araplar, daha önce üstünden geçenleri gösteren yol anlamında âsâr kavramını kullanmışlardır. Ayrıca سمنت الإبل على أثارة deyimini Araplar, develerin üzerlerindeki yağlanma görülecek seviyeye gelince, أثرت البعير deyimini; devenin ayağına iz bırakacak bir işaret taktım ki izini bulabileyim anlamında, أثر السيف deyimini ise kılıcın hammaddesinin sağlamlığını ifade etmek için kullanmışlardır. Araplar ilmî herhangi bir bilgiyi rivâyet etmeyi ifade için أثرت العلم deyimini kullanmışlardır. Güzel ahlaka ilişkin rivayetlere ise meâsir denmiştir. Eser kelimesinin çoğulu ise âsârdır.[201]

---

198 Hansu, **Mütevatir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, s. 157-159;200.
199 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 35.
200 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 35.
201 Râğıb el-Isfahânî, **el-Müfredât**, s. 62; Zemahşerî, **Esâsu'l-Belâğe**, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1430/2009, s. 15; Abdu'l-Hayy el-Leknevî, **Zaferu'l-Emânî Bişerhi Muhtasari's-Seyyidi'ş-Şerîfi'l-Cürcânî**, s. 25.

Daha önce tanımları hakkında bigi verilen hadîs ve haber kavramları gibi eser kavramı hakkında da muhaddisler arasında ortak bir tanımlama yapılmamıştır. Kavram ile ilgili yapılan tanımlar ise şu şekildedir:

1- Hz. Peygamber, sâhabe ve tâbi'ûndan rivayet edilen sözlere denir. Nitekim bu kullanımdan hareketle İmam Tahâvi (ö. 321/933) ahkâm hadîslerini bir araya getirdiği eserinin ismini *''Şerhu Me'âni'l-Âsâr''* olarak isimlendirmiştir.

2- Bazı âlimler tarafından Hz Peygamber'den nakledilenler anlamında hadîs terimiyle aynı anlamda kullanılmıştır.

3- Horasan fakîhleri ise eser kavramını, sahâbe ve tâbiûndan nakledilen söz, fiil ve takrir anlamında kullanmışlardır.

4- Peygamberden gelenlere haber, sahâbeden gelenlere ise eser diyenler de olmuştur.[202]

Bu kavramların tanımlanma aşamasında hadîs âlimleri arasında herhangi bir uzlaşı gerçekleşmediği için, bu terimlerin geçtiği herhangi bir metin ile karşılaştığımızda terimin kullanıldığı anlamı tespit etmek için karinelerden faydalanmamız gerekmektedir. Şayet kavram-anlam ilişkisini tespit edemez isek metni yanlış anlama hatasına düşeriz ki bu da bizim klasik usûlü yanlış okuma ve anlamamıza sebebiyet vermiş olur.

Molla Hâlid, eser kavramının haber kelimesi ile eş anlamlı olduğunu zikretmiştir. Molla Hâlid te'lif ettiği eserinde haber kavramının üç farklı tanımını belirtmiştir. Zikredilen tanımlar içerisinde Peygamber, sahâbe ve tâbi'ûna nispet edilen haber[203] şeklinde belirtilen haber tanımının eser kavramı içinde kullanıldığını ima etmiştir. Molla Hâlid'in eser ve haber kavramlarının aynı anlama geldiğini ifade etmesi daha önce haber konusunda dile getirilen görüşleri kabul ettiği anlamına gelmektedir.[204]

---

[202] Aydınlı, **Hadîs Istılahları Sözlüğü**, s. 72; İbn Hacer, **Nüzhetu'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser**, s. 67-69; Seyyid Şerîf el-Cürcânî, **et-Ta'rifat**, s. 160; Abdu'l-Hayy el-Leknevî, **Zaferu'l-Emânî bişerhi Muhtasari's-Seyyidi'ş-Şerîfi'l-Cürcânî**, s. 24; Nûreddîn 'Itr, **Menhecu'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs**, s. 27-28; Zafer Ahmed el-Osmanî et-Tahânevî, **Kavâ'idu fî Ulûmi'l-Hadîs**, s. 24-26. es-Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 21.

[203] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 2; krş. Leknevî, **Zaferu'l-Emânî**, s. 25.

[204] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 2.

2.1.5. Sahîh Hadîs

Müellifin eseri, sahih hadis konusu ile ilgili olduğu için bu kavramın tarihi süreç içerisinde geçirdiği aşamalardan kısaca bahsedilip genel çerçeve çizilecektir. Genel çerçeveyi çizdikten sonra Molla Hâlid'in yaptığı tanım, bu genel çerçeve içerisinde değerlendirilecektir.

Terimlerin ya da kavramların, kendi metodoloji dünyalarında ortaya çıktıkları dönemden şimdiye kadar geçirmiş oldukları anlam daralması ya da anlam genişlemesi olgusunun bilinmesi ve anlaşılması, ilimler ve o ilmin kendi içinde barındırdığı bazı sorunların çözümü için zorunluluk arz etmektedir.[205] İlim dünyasına giren, gelişen ve sistematik bir şekilde ilim dünyasında kendine yer bulan kavramların tarihi süreç içinde kazanmış oldukları anlamlar ve bu kavramların kendi içinde barındırdıkları anlamların oluşmasında siyasi, sosyal, fikri, ekonomik ve kültürel olayların kavram-anlam ilişkisine nasıl ve niçin etkide bulunduğu iyice araştırılmalı ve tenkitten geçirilmelidir. Bundan dolayı sahih hadîs kavramının da tarihi süreç içerisinde geçirdiği aşamalar iyice araştırılmalıdır ve tenkit edilmesi gereken hususlar varsa uzman kişiler tarafından tenkit edilerek onarılması gereken noktalar varsa onarılmalıdır.

Sahîh kavramı sözlükte sıhhatli ve sağlam anlamlarına gelmektedir.[206] Muhaddisler tarafından çokça kullanılan "sahîh hadîs" kavramı, ceyyid, müstakim, sabit, neb'il, salih ve mahfûz gibi kavramlar arasında en üst derecede bulunmaktadır. Sahîh hadîs kavramı hakkında âlimler, kendi uzmanlık alanlarına göre farklı tanımlar yapmışlardır.[207] Hadîsçilerin ıstılahında, *adalet ve zabt sahibi râvîlerin yine kendileri gibi adalet ve zabt sahibi olan râvîlerden muttasıl bir senedle rivayet ettikleri şâz ve muallel olmayan hadis,* çeşididir.[208] Özellikle İbnu's-Salâh sonrasında bu şekilde tanımlanan kavram ilk dönemlerde daha çok kendisi ile amel edilen hadîs anlamında kullanılmıştır. Sahîh hadîs teriminin kendisi ile amel edilen hadîs şeklinde kullanımı durumunda hasen ve bazı zayıf hadîs çeşitlerinin de sahîh hadîs tanımının içerisine

[205] Koçkuzu, **Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikad ve Teşri Yönlerinden Değeri**, s. 21.
[206] İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, s. 2401.
[207] el-Cürcânî, **Kitâbu't-Ta'rîfât**, s. 146.
[208] İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs**, Thk. Nûreddîn 'Itr, s. 11-12; el-Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, s.53; el-'Irakî, **Fethu'l-Muğîs Şerhu Elfiyyeti'l-Hadîs**, Thk. Salâh Muhammed Muhammed 'Aveyde, Daru'l-Kutubu'l-'İlmiyye, Beyrut, 1413/1993, s. 14-15.

girdiği ifade edilmiştir[209]. Araştırmacılar arasında farklı görüşler bulunmakla beraber takriben hicri I. yüz yılın ikinci yarısından itibaren başlayan hadîs uydurma faaliyetlerinin önüne geçmek için, muhaddisler, senet tetkiki yapmaya başlamışlardır. Devam eden bu faaliyetlerle beraber doğru ve güvenilir olan haberle, uydurulmuş veya doğruluk ihtimali düşük olan haber arasında ayrım yapabilmek için sahîh kavramı kullanılmıştır. İlk dönem âlimleri tarafından çokça kullanılan "sahîh" kavramı, rivâyet edilen haberin güvenilir olup olmaması anlamında da kullanılmış ve zamanla kavramsal olgunluğunu kazanmıştır.[210] Yapılan değerlendirmelerde sahîh hadîste aranması gereken şartlar konusunu dile getiren ilk kişinin İmamı Şâfi'î (ö. 204/820) olduğu ifade edilmiştir. İmamı Şâfi'î'nin aradığı şartlar ise şunlardır: Hadîsi rivâyet eden râvî dindar ve güvenilir olmalı, rivâyet ettiği haberi iyice kavramış olmalı, rivâyet ettiği hadîsin metninde yapılacak herhangi bir değişikliğin neden olacağı hususları bilen biri olmalı, bu şartı kendinde taşımayan kişi işittiği haberi harfi harfine rivâyet etmeli, mana ile rivayette bulunmamalı, hadîsi ezberinden rivâyet ediyorsa hıfzı tam olmalı, yazılı herhangi bir şeyden rivayet ediyorsa yazdıklarını iyi koruyan biri olmalı, karşılaştığı fakat hadîs işitmediği kişilerin hadîslerini rivâyet etmemeli yani tedlis yapmamalı, kendisinden önceki râvîlerden aldığı haberi aynı şekilde rîvâyet ederek Hz Peygamber'e kesintisiz bir biçimde ulaştırmalıdır.[211]

Klasik usûlde yapılan tanımların râvî merkezli olduğu eleştirilen hususlardan biridir.[212] Konu hakkında yapılan eleştirilerin haklılık payı olmakla beraber, altı çizilmesi gereken hususlardan biri de senet olmadan rivâyet edilen haberin doğruluğunun veya yanlışlığının ortaya çıkamayacağıdır. Çünkü İslam medeniyetine özgü olduğu ifade edilen[213] senedin ehemmiyeti bizi geçmişe bağlayan bir köprü konumundadır. Nitekim söz konusu olan Hz. Peygamber ve bize tebliğ ettiği din olunca, bunun önemi daha fazla ortaya çıkmaktadır. Çünkü rivâyet edilen her hadîsin; dinî, fizik ötesi, mecazî ve benzeri yönleri göz önünde bulundurulacak olursa

---

209 Aydınlı, **Hadis Istılahları**, s. 266.

210 Aydınlı, **Hadis Istılahları**, s. 266; Mehmet Efendioğlu, "Sahîh", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2008, c. 35, s. 524.

211 eş-Şâfi'î, **er-Risâle**, Thk. 'Abdullatîf el-Humeym-Mâhir Yâsîn el-Fahl, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Lübnan 2009, s. 344; Efendioğlu, "Sahîh", **DİA**, c. 35, s. 524; Sahîh hadîs tanımı hakkında yapılan eleştiri için bkz. Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, s. 118.

212 M. Emin Özafşar, "Sahih hadis Kavramı üzerine bir çözümleme", **İslâmi Araştırmalar Dergisi**, C. 19, S. 1, s. 108-109.

213 Selahattin Polat, **Hadîs Araştırmaları**, İnsan Yayınları, İstanbul 2011, s. 17-19.

nakledenlerin tetkik edilmesi hassasiyeti kendini daha açık bir şekilde göstermiş olacaktır.[214] Ayrıca nakille beslenen her din, gelenek, kültür ve medeniyet elinde bulunan naklî malzemeyi kontrol etmelidir. Çünkü doğru veya doğruya yakın bilginin denetlenebilir olması önem ve hassasiyet ifade etmektedir. Hadîsçiler de bunun farkında oldukları için isnat sistemini zorunlu olarak aktif tutmuşlardır.[215]

Molla Hâlid, *el-Hadîsu's-Sahîh* adlı eserinde sahîh hadîs kavramının geçirmiş olduğu tarihi süreçten bahsetmeden İbnu's-Salâh sonrasında hadisçiler tarafından kabul edilen şu tanımı zikretmiştir: *"Senedin başından son râvîsine kadar 'adaleti ve zabtı tam olan râvî(lerin) (yine kendileri gibi 'adil ve zabıt olan râvî veya râvîlerden) muttasıl senetle rivayet ettikleri ve kendisinde (herhangi) bir şazlık ve illetin olmadığı hadis çeşididir."*[216] Molla Hâlid tarafından zikredilen bu tanım ile İbnu's-Salâh ve sonrasında ifade edilen tanımın kabul edildiği anlaşılmaktadır. Molla Hâlid, tanımı yaptıktan sonra tanımda geçen kayıtları tahlil etmeye başlamış ve senedin muttasıllığını değerlendirmiştir. Tanımda zikredilen senedin muttasıl olması kaydı ile senedi muttasıl olmayan munkatı', mursel ve mu'dal gibi hadislerin tanımın dışında kaldığını ifade etmiştir. Tanımda zikredilen adalet kaydı ile adaleti ile tanınmayan veya hakkında bilgi bulunmayan râvîlerin rivayet ettikleri hadislerin, zabıt kaydı ile zabıt olmayan râvîlerin rivâyet ettikleri hadislerin tanımın dışında kaldığına vurgu yapmıştır. Ardından zabtında sıkıntı olan bir kişinin, doğruluğu ve adaleti zirve noktada olsa bile rivâyet ettiği hadislerin sahih olamayacağı değerlendirmesini yaparak hadîsin sıhhati konusunun iyice araştırılması gerektiğini vurgulamıştır.[217]

2.1.5.1. Sahîh Hadîs Tanımına Yöneltilmiş Bazı İtirazlar ve Verilen Cevaplar

Sahîh hadîs kavramına tarihi süreç içerisinde birçok tanım yapılmıştır. Yapılan tanımlara bazı itirazlar yöneltilmiş ancak bunlara farklı şekillerde cevaplar verilmeye çalışılmıştır. Molla Hâlid de sahîh hadîs hakkında zikredilen bazı itirazlar ve cevaplar hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Biz de zikredilen itirazları maddeler

[214] Abdullah Aydınlı, "Sahih Hadîs Kavramı Üzerine Bir Çözümleme" başlıklı bildirinin müzakeresi, **İslâmi Araştırmalar Dergisi**, C. 19, S. 1, s. 114-115

[215] Muhammed Âbid el-Câbirî, **Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı**, Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli (Çev.), Kitapevi, İstanbul 2001, s. 165.

[216] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 3; krş. İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs**, s. 11-12.

[217] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 3; krş. Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 51.

halinde sıralayıp ardından her maddeye verilen cevap veya cevapları zikretmeye çalışacağız.

1- Mütevâtir hadîs, sahih hadîs çeşitlerinden biri olmasına rağmen neden sahîh hadîste aranan şartların tamamı mütevâtir hadîste aranmamıştır?[218]

2- Hasen hadîs farklı tariklerle rivâyet edildiği zaman sahîh hadîsin tanımında zikredilen şartları kendinde taşımadığı halde neden sahîh hadîs olarak değerlendirilir? Senedi sahîh olsun olmasın âlimlerin talakki bi'l-kabul ile onayladıkları her hangi bir hadîs neden sahîh olarak değerlendirilir?

3- Sahîh hadîsin şartlarından biri de hadîsin münker olmamasıdır. Dolayısı ile tanımda münker kavramını dışarda bırakacak kaydın kullanılması gerekmez miydi?[219]

Molla Hâlid zikredilen itirazları yukarıdaki şekilde belirttikten sonra itirazlara verilen cevaplara değinmiştir. Molla Hâlid'in zikrettiği sorulara verdiği cevaplar şu şekildedir:

Birinci sorunun cevabı:

1- Molla Hâlid, muhaddislerin mütevâtir hadisin tanımında senet aramadıklarından dolayı senette geçen râvîlerin durumları hakkında araştırma yapmanın abes olacağını ifade etmiştir. Bu arada altı çizilmesi gereken konulardan biri de Molla Hâlid'in muhaddisler tarafından hadisin sahih, hasen ve zayıf diye üç kısma ayırmış olduklarını vurgulamış olmasıdır. Nitekim müellifimizin yapmış olduğu hadîs taksimatı ile mütevâtir hadisin, sahîh hadîs kavramı içerisinde değerlendirilemeyeceğini belirtmiş ve mütevâtir kavramının hadîs usûlünün alanına girmeyeceğini bu şekilde ifade etmiştir.[220]

2- Molla Hâlid birinci soruya verdiği ikinci cevapta hadîsin sıhhat şartını taşıması durumunda kendisinin mutlak bilgi ifade edemeyeceğini vurgulayarak sahîh hadîsin sübutunun zanniliğine dikkat çekmiştir.[221]

---

[218] Molla Hâlid'in ilk soruyu zikrederken Suyûtî'ye ait olan *Tedrîbu'r-Râvî* adlı eseri *et-Takrîb* şeklinde zikretmesi dikkatlerimizi çekmiştir. Suyûtî'ye ait böyle bir eser tespit edemedik. Molla Hâlid'in, Suyûtî'ye ait olan *Tedrîbu'r-Râvî* adlı eseri şeklinde zikretmesi, imam Nevevî'nin *et-Takrîb ve't-Teysir* adlı eserinin şerhi olduğu için bu şekilde yazmış olması muhtemeldir.

[219] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 29-34; krş. Cezâirî, **Tevcîhu'n-Nazar**, c. 1, s. 210-213; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 59.

[220] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 30-33.

[221] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 33.

Molla Hâlid'in zikrettiği ikinci soru içerisinde iki soru barındırmaktadır. Ancak müellifimiz sorulara cevap vermeden önce İbn Abdilberr'in (ö. 463/1071) *el-İstizkâr* adlı eserinden alıntı yaparak telakki bi'l-kabûl konusunda ilk dönem âlimlerinin konu hakkındaki görüşlerini kısaca belirtmeye çalışmıştır.[222] Bu arada Molla Hâlid'in konu hakkında Malikî mezhebine mensup âlimlerden biri olan İbn Abdilberr'den alıntı yapmış olması müellifimizde mezhep taassubunun bulunmadığını göstermektedir. Müellifimizin verdiği cevap ise şu şekildedir:

Sahîh hadîs hakkında zikredilen tanım sahîh li-zâtihi için belirtilmiş olan tanımdır. Ancak hasen hadîsin sahih kabul edilmesi veya telakki bi'l-kabûl yolu ile sahîh varsayılan herhangi bir hadîs sahîh li-ğayrihi olarak kabul edilmektedir.[223]

Müellif üçüncü sorunun cevabında ise, münker kavramı hakkında farklı iki görüşün olduğunu belirtmiştir. Birinci görüşe göre münker ve şaz kavramlarının aynı şey oldukları belirtilmiştir. İkinci gruba göre ise şazz'dan daha alt seviyede olduğu ifade edilmiştir. Sonuç olarak daha alt seviyede olan bir kavramın tanımda belirtilmesine gerek olmadığı vurgulanmıştır.[224]

2.1.5.2. Sahîh Hadîs Konusunda Telif Edilen İlk Eser

Hicri III. Asırda oluşturulan hadîs külliyatı içerisinde Buhârî (ö. 256) ve Müslim (ö. 261) tarafından telif edilen ve *el-Câmi'u's-Sahîh* olarak bilinin iki eser, Müslümanlar arasında telif edilen ve hiçbir esere nasip olmayan ilgiyle karşılaşmışlardır. Bu ilginin ulaştığı seviye daha sonraki süreç içerisinde farklı şekillerde tezahür etmiştir. Nitekim felaketli günlerde indirilen Buhârî hâtimleri bu tezahür şekillerinden sadece biri olmuştur.[225] Tarihi süreç içerisinde merkezi bir konuma getirilen bu iki eser günümüze kadar üzerlerinde yapılan çalışmalar ve bu eserlerde geçen bilgilerin mutlak doğruluğu bu eserlerin gördükleri ilginin bir başka tezahürü olmuştur.[226] Buhârî ile aynı dönemde yaşayan âlimlerin bu eser hakkında

[222] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 33; krş. Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 1, s. 58.
[223] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 33.
[224] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 33-34; krş. Cezâirî, **Tevcîhu'n-Nazar**, c. 1, s. 213.
[225] Hatipoğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 10, S. 1, s. 1.
[226] Hatipoğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", s. 1.

yorumda bulunmamaları eserin telif edildiği dönemde bilinmediğinin göstergesi olarak ifade edilmiştir.[227] Bu iki eser zamanla en sahîh hadis kitabı olma özelliği kazanmıştır.

Telif edildikleri dönemden sonra zamanla İslâm dünyasında merkezi bir konuma getirilen ve Kur'an'dan sonra en sahîh olma özelliği kazanan bu iki eser hakkında değerlendirmelerde bulunan Molla Hâlid de bu iki eserin en sahîh iki eser olduğunu belirtmiştir. Müellifimiz, bu eserlerden birinciliği Buhârî'nin eserine verirken ikinciliği Müslim'e vermiştir.[228] Müellif, bahsi geçen konu hakkında genel kabüle uymuştur.

İmam Mâlik tarafından oluşturulan *Muvatta* adlı eser hakkında değerlendirmelerde bulunan Molla Hâlid, bu eserin en sahih eser olduğu yönünde görüşlerin belirtildiğini belirtmiş ancak *Muvatta* hakkında verilen en sahihlik hükmünün Buhârî ve Müslim'in eserlerini telif etmeden önce verilen bir hüküm olduğunu vurgulamıştır.[229] Molla Hâlid, âlimlerin bir kısmının Müslim'in *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserini tercih ettiklerini bazı âlimlerin ise İmam Mâlik tarafından telif edilen *Muvatta* adlı eseri tercih ettiklerini de belirtmiştir.[230]

2.1.6. Şazz Hadis Kavramı

Molla Hâlid, sahîh hadîsin tanımında zikredilen kayıtlardan şazz kavramı hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Sözlükte topluluktan ayrılarak tek başına kalmak anlamına gelen şüzûz (شذوذ) veya şezz (شذ) mastarlarından ism-i fâ'il olan (الشاذ) eş-Şazz[231] kavramı, özellikle İbnu's-Salâh sonrasında yazılan hadîs usûlü eserlerinin büyük bir kısmında: *"Güvenilir bir râvînin diğer güvenilir râvîlere veya kendisinden daha güvenilir olan bir râvîye aykırı olarak tek başına rivâyet ettiği hadis"* şeklinde tanımlanmıştır.[232] İbnu's-Salâh öncesinde ise şazz kavramı hakkında farklı

---

[227] Kamil Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 10, S. 1-2-3, s. 100.
[228] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 59; krş. Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 87-88.
[229] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 60; krş. İbnu's-Salâh, **Ulumu'l-Hadîs**, s. 18.
[230] Sahîhlik açısından ilk telif edilen eser hakkında bkz. H. Musa Bağcı, "Hadis Metodolojisinde Sahihu'l-Buhârî'nin Sıhhat Bakımından Tasnif Edilen İlk Eser Olduğu Fikrinin Eleştirisel Analizi", **A.Ü.İ.F.D.**, c. 45, S. 1, s. 55.
[231] İbn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, s. 2219.
[232] Abdullah Aydınlı, "Şaz", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2010, c. 38, s. 385.

tanımlar yapılmıştır.[233] Nitekim Hâkim en-Nîsâbûrî, şazz hadîsi, *sika râvînin tek başına rivâyet ettiği ve mütâbii bulunmayan hadîs* şeklinde tanımlamıştır.[234] Zayıf hadîsin bu şekilde tanımlanan şazz kavramının içerisine girmediği dile getirilmiş olmakla beraber[235] son dönem hadîs âlimlerinin çoğunun şazz hadîsi zayıf hadîs çeşitlerinden saydıkları ve dinî meselelerde kullanmadıkları belirtilmiştir.[236]

Mutekaddimûn ve muteahhirûn âlimleri arasında farklı şekillerde tanımlanan şazz kavramı hakkında değerlendirmelerde bulunan Molla Hâlid, muteahhirûn dönemi âlimlerinin görüşünü tercih etmiştir. Nitekim kendisi şaz hadisin tanımını; *"iki rivayetin arasını cem' etme imkânı bulunmadığı zaman güvenilir râvînin kendisinden daha güvenilir râvîye muhalefet etmesidir"* şeklinde zikretmiştir. Müellif, tanımı bu şekilde zikretmekle aslında şazz hadîsin zayıf hadîs çeşitlerinden biri olduğunu ifade etmiştir.[237]

2.1.7. İllet Kavramı

Sözlükte hastalık, za'fiyet, özür, sebep ve gerekçe gibi anlamlarda kullanılan illet kavramı bir hadîs ıstılahı olarak: *"Hadiste bulunan ve ancak mütehassıs hadis âlimlerinin fark edebileceği, kapalı, gizli ve çoğunlukla hadîsin sahîhliğine zarar veren kusur, hadisle amel etmeye engel olan şey"* anlamında kullanılmıştır.[238] Kur'ân'da illet kavramı ve türevleri zikredilmezken hadîslerde hastalık, sebep ve gerekçe gibi anlamlarda kullanılmıştır.[239] Muhaddislerin araştırmaları neticesinde, gizli kusuru olduğu tespit edilen hadîsler için ise ma'lul veya muallel tabirleri kullanılmıştır.[240] İllet, hadîslerin metninde ve senedinde bulunabilir. Gizli 'inkitâ', yanılarak senedin değiştirilmesi, bir sahâbeden geldiği bilinen bir rivâyetin bir başka sahâbeden rivâyet edilmesi, mevkuf bir rivâyetin merfu', mürsel bir rivâyetin müsned, münkatı' bir

---

[233] Abdulkâdir Mustafa Abdurrezzâk el-Muhammedî, **eş-Şâzz ve'l-Munker ve Ziyâdetu's-Sika Müvâzene Beynel Mütekaddimîn ve'l-Muteahhirîn**, Dâru'l-Kutûbi'l-'İlmiyye, Beyrut 1426/2005, s. 83-107; Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 300.

[234] Hâkim en-Nîsâbûrî, **Ma'rifetu 'Ulûmi'l-Hadîs ve Kemmiyetu Ecnâsih**, Thk. Ahmed ibn Fâris es-Selûm, Mektebetu'l-Me'ârif, Riyâd 1431/2010, s. 394.

[235] Aydınlı, "Şaz", **DİA**, c. 38, s. 385.

[236] Aydınlı, "Şaz", **DİA**, c. 38, s. 385.

[237] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 3; krş. Cezâirî, **Tevcîhu'n-Nazar**, c. 1, s. 180.

[238] Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 134.

[239] İbrahim Kafi Dönmez, "İllet", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2000, c. 22, s. 117; İbnu'l-Esîr, **en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, s. 845.

[240] Ayhan Tekineş, "'İlelu'l-Hadîs", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2000, c. 22, s. 84.

rivâyetin mevsûl olarak rivayet edilmesi gibi hususlar bir hadîsin senedini zedeleyen durumlar olarak zikredilmiştir.[241] Hadîs metinlerinde olabilecek te'âruz, tarihî bir olaya muhalif olarak rivâyet edilen hadîs, hadîs metinlerinde idrâc, tahrif ve tashif gibi sebeplerden meydana gelecek değişiklikler ise metinleri zedeleyebilecek hususlar olarak belirtilmiştir.[242] Ayrıca hadîs metinlerinde olabilecek illetleri fıkıhçı ve kelamcıların da inceleme konusu yaptıkları ifade edilmiştir.[243]

Zehebî (ö. 748/1348), sahîh hadîs kavramının tanımında geçen şaz ve illet kavramlarının hadisçiler tarafından eklendiğini belirterek illet kavramının bir ıstılah olarak ilim dallarına göre farklı tanımlarının yapıldığını ima etmiştir.[244] Nitekim hadisçiler illet kavramını: *"1. Hadiste bulunan ve ancak mütehassıs hadis âlimlerinin fark edebileceği, kapalı, gizli ve çoğunlukla hadisin sahihliğine zarar veren kusur; 2. Hadisin sahihliğine zarar veren, onu sahihlikten düşüren her türlü kusur; 3.Hadisle amel etmeye engel olan şey. Tirmizî neshi bu mânâda illet saymışdır"*[245] şeklinde tanımlamışlardır. İllet kavramına yapılan son tanımda Tirmizî'nin kavrama nesh manasını vermesi, hadisçiler arasında bile ittifakın olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla kavram tanımlamalarında herhangi bir âlimin tanım yaparken tanımın ne zaman yapıldığı veya hangi ilmi perspektiften yapıldığı araştırılmalıdır.[246]

Usûl kitaplarındaki illetin niteliği yani hadisin sıhhatine zarar veren (kâdıha) illetler ile zarar vermeyenler tartışılmıştır. Nitekim İbn Hacer (ö. 852/1449), senet ve metinde bulunan illetler arasında ayrım yapmış ve bütün illetlerin sıhhati etkilemeyeceğini ifade etmiştir. İbn Hacer, illetleri beş ayrı kısma ayırarak taksimler arasında şöyle bir sıralama yapmaktadır:

1. İsnadda bulunup mutlak anlamda sıhhati etkilemeyen illet,

---

[241] Tekineş, "'İlelu'l-Hadîs", **DİA**, c. 22, s. 85.
[242] Tekineş, "'İlelu'l-Hadîs", **DİA**, c. 22, s. 85.
[243] Tekineş, "'İlelu'l-Hadîs", **DİA**, c. 22, s. 85.
[244] Zehebî, **el-Mûkiz fî 'İlmi Mustalahi'l-Hadîs**, Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Mektebetu'l-Matbû'atu'l-İslâmiyye, Beyrut 1425/2005, s. 24.
[245] Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 134.
[246] Hadîsçilerin birçok hususu illet olarak değerlendirdikleri halde usûlcülerin aynı hususları illet olarak değerlendirmedikleri hakkında bkz. 'Irakî, **Fethu'l-Muğîs Şerhu Elfiyyeti'l-Hadîs**, s. 14; Abdulmecîd et-Türkmânî, **Dirâsâtun fî Usûli'l-Hadîs**, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1436/2015, s. 282-283.

2. İsnadda bulunup senedin sıhhatine zarar verip metne zarar vermeyen illet,

3. Metinde bulunup, ne metnin ne de senedin sıhhatine zarar vermeyen illet,

4. Metinde bulunup isnadın da sıhhatine zarar veren illet,

5. İsnadda bulunmayıp metinde bulunan, musannifin hadiste zikretmediği bir lafızdan kaynaklanan illet.[247]

İbn Hacer'in yer verdiği tartışmanın bir benzerinin Molla Hâlid tarafından da ele alındığını müşahede etmekteyiz. Nitekim Molla Hâlid, illet kavramı ile beraber kullanılan kadîh kavramına vurgu yaparak hadîsin sıhhatine zarar verip vermediğine atıfta bulunmuştur. İllet kavramı hakkında bazı tartışmalara değinen müellif bazı usûlcülerin illet kavramını ''İllet-i kâdıha'' şeklinde ifade ettiklerine vurgu yapmıştır. ''Kâdıha'' kavramını kullanmayan usûlcülerin ise delaletu'l-hal'den bunu anladıklarını ifade ettikten sonra her bir grubun delillerinin olduğunu ifade etmiş ancak iki tarafın da delillerinin ne olduğu hakkında bilgi vermemiştir. Molla Halîd, bazı âlimlerin ise illet kavramına kâdıha ile beraber hafi kaydını zikrettiklerini ama tercih edilmesi gereken görüşün bu kaydın olmaması gerektiğini ifade etmiştir. Gerekçesini de: "*Zahiri (görünen) illet, hafi (görünmeyen) illetten daha etkili olduğu halde zahiri (görünen) illetin etki etmediği düşüncesine sebebiyet verdiği içindir"* şeklinde ifade etmiştir. Molla Hâlid, bazı âlimlerin[248] ise illet kavramını hafi kavramı ile kayıt altına alınması gerektiğini belirtmiş bu âlimlerin gerekçelerinin ise: *"Zâhiri olan illet, tanımın hemen*

[247] İbn Hacer el-Askalânî, **en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Salâh**, Thk. Rabî' bin Hâdî U'meyr, el-Câmi'etu'l-İslâmiyye, Medine 1984, s. 747-748, İbn Hacer bu konuda illetin altı kısma ayrıldığını ifade ettikten sonra beş ayrı kısım hakkında bilgi vermektedir.

[248] İslâm âlimlerinin eserlerini okurken ''bazıları'' ifadesi ile çokça karşılaşırız. Nitekim aynı ifade ile Molla Hâlid'in yazdığı eserde de karşılaşılmaktadır. "Bazıları" kaydı ile hangi dönem ve alanın âlimlerinin kastedildiğinin dile getirilmesi gereken önemli bir konudur. İfade edilen kavramın zamansal açıdan değerlendirilmesinde özellikle hangi dönem âlimlerinin değerlendirmesi olduğunun anlaşılması noktasında İslâmî alanda telif edilmiş eserlerde farklı nedenlerden dolayı olsa gerek bu ifade açıklanmamıştır. Çünkü kavramlar tanımlanırken âlimlerin aynı kavrama farklı tanımlar yaptıklarını usûl okumalarında müşahade etmekteyiz. Ayrıca ''bazıları'' kavramı ile ifade edilen âlimlerin fıkıhçı, usûlcü ve hadisçi olmalarının kavram tanımlamasında ne kadar önemli olduğu bilinen bir husustur. Dolayısı ile bu âlimlerin hem zaman hem de ilmî kimliklerinin, yani tanımı hangi ilmi perspektiften yaptıkları hususunun bilinmesinin özellikle içinde bulunulan zaman dilimi içerisinde bir akademik zorunluluk olduğuna inanmaktayız.

ilk kısmında dışarda kaldı, buna bir daha değinmek abes olacağı görüşündedirler" diyerek belirtmiştir.

Molla Hâlid şazz kavramını değerlendirdikten sonra tanımda zikredilen illet kavramı hakkında bazı tartışmalara değinmiştir. Müellifimiz illet kavramı ile neyi kastettiğini şu sözleri ile açıklamaktadır: *"Hadîsin sıhhatine etki eden husus."*[249]

Hadis usûlü kitaplarında "Metin veya isnadında sıkıntı olan hadîs" şeklinde tanımlanan ve kitaplarda muallel olarak isimlendirilen kavram hakkında özellikle illetin tespiti ve niteliği konusunda konuyu geniş bir perspektiften değerlendirebilme noktasında geniş bir bilgi verdikleri söylenemez.

Daha sonra sahih hadîs hakkında farklı bir tanımın yapıldığını dile getiren müellif yine aynı şekilde tanımın kim veya kimler tarafından yapıldığını belirtmemiştir. Molla Hâlid tanımı: *"Adil ve zabıt râvînin kendisi gibi bir râvîden muttasıl bir senetle rivayet ettiği şaz ve illetli olmayan hadis"* şeklinde zikretmiştir. Molla Hâlid, zikredilen tanımda *"güvenilir râvînin yine kendisi gibi güvenilir râvîden rîvayeti"* şeklinde bir kaydın gerekli olduğunu ifade eden âlimlerin olduğuna vurgu yapmış ve bu âlimlerin *güvenilirlik (sika)* kavramının, râvînin adalet ve zabtını içine alacak bir kavram olduğuna yönelik görüşlerini dile getirmiştir. Ancak bu görüşü savunanlara yönelik cevapların verildiğini belirten Molla Hâlid, belirtilen cevabı şu şekilde ifade etmiştir: Güvenilirlik kavramının, zabtı tam olmayıp da rivâyeti kabul olunan râvî için kullanıldığını ancak sahîh hadîsde dikkate alınan hususun zaptın tam olmasının gerekliliğidir. Nitekim *zapt* kavramının *tam* kaydıyla açıklandığını dile getirmiştir.[250] Molla Hâlid'in farklı tanımların bulunduğunu zikretmesi ve tanımlar hakkında yapılan tartışmalara kısmen değinmesi konuyu geniş perspektiften incelemeye çalıştığını göstermektedir. Ayrıca fotoğrafın tamamını görme açısından olsa gerek Molla Hâlid bu tanımı bize vererek ilmi hassasiyetini göstermektedir.

2.1.8. Sıhhatin Göreceli Olması ve Sıhhat İçin İleri Sürülen Şartlar

Molla Hâlid'in üzerinde durduğu konulardan biri de hadîslerin sıhhati konusundaki görecelilik meselesidir. Müellifimiz eserde ifade edilen tanımların

[249] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 3; krş. krş. Cezâirî, **Tevcîhu'n-Nazar**, c. 1, s. 180-181.
[250] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 3; krş. krş. Cezâirî, **Tevcîhu'n-Nazar**, c. 1, s. 180-181.

hadîsçilerin zikrettiği tanımlar olduğuna atıf yapmış ve bazı hadîslerin sıhhatinde farklı görüşlerin olmasının gerekçesini, tanımda belirtilen şartların bulunup bulunmaması veya zikredilen şartların nitelikleri hakkında var olan görüş ayrılıkları olduğunu ifade etmiştir.[251] Nitekim benzer bir değerlendirme Talât Koçyiğit tarafından da şöyle dile getirilmektedir:*"Hadîsçilere göre, zikrolunan bu beş şartı kendinde cem eden hadîsin sahih olduğuna hükmedilir. Eğer bazı hadîslerin sıhhati üzerinde hadîsçiler arasında bir görüş ayrılığı çıkmış ise, bu ayrılık, beş şartın o hadislerde var olup olmadığı hususunda ortaya çıkan görüş ayrılığı dolayısıyladır. Zira bazı hadîsçilerin ta'dîl ettikleri bir râvi, diğer bazıları tarafından cerh edilmiş ise, râvi üzerinde hâsıl olan bu görüş ayrılığı, onun tarafından rivayet edilen hadîsin sıhhati üzerinde de ortaya çıkar. Râviyi ta'dîl edenler hadîsin sahîh olduğuna hükmederken, cerh edenler, onun sıhhati üzerinde tereddüt gösterirler."*[252] Hadîslerin sıhhatinin göreceli olduğu meselesi birçok kişi tarafından dile getirilmiştir.[253] Molla Hâlid'in de eserini telif ettiği dönemde hadîslerin sıhhatinin göreceli olduğunu dile getirmesi hadîs ilmine mesai harcadığının bir göstergesidir.

Molla Hâlid'in hadisçilerin sahîh hadîsin tanımında ittifak ettiklerini belirtmesi dikkat çekicidir.[254] Hadisçiler arasında sahîh hadîsin tanımında ittifakın olduğunun belirtilmesinin kanaatimizce cumhurun görüşü şeklinde verilmesi daha isabetli olurdu. Nitekim Muhammed Avvâme tarafından te'lif edilen *"Eseru'l-Hadîs'ş-Şerîf fî İhtilafi'l-Eimmeti'l-Fukahâ"* adlı eserde konu cumhurun ittifakı olarak zikredilmiştir.[255] Çünkü Hattabî'ye (ö. 388/998) nispet edilen sahîh hadîs tanımında belirtilen öğeler arasında şazz ve illetli olmama gibi iki önemli madde bulunmamaktadır.[256]

Molla Hâlid, sahîh hadîs tanımında zikredilen hususların hadisçiler arasında genel kabul görmüş hususlar olduğunu belirttikten sonra bazı âlimlerin zikredilen şartları yeterli görmediklerine vurgu yapmıştır. Nitekim İbrâhim b. İsma'îl b.

---

[251] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 4; krş. Cezâirî, **Tevcîhu'n-Nazar**, c. 1, s. 181.
[252] Koçyiğit, **Hadis Istılahları**, s. 384; Koçyiğit, **Hadîs Usûlü**, s. 33
[253] Tehânevî, **Kavâ'idu fî Ulûmi'l-Hadîs**, 58; Bilen, **Said Nursi ve Hadis**, s. 51; M. Said Hatipoğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", s. 2.
[254] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 2-4.
[255] Muhammed Avvâme, **"Eseru'l-Hadîs'ş-Şerîf fî İhtilafi'l-Eimmeti'l-Fukahâi"**, Daru'l-Yusr, Beyrut, 1428/2008, s. 29.
[256] 'Irâkî, **Fethu'l-Muğis**, s. 14.

‘Uleyye’nin[257] (ö. 193/893) rivâyetin şehadet gibi olduğunu iddia ederek hadîsin iki adil ve zabıt râvîden rivâyet edilmiş olması gerektiğini dile getirmiştir. Ebû ‘Ali el-Cübbâî’nin[258] (ö. 303/916) ise şu şartları aradığı ifade edilmiştir:

a- Sahabenin rivayet edilen haberle amel etmesi gerekir.
b- Rivayet edilen haberin başka bir haberle desteklenmesi gerekir.
c- Kitabın (Kur’an) zahiri ile desteklenmesi gerekir.
d- Haberin Sahabe arasında yayılmış olması gerekir.[259]

Sahîh hadîsin kabul edilmesinde Cübbâî tarafından aranan şartları zikrettikten sonra, Gazâlî (ö. 505/1111) ve Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) gibi âlimlerin tek râvînin rivâyet ettiği haberin kabul edileceğine dair görüşlerini vererek Gazâlî ve Râzî’nin haklı olduğunu ima etmeye çalışmıştır.[260]

Molla Hâlid bazı âlimlerden hadîsi rivâyet eden râvîlerin birden çok olması gerektiğine dair bazı görüşlerin olduğunu ifade etmiş ve bu görüşü dile getirenlerin Hâkim en-Nîsâbûrî’den (ö. 405/1014) alıntı yaptıklarına vurgu yapmıştır. Molla Hâlid, Hâkim’in *el-Medhal ilâ Ma‘rifeti’l-İklîl* adlı eserinde hadîsleri sahihlik yönündün on ayrı kısma ayırdığını vurgulamış ve Hâkim tarafından zikredilen on maddeyi sıralamıştır.[261] Bizde konu hakkında yapılan tartışmaları değerlendirmek için zikredilen on maddeyi sıralayıp konu hakkında yapılan değerlendirmelere değineceğiz. Hâkim tarafından zikredilen on madde şu şekilde sıralanmıştır:

1-Buhârî ve Müslim’in rivayet ettikleri hadisler ki bunlar sahîhlerin birinci derecesini oluşturur. Bu tür hadislerin hem sahâbî hem de tabi’înden iki sika râvîsi vardır.

2-Âdil bir râvînin yine âdil bir râvîden nakletmek sureti ile sika huffâzın rivâyet ettiği hadîslerdir.

---

[257] İbn ‘Uleyye’nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Selahattin Polat, “İbn Uleyye”, **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1999, c. 20, s. 628-629.
[258] Cübbâî’nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Cübbâî”, **DİA,** T.D.V. Yayınları, İstanbul 1993, c. 8, s. 99-102.
[259] Korkusuz, **el-Hadîsu’s-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 4-5.
[260] Korkusuz, **el-Hadîsu’s-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 4-5.
[261] Korkusuz, **el-Hadîsu’s-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 5-18; krş. Suyûtî, **Tedrîbu’r-Râvî**, c. 1, s. 62.

3-Sahabe ve sikalardan oluşan tabiînden bir cemaatin rivâyet ettiği hadîslerdir. Şu kadar var ki, bunların sadece bir râvîsi bulunmaktadır.

4-Sika bir râvînin sika bir râvîden teferrüdü şeklinde âdil ve sika râvîlerin rivâyet ettiği ferd ve ğarîb hadislerdir.

5-İmamlardan bir grubun babalarından onların da dedelerinden olmak üzere naklettikleri ancak onların da babaları ve dedelerinden tevatür seviyesine ulaşmamış hadisler, şeklinde sıralanmıştır.

Hâkim en-Nîsâbûrî'nin ifade ettiğine göre zikredilen ilk beş madde üzerinde ittifak edilmiştir. Ayrıca hadîsçilerin yazmış olduğu eserlerde çokça yer alan bu tür hadîslerin delil olarak kullanılmaya elverişli oldukları vurgulanmıştır.[262]

İkinci grup ise sıhhatleri konusunda ihtilaf olunanlardır ki; kendileri ile delil getirilen diğer hadis imamlarının kitaplarında tahrîç edilen ancak *Sahîhayn*da tahrîç edilmeyen hadislerdir. Hâkim bunları da şöyle sıralamıştır:

1-Mürsel haberler

2-Bazı imamlar tarafından özellikle Kûfeli ulemanın sahih kabul ettiği, rîvâyetlerinde sema'a dair lafız kullanılmamış müdellis râvîlerin rivâyetlerdir.

3-Müslümanların imamlarından sika bir râvînin sika bir râvîden müsned olarak rivâyet ettiği ancak daha sonra bir cemaatin onlardan mürselen rivâyet ettikleri haberlerdir.

4-Semaı sahîh, kitabı sahîh, adâleti bilinen bir muhaddisin rivâyetleridir. Ancak çoğu kez neyi hıfz ettiği ve neyi rivâyet ettiği bilinmemektedir.

5-Bid'at sahibi ve hevâ ehlinin rivâyetleridir. Genellikle sadûk olduklarında bu râvîlerin rivayetleri makbuldür.

[262] Hâkim en-Neysâbûrî, **el-Medhal ilâ Ma'rifeti'l-İklil**, Thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Daru İbn Hazm, Beyrut 1423/2003, s. 108; M. Hayri Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, s. 121-122.

Molla Hâlid, Hâkim'in zikrettiği şartlardan birincisini *el-Medhel ilâ Kitâbi'l-İklil* adlı eserinde Buhârî ve Müslim'e ait bir şart gibi belirttiğini ancak *'Ulûmu'l-Hadîs* adlı eserinde sahîh hadis için mutlak bir şart olarak zikrettiğine vurgu yaparak Hâkim'in bu iddiasında tutarlı olmadığını ima etmiştir. Nitekim bu konuda Hâzımî'nin (ö. 584/1188) Hâkim'i tenkit ettiği dile getirilmiştir.[263] Ayrıca Ebû 'Ali el-Ğassânî (ö. 498/1105) ve el-Kâdî 'İyâd'ın (ö. 544/1146) Hâkim'in görüşünü tevil edici açıklamalarının olduğuna değinen Molla Hâlid bu görüşün Ebû Abdulah ibnu'l-Mevvâk (ö. 642/1245) tarafından Ebû 'Ali el-Ğassânî ve el-Kâdî 'İyâd'a nispet edilmesinin yanlış olduğunu ifade eden alıntısını zikretmiştir. Ardından Ebû Bekr ibn Ârabî'nin (ö. 543/1148) bir hadîsin iki râvî tarafından rivâyet edilme durumunun Buhârî ve Müslim'in hadîs seçerken aradıkları ölçüt olarak sunulan görüşe İbn Ruşeyd'in (ö. 721/1321) itiraz ettiği ve böyle bir görüşün kabul edilemeyeceğini belirterek zikredilen şartların Buhârî ve Müslim tarafından aranan şartlar olmadığını savunmuştur.[264]

Molla Hâlid, bazı âlimler tarafından sahîh hadîs hakkında belirtilen şartları zikretmeye devam etmiş ve aranan şartları şu şekilde sıralamıştır:

1. Râvi hadîs talep eden yani hadîs peşinde koşan, hadîs meclislerinde çokça hadîs dinleyen ve yazan, hadîs müzakeresi ile tanınan biri olmalı.
2. Hadîsin sahih olabilmesi için râvîlerin görüşmüş olması gerekir.
3. Râvî rivâyet ettiği hadisi iyi bir şekilde anlamalı.
4. Râvîler arasında uzun bir sohbetin bulunması gerekir.[265]

Zikredilen bu şartlarla beraber, hadîsin kıyasla çelişmesi durumunda hadîsin kabul edilebilmesi için râvisinin fakih olması, rivâyet ile şehadet aynı şey oldukları için hadisi rivâyet eden râvîlerin en az iki kişi olması, hadîsi mâna ile rivâyet eden râvînin hadîsin anlamını iyi bilmesi ve hadisi rivâyet ettikten sonra ona aykırı amel etmemiş olması gibi şartlarda zikredilmiştir.[266] Müellifimiz bu maddeleri zikrederek âlimlerin

[263] Mehmet Bilen**, İbn Hacer'in Buhârî Savunusu**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 195
[264] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 14-15-16; krş. Suyutî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 63.
[265] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 18; krş. Suyutî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 60-62; Cezâirî, **Tevcîhu'n-Nazar**, c. 1, s. 187-190.
[266] Sahih hadîsin geri kalan şartları için bkz. Suyutî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 60-62.

ittifak ettiği bir sahîh hadîs tanımının olmadığına atıf yapmıştır. Ancak Molla Hâlid'in bu ifadeleri ile daha önce sahîh hadîs tanımında hadisçiler arasında ittifakın olduğu yönündeki ifadeleri ile çelişmediğini zikretmemiz gerekir. Çünkü Molla Hâlid'in daha sonra zikrettiği âlimlerin bir kısmı usûlcü ve fakîh kimlikleri ile tanınan kişilerdir. Dolayısıyla bu konuda Molla Hâlid'in çelişkiye düştüğü söylemi isabetli olmayacaktır. Ayrıca sahîh hadîs kavramında aranan ek şartlarda âlimler arasında ortak bir görüşün olmadığının belirtilmesi de gerekmektedir.

Molla Hâlid, Buhârî ve Müslim'e atfedilen iki râvîden hadîs rivâyet etme iddiasına yönelik Tâhir el-Cezâirî'den alıntı yapmıştır.[267] Konu hakkında Buhârî ile Müslim'in iki râvî şartının olmadığını vurgulayan el-Cezâirî böyle bir şartın olması durumunda eserlerinde bu şartları zikretmeleri gerektiğinin altını çizmiştir. Ancak bu görüşün isabetli olmadığını, konunun bu şekilde savunulmasının doğru olmadığını belirtmemiz gerekmektedir. Çünkü Buhârî ve Müslim'in eserlerini telif ederken hangi şartlarla hadîs rivâyet ettiklerine dair kendilerinden bir görüş nakledilmemiştir ki zikredilen şartı eserlerinde belirtsinler.[268] Dolayısıyla Molla Hâlid'in alıntı yaparak savunduğu bu görüşün isabetli olmadığı kanaatindeyiz. Ancak el-Cezâirî tarafından yapılan yorumun ikinci kısmının daha isabetli olduğunu müşahede etmekteyiz. el-Cezâirî yaptığı yorumun devamında, Buhârî ve Müslim'in eserlerinde rivâyet edilen hadîslerin ileri sürülen şartın aksi bir durum gösterdiğini vurgulamıştır. Çünkü Buhârî ve Müslim'in eserlerinde tek râvîden yapılan rivâyetler azımsanmayacak derecededir.[269] Neticede Molla Hâlid, Buhârî ve Müslim'in hadîs rivâyetinde iki râvî şartını aradıklarına yönelik ileri sürülen görüşün Buhârî ve Müslim tarafından yazılan eserlerin gözden geçirilmesi neticesinde doğru olmadığını savunmuştur.

Daha önce belirtildiği gibi hadîslerin sıhhati, zayıflığı ve uydurma olma konusu ictihadîdir.[270] Molla Hâlid de konunun ictihadî olduğunu vurgulamıştır. Nitekim müellifimiz Hâkim tarafından yapılan taksimatta ikinci kısmı oluşturan ve Hâkim'in sahîh olarak değerlendirdiği başlıkların bir kısmının modern dönem âlimlerinden olan

---

[267] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 15; krş. el-Cezâirî, **Tevcîhu'n-Nazar**, s. 184.
[268] Bilen, **İbn Hacer'in Buhârî Savunusu**, s. 192; el-Makdisî, **Şurûtu'l-Eimmeti's-Sitte**, Thk. Abdulfettah Ebû Ğudde, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1984, s. 17.
[269] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 63.
[270] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 65.

Subhî Salih tarafından zayıf olarak değerlendirildiğini belirterek bu konuya atıf yapmıştır. Hâkim'in ikinci kısmın ilk başlığında zikrettiği ve sahîh tabirini kullandığı mürsel hadîsler hakkında Subhi Salih mürsel kavramının tanımını zikrettikten sonra şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: *"Mürsel (hadîs)in zayıf sayılmasının sebebi, senedinin muttasıl olmayışıdır. Mürsel adını alışının sebebi de râvîsinin onu, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e bağlamasıdır. Mürsel dinde hüccet değildir. Bu görüş üzerinde hadîs hâfız münekkîdleri ittifak etmişler ve eserlerinde böyle söylemişlerdir. Müslim, Sahîh'inin mukaddimesinde şöyle demektedir: "Bizim ve hadîsçilerin kesin kanaati şudur ki, mürsel hüccet olmaz."*[271] Molla Hâlid tarafından Subhi Salih'ten alıntı yapılarak zikredilen mürsel hadîsin zayıf olduğu ve dolayısıyla delil olarak kabul edilmediği görüşü müellifimiz tarafından tenkit edilmiştir.[272] Selahattin Polat tarafından yapılan çalışmada ifade edildiği üzere mürsel hadîs hakkında birçok tartışma yapılmıştır.[273] Yapılan tartışmaların nedenlerinden biri de mürsel kavramının birden çok tanımının yapılmış olmasındandır. Mürsel kavramı hakkında fıkıhçı ve hadîsçilerin farklı tanımlar yaptıkları ifade edilmiştir.[274] Hadisçilerin de kavramın tanımında ittifak etmedikleri belirtilmiştir. Dolaysıyla Molla Hâlid, Subhi Salih tarafından mutlak görüş gibi zikredilen ve mürsel hadîsin zayıf sayıldığı ve delil olmadığı söylemini kabul etmemiştir. Ancak Molla Hâlid'in konu hakkında Hâkim'in mürsel hadîsin sahîh olduğu yönündeki görüşüne katılması dikkat çekicidir. Müellifin bu üslubundan Şafi'î mezhebine mensup olmakla beraber bazı konularda Şafi'î mezhebinden ayrılarak tercihlerde bulunduğunu anlamaktayız. Nitekim Şafi'î mezhebinde mürsel hadîsin kabul edilebilmesi için bazı şartlar zikredilmiştir.[275] Müellifimiz ise mürsel hadîsin sahîh sayılacağını ifade ederek mürsel hadîsi şartsız kabul eden âlimlerin görüşünü benimsediğini ima etmiştir.[276]

---

[271] Subhi Salih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, M. Yaşar Kandemir (Çev.), İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 2010, s. 133.

[272] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 18.

[273] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 18; Selahattin Polat, **Mürsel Hadîsler ve Dinde Delil Olma Yönünden Değeri**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2010, s. 105-106.

[274] Polat, **Mürsel Hadîsler ve Dinde Delil Olma Yönünden Değeri**, s. 63.

[275] Şafi'î tarafından zikredilen şartlar hakkında bkz. Polat, **Mürsel Hadîsler ve Dinde Delil Olma Yönünden Değeri**, s. 148-156.

[276] Mürsel hadîsi şartsız kabul edenler ve delilleri hakkında bkz. Polat, **Mürsel Hadîsler ve Dinde Delil Olma Yönünden Değeri**, 117-128.

Molla Hâlid'in değerlendirdiği konulardan biri de mu'an'an hadisin muttasıl kabul edilip edilmediği konusudur. Sözlükte 'an harfiyle rivâyet etmek anlamında kullanılan[277] mu'an'an kavramı, bir hadîs ıstılahı olarak, senedinde tahdis, semâ ve itibar lafızları kullanılmaksızın عن ('an) siğası kullanılarak rivâyet edilen hadistir şeklinde tanımlanmıştır.[278] Molla Hâlid mu'an'an hadîs kavramı hakkında Müslim tarafından zikredilen görüşlere değinmiştir. Nitekim Müslim, mu'an'an hadîsin ittisallığı konusunda, hoca ve öğrencinin aynı yüzyılda yaşamış ve birbirleriyle görüşebilme imkânının bulunmasının yeterli olduğunu belirtmiştir. Cumhur ise müdellis olmayan râvînin hocası ile bir defa görüşmüş olmasını şart koşmuştur.[279]

2.1.9. Sıhhatin Tespitinde Takip Edilen Yöntemler

Molla Hâlid, sıhhatin tespitinde takip edilen metotlara da değinmiştir. Konuyla ilgili Tahir el-Cezâirî'nin *Tevcîhu'n-Nazar* adlı eserinde zikrediken görüşleri nakletmiş ancak konu hakkında değerlendirmede bulunmamıştır.[280] Sadece ikinci grup hakkında nakledilenleri aktardıktan sonra usûl konusu olan tahsis meselesinin haber-i vâhid ile olan ilişkisinden dolayı tahsis bahsinde ele alınan bazı hususlar hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Biz de müellifin ele aldığı üç grup hakkında yapılan değerlendirmeleri aktarmaya çalışacağız.

1. Birinci Grup: Bu grubun hadîslerin sıhhatini sadece senetler üzerinden değerlendirdikleri vurgulandıktan sonra hadîsin senedi muttasıl olup râvîleri güvenilir olunca hadisin sahîh olduğunu ifade ettikleri belirtilmiştir. Bazılarının bu konuda aşırıya kaçarak senedi sahîh olan bir hadîsin başka bir hadîse muhalif olması durumunda hadîslerden birine *sahîh* diğerine ondan daha sahîh anlamında *esahh* kavramını kullanarak hadîsler arası cem' yapamadıkları zikredilmiştir. Ayrıca bu görüşte olan fırkalardan biri tarafından aşırı derecede zayıf olan hadîslerin kabul edildiği zikredilen bir başka husustur. Birçok muhaddisin[281] belirttiği gibi herhangi bir

[277] Abdullah Aydınlı, "Mu'an'an", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2005, c. 30, s. 326.
[278] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 19; krş. Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 240; Polat, **Mürsel Hadîsler ve Dinde Delil Olma Yönünden Değeri**, s. 74.
[279] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 19; Muhtemelen Buhârî'ye isnad edilen bu görüşün cumhura nispet edildiği hakkında bkz. Bilen, **İbn Hacer'in Buhârî Savunusu**, s. 197-198.
[280] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 20.
[281] İbnu's-Salâh, **Mukaddime**, s. 13-14; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 69.

hadîsin senedinin sahîh olması metnin de sahîh olacağı anlamına gelmeyeceği ifade edilmiş ve bu konunun alanın uzmanları tarafından anlaşılacağı dile getirilmiştir.[282]

Molla Hâlid'in bu maddede belirtilen hususlara itiraz etmemesi belirtilen hususlara katıldığını göstermektedir. Molla Hâlid'in senedi sahîh olan her hadîsin metninin sahîh olamayacağı konusuna katılması konumuz açısından önem arz etmektedir. Çünkü medrese eğitim müfredatında hadîs usûlü eserleri okutulmadığı için bu eğitimden geçenler hadîsin sıhhatini sadece senet üzerinden değerlendirmişlerdir. Nitekim konu hakkında görüşlerine müracaat ettiğimiz Molla Abdurrahman Ekmen[283] bu hususu özellikle vurgulamış ve konunun hadîs fıkhına olumsuz tesirlerinin olduğunun altını çizmiştir. Molla Hâlid'in zikredilen hususta günümüz medrese geleneği tarafından genel kabul gören görüşten ayrılması araştırmacı kimliğini göstermektedir.

2. İkinci Grup: Müellifimizin el-Cezâirî üzerinden tartıştığı ikinci grup, herhangi bir hadîsin sıhhati konusunda hadisin metni üzerinden hüküm verenler olarak değerlendirilmektedir. Hadîsin metni mana itibari ile doğruluk taşıyorsa senedine bakmadan hadîsi Hz. Peygamber'e isnat ettikleri ifade edilmiştir. Bu grubun Mu'tezile ve Kelamcılar'dan teşekkül ettiği belirtilmiş ve konu hakkında bazı örnekler zikredilmiştir.

Molla Hâlid'in, ikinci grup hakkında belirtilen hususları zikredip herhangi bir değerlendirmede bulunmaması belirtilen konularda el-Cezâirî ile aynı görüşte olduğunu ifade etmektedir. Molla Hâlid, ikinci grubun hadîs sıhhati konusunda sadece metin üzerinden hüküm vererek senedi görmezden geldiklerini vurguladıktan sonra bu görüşün Mutezile ve Kelamcılar tarafından savunulduğunu belirtmiştir. Mutezile hakkında tarihi süreç içerisinde olumlu ve olumsuz birçok husus tartışılmıştır.

Mutezile hakkında olumsuz manada tartışılan konulardan biride Mutezile'nin hadîslere yaklaşım usûlü olmuştur. Nitekim benzer bir yaklaşımın Molla Hâlid tarafından benimsenmesi Mutezile hakkında var olan olumsuz yaklaşımın devamı

[282] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhû**, s. 20-21; krş. el-Cezâirî, **Tevcîhu'n-Nazar**, c. 1, s. 190-192.

[283] Molla Abdurrahman Ekmen 1957 Batman doğumlu olup yıllarca Batman, Gercüş, Bismil ve Diyarbakır'da medrese usûlü dersler vermiş bir İslam âlimidir.

niteliğindedir. Ancak Mutezile'nin hadîslere yönelik tenkitlerini bütün hadîs külliyatına yapılmış gibi göstermenin tarihî gerçekleri göz ardı etmek anlamına geleceği ifade edilmiştir.[284] Mutezile mezhebine mensup olduğu iddia edilen âlimler tarafında telif edilmiş usûl eserlerinde cerh ve ta'dil konularının değerlendirilmesinin yapılmış olması konunun zikredildiği gibi olmadığını göstermektedir.[285] Kanaatimizce Molla Hâlid'in Mutezile hakkında zikredilen görüşleri belirtilen şekilde benimsemesi eserin telif edildiği dönemde Türkiye'de akademik çalışmaların az sayıda bulunmasından kaynaklanmaktadır. Hüseyin Hansu tarafından telif edilen *Mutezile ve Hadîs* adlı eserde Mutezilenin ana kaynaklarından istifade edilerek Mutezile hakkında ortaya atılan birçok iddianın doğru olmadığı vurgulanmıştır. Molla Hâlid'in ilmî yönden tarafsız bakış açısına sahip olması, *Mutezile ve Hadîs* adlı eserinde değerlendirmeye alınacağını göstermektedir. Çünkü Molla Hâlid, 1974-1975 yıllarında eserini oluştururken Fuat Sezgin tarafından yazılmış olan *Buhârî'nin kaynakları* adlı eserden istifade etmiş ve eserinin birçok yerinde bu kitaba atıfta bulunmuştur. Dolayısıyla Molla Hâlid'in Mutezile hakkında hadîslerin sadece metinlerine bakıp hüküm verdikleri şeklindeki iddiasının doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Sonuç olarak ikinci grupta zikredilen görüşün Mutezile mezhebine isnat edilmesi, konunun ilmî perspektif ile değerlendirilmediğini gösterdiği gibi böyle önemli bir konunun eleştiri süzgecinden geçirilmediğini ve dilden dile dolaşarak günümüze geldiğini göstermektedir. Ayrıca Mutezile'ye isnad edilen bu görüş, bir bütün olarak bu mezhebin görüşünü yansıtmamaktadır.

Molla Hâlid ikinci grup hakkında bilgi verirken Şîrâzî (ö. 476/1083), Gazâlî (ö. 505/1111) ve Karâfî (ö. 684/1285) gibi usûlcülerden alıntı yaparak sahîh hadîs hakkında var olan usûlî yaklaşım hakkında bilgi vererek hadisçilerle usûlcülerin sahîh hadîs anlayışlarının farklı olduğuna vurgu yapmıştır. Nitekim Şîrâzî tarafından güvenilir olan bir râvî tarafından nakledilen haberin reddedilme nedenleri şu şekilde zikredilmiştir:

a- Aklın gerekliliklerine muhalif olması

b- Kur'ân'a veya mütevatir sünnete muhalif olması

[284] Hüseyin Hansu, **Mutezile ve Hadîs**, s. 265.
[285] Hansu, **Mutezile ve Hadîs**, s. 132.

c- İcma'ya muhalif olması

d- Birçok kişinin bilmesi gereken bir konunun bir kişi tarafından rivâyet edilmiş olması

e- Zann-ı ğalib ile gerçekleşmesi mümkün olan bir olayın mütevâtir seviyesine ulaşmış bir topluluk tarafından rivâyet edilmesi gerekirken, bir kişi tarafından rivâyet edilmesi durumunda haber reddedilir.[286]

Molla Hâlid, Şîrâzî'nin konu hakkında var olan yaklaşımını zikrettikten sonra Gazâlî tarafından belirtilen şartları zikretmiştir. Gazâlî tarafından *yalan olduğu bilinen haber* başlığı altında zikredilen dört madde şu şekilde sıralanmıştır:

a- (Haberin) aksi (olan bir durum), akli zorunluluk veya akli zorunluluğa benzer hususlar ile ya da duyu (organları) veya müşahede ile yahut mütevatir (olan) bir haber ile bilinen nakil yalanlanır. Kısaca zikredilen altı bilgi kaynağı[287] ile bilinen şeye muhalefet eden bilgi yalanlanır.

b- Kur'ân, sünnet ve icma' gibi kesin bir delile muhalif olan haber

c- Yalan üzere birleşmesi adeten mümkün olmayan bir topluluğun "o esnada bizde onunla beraberdik, ancak onun (zikredilen şahsın), gerçekleştiğine dair anlattığı olay vuku bulmadı" diyerek açıkça yalan olduğunu ifade ettikleri haber

d- Bir topluluğun huzurunda gerçekleşen bir olayın nakledilmesi konusunda itici sebepler bulunmakla beraber topluluğun o olayı zikretmekten kaçınmaları adeten imkânsız olduğu halde büyük bir çoğunluğun nakletmediği haber.[288]

Molla Hâlid, bu şekilde sıhhatin tespitinde farklı yöntemler takip eden ilk iki grup hakkında bilgi verdikten sonra üçüncü grup hakkında zikredilen hususlara değinmiştir.

3. Üçüncü Grup; Müellif tarafından bilgi verilen üçüncü grup hadîsin sıhhati konusunda senet ve metin dengesini koruyan mezhep olarak tanıtılmıştır. Bu

---

[286] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 27; krş. eş-Şîrâzî, **el-Lum'a**, s. 172.

[287] Altı bilgi kaynağı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gazâlî, **el-İktisâd fî'l-'İtikâd**, Thk. Enes Muhammed Adnan eş-Şirfâvî, Dâru'l-Minhac, Beyrut 1433/2012, s. 84-88.

[288] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 27; krş. Gazâlî, **el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl**, Thk. Muhammed Süleymân el-Aşkar, Müessetu'r-Risâle, Beyrut 1433/2012, c. 1, s. 268

görüşte olan âlim sayısının çok az olduğu belirtilmiş ancak kimlerin bu gruba girdiğine dair hiçbir bilgi verilmemiştir.

Kanaatimizce yapılan bu üçlü taksim el-Cezâirî tarafından yapılmış ictihadî bir taksim olmuştur. Bu gruplar hakkında verilen bilgilerin Molla Hâlid tarafından paylaşılması ise eserinin yazıldığı dönemde zikredilen taksimatta nitelenen gruplar hakkında yeterince bilginin bulunmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak Molla Hâlid'in eserini yazarken modern dönem âlimlerinin eserlerinden istifade etmesi alanla ilgili yazılan eserleri takip ettiğini göstermektedir.

2.1.10. Esahhu'l-Esânîd Kavramı

Hadîsi rivâyet eden râvîlerin tarihi sıra ile zikredildikleri kısım olarak tanımlanan sened[289] İslam tarihinde hadîs uydurma faaliyetlerinden sonra Müslüman âlimler tarafından geliştirilmiş[290] kendine has bir sistem olma özelliği göstermiştir.[291] Mesailerini özellikle râvîlere ayıran İslam âlimleri zamanla râvîlerden oluşan senetlerin en sahîhi hakkında yorumlarda bulunmuşlardır. Ancak yapılan değerlendirmeler etrafında âlimler arasında ortak bir görüş oluşmamış aksine her muhaddis kendince belirlediği kriterlerle senetlerin en sahihini tespit etmeye çalışmıştır. Muhaddisler tarafından tespit edilmeye çalışılan en sahîh senet hakkında farklı rivâyetler zikredilmiştir.[292] Eseri incelenen Molla Hâlid de sahîh hadîs kavramı ile ilişkili olduğu için bu konu hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Müellif konu hakkında muhaddisler tarafından yapılan bazı nakilleri zikrettikten sonra konunun göreceli olduğunu vurgulamış ve muhaddisler tarafından yapılan yorumların ictihadi olduğunun altını çizmiştir. Molla Hâlid, senedin en sahîh olma özelliği hakkında son sözü söylemenin mümkün olamayacağını ifade ederek konunun ihtilaflı olduğuna işaret etmiştir.[293]

---

289 Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 275.
290 Ahmet Yücel, "Silsiletu'z-Zeheb", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2009, c. 37, s. 208.
291 Senedin İslam geleneğine aid olup olmadığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Polat, **Hadîs Araştırmaları,** s. 16-51.
292 İbn Hacer, **Nüzhetu'n-Nazar**, s. 117-118; İbnu's-Salâh, **Mukaddime**, s. 15-16.
293 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 96-97; İbn Hacer, **Nüzhetu'n-Nazar**, s. 119.

2.1.11. Şeyhaynin *el-Câmi'u's-Sahîh* Adlı Eserlerinde Hadîs Tahricinde Aradıkları Şartlar

Hadîs eserlerini tedvin eden muhaddislerden her biri belirlediği kıstaslara göre hadîs tahricinde bulunmuş ve yaptığı râvî araştırmaları neticesinde oluşan zann-ı galibe göre hükümler vermişlerdir.[294] Râvîlerin değerlendirilmesi hadîs ilminin en önemli konularından biridir. Molla Hâlid de bu konuda Buhârî ve Müslim'in aradığı şartlar hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Müellifimizin yaptığı değerlendirmeler râvîler üzerinden yapılmış, metîn kritiği hakkında yorumda bulunulmamıştır.

Mola Hâlid'in değerlendirdiği konuların başında râvîler arasında yaptığı sıralama gelmektedir. Konuyu Hâzımî (ö. 584/1188) üzerinden değerlendiren Molla Hâlid, râvîleri Zührî (ö. 124/742) ile olan bağlarına göre değerlendirmektedir. Molla Hâlid değerlendirme hakkında zikredilen tabaka sıralamasını aynen aktarıp hiçbir yorumda bulunmamıştır. Zikredilen sıralama ise şu şekildedir:

1. Birinci Tabaka: Birinci tabakada bulunan râvîler bir râvîde bulunması gereken adalet ve zabt sıfatlarına sahip olmakla beraber Zührî ile uzun bir süre beraber bulunan râvîler şeklinde belirtilmiştir. Bu tabakada bulunanlar sıhhat açısından önde gelenler olarak belirtilmiş ve Buhârî'nin aradığı en önemli şartın bu olduğu ifade edilmiştir.
2. İkinci Tabaka: Zührî ile beraberlikleri birinci tabakaya nazaran daha az süren ve ikinci tabakada değerlendirilen râvîlerin sikâlık konusunda birinci tabakada bulunanlarla aynı oldukları zikredilmiştir. Bununla beraber bu tabakada bulunanların sağlamlık konusunda birinci tabakadan sonra geldikleri belirtilmiştir. Müslim'in bir hadîsin sahîh olması için aradığı şartın bu olduğu ifade edilmiştir.
3. Üçüncü Tabaka: Bu tabakada bulunan râvîler, Zührî ile beraber olma konusunda birinci tabakada olanlarla beraber oldukları halde cerh edilmekten kurtulamayan râvîler olarak değerlendirilmişlerdir. Ebû Davûd ve Nesâî'nin hadîs kabulünde bu hususu yeterli gördükleri ifade edilmiştir.

[294] Bilen, **Said Nursî ve Hadîs**, s.51.

4. Dördüncü Tabaka: Dördüncü tabakada bulunanlar üçüncü tabakada bulunanlar gibi cerh edilip Zührî ile beraberlikleri az süren râviler olarak belirtilmiştir. Tirmizî'nin sahîh hadîs kabulünde bu şartı yeterli gördüğü zikredilmiştir.

5. Beşinci Tabaka: Bu tabakada bulunan râvîler daha çok meçhul ve zayıf olan râvîler olarak belirtilmiştir. Buhârî ve Müslim bu tabakaya nispet edilen râvîlerden hadîs tahricinde bulunmazken Ebû Davûd gibi muhaddislerin itibar olmak kaydı ile bu tür râvîlerden hadis rivâyet ettikleri belirtilmiştir.[295]

2.1.12. Şeyhayn Bütün Sahîh Hadîsleri *el-Câmi'u's-Sahîh* Adlı Eserlerinde Cem' Ettiler Mi?

Molla Hâlid'in değerlendirdiği konulardan biri de Buhârî ile Müslim'in *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserlerinde bütün sahih hadisleri rivayet edip etmedikleri konusudur. Molla Hâlid, Buhârî ile Müslim'in bütün sahîh hadîsleri tahrîc ettiklerini iddia eden bazı insanların bulunduğunu, ancak durumun iddia edilen gibi olmadığını belirtmiş bu görüşün kabul edilen görüş olmadığını da zikretmiştir.[296] Buhârî'nin konu hakkında bazı sözlerini nakleden Molla Hâlid'in yer verdiği sözlerden bazıları şunlardır: "*Ben, kitapta sadece sahîh hadîsleri tahrîc ettim. Almadığım/terk ettiğim sahîh hadîslerin sayısı ise daha çoktur."* (لم أخرج في الكتاب إلا صحيحا و ما تركت من الصحاح أكثر),[297] "*Ben, el-Câm-i' adlı kitabıma sadece sahîh olan (hadîsleri) aldım. Kitap uzamasın diye sahihlerin bir kısmını terk ettim."* (ما أدخلت في كتابي الجامع إلا ما صح. و تركت جملة من الصحاح خشية أن يطول الكتاب).[298] Molla Hâlid, bazılarının bu şekilde değerlendirmede bulunmalarının gerekçelerinden birinin Buhârî'nin eserine *el-Câm-i'* ismini vermiş olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Ancak böyle bir iddianın geçersiz olduğunu zikrettikten sonra eserin tam ismine bakılması gerektiğine vurgu yaparak eserin isminde geçen *muhtasar* kaydına atıfta bulunmuş ve Buhârî ile Müslim'in bütün sahîh hadîsleri tahriç ettiği görüşünü reddetmiştir.

---

[295] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 60-62; bkz. Hâzımî, **Selâsu Resâile fî 'Ulumi'l-Hadîs** içerisinde, Neş. ve Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1426/2005, s. 151-154.

[296] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 69.

[297] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 69; krş. Zehebî, **Siyeru A'lami'n-Nubelâ**, Thk. Salih es-Semr, Müessetu'r-Risâle, Beyrut 1403/1983, c. 12, s. 471.

[298] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 69; krş. Zehebî, **Siyeru A'lami'n-Nubelâ**, c. 12, s. 402; 'Irakî, **Fethu'l-Muğîs**, s. 28; İbnu's-Salâh, **Ulumû'l-Hadîs**, s. 19.

Molla Hâlid, *Sahihayn'de* geçen hadîsler hakkında hadisçilerin farklı sayılar zikrettiğine vurgu yapmıştır. Molla Hâlid'in belirttiğine göre İbnu's-Salâh, Buhârî'de mükerrerlerle beraber 7.275, tekrarlar çıkartıldığında ise 4.000 hadîs olduğunu belirtmiştir.[299] Ancak Molla Hâlid, 'Irakî'nin bu sayıların Firebrî nüshası için geçerli olduğunu belirterek İbnu's-Salâh'a itirazların yapıldığını belirtmiştir. Nitekim 'Irakî, Hammâd b. Şâkir en-Nesevî (ö. 290/902)'nin rivâyet ettiği nüsha Firebrî nüshasına ile karşılaştırıldığında 200 hadîsin eksik olduğunu, İbrahim b. Ma'kil en-Nesefî (ö. 295/907)'nin rivâyet ettiği nüshaya göre ise 100 hadîsin eksik olduğuna vurgu yapmıştır.[300] İbn Hacer'in de 'Iraki'nin görüşüne itiraz ettiğine işaret eden Molla Hâlid, son iki rivâyetin Buhârî'nin kitabının son kısımlarını semâ'en değil de icâze yolu ile naklettiklerini ve aradaki farkın bundan kaynaklandığını ifade etmiştir.[301] Buhârî'de geçen hadîs sayıları hakkında son olarak bazı âlimlerin belirttiği sayılara değinen Molla Hâlid, konu hakkında tercihte bulunduğunu belirtmese de daha sonra zikrettiği sayılarla[302] aslında tercihini belirtmiştir.

Molla Hâlid, Müslim'de geçen hadîs sayıları hakkında da farklı görüşlerin bulunduğunu belirtmiştir. Molla Hâlid, 'Irâkî'nin (ö. 806/1403) Müslim'de bulunan hadîslerin tariklerine daha fazla yer verildiği için Müslim'de bulunan hadîs sayısının Buhârî'de bulunan hadîslerden daha fazla olduğunu ve Müslim'in eserinde mükerrerleri ile beraber 12.000 hadisin bulunduğunu belirtmiştir.[303] Meyâncî (ö. 580/1184)'den de Müslim'in eserinde 8.000 hadîsin bulunduğunu nakleden Molla Hâlid konu hakkında tercihte bulunmamıştır.[304]

2.1.13. Şeyhayne Yöneltilen Bazı Eleştiriler ve Verilen Cevaplar

Molla Hâlid, Buhârî ve Müslim'e yöneltilen bazı eleştiriler ve bu eleştirilere verilen cevaplara da değinmiştir. Molla Hâlid konuyu daha çok İbn Hacer'in yaptığı değerlendirmeler üzerinden ele almıştır. İbn Hacer'in: *"eleştirilen hadisleri*

---

299 İbnu's-Salâh, **Ulumû'l-Hadîs**, s. 20.
300 'Irakî, **Fethu'l-Muğîs**, s. 29-30.
301 Zekeriyyâ el-Ensarî, **Fethu'l-Bâkî 'ala Elfiyyeti'l-'Irâkî**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, bsy., c. 1, s. 47.
302 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 113.
303 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 114; krş. el-Ensarî, **Fethu'l-Bâkî 'ala Elfiyyeti'l-'Irâkî,** c.1, s. 48.
304 el-Ensarî, **Fethu'l-Bâkî 'ala Elfiyyeti'l-'Irâkî,** c.1, s. 48; el-Cezâirî, **Tevcîhu'n-Nazar**, c. 1, s. 234; Karataş, **Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Sayısı**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017, s. 174-176.

değerlendirmeden önce, insaf sahibi herkesin, bu hadislerin hepsinin –çoğunluğu kitabın aslında bir kusur meydana getirmemesine rağmen- başka yönlerden de rivâyet edilmiş olduklarını bilmesi gerekmektedir"[305] şeklindeki sözlerine yer vermiştir. Molla Hâlid, Dârekutnî'nin *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'* adlı eserinde Buhârî ve Müslim'e yöneltilen eleştirilere cevap vermeye çalışan İbn Hacer'in bu eleştirileri altı gruba ayırma sistemini de aynen zikretmiştir. İbn Hacer'in taksimi şu şekildedir:

1. Senedinde fazlalık ve eksiklik bulunduğundan dolayı eleştirilen hadisler.
2. Senetteki bazı râvîlerin değiştirilmesinden dolayı eleştirilen hadîsler.
3. Bazı râvîlerin, kendilerinden sayıca fazla veya zapt yönünden üstün olan râvîlere muhalefet ettiğinden dolayı eleştirilen hadîsler
4. Zayıf olan râvîlerden yapılan rivâyetlerden dolayı yapılan eleştiriler.
5. Bazı râvîleri vehme düşmekle itham edilmiş olan hadîslerden dolayı yapılan eleştiriler
6. Rivâyet edilen bazı hadîslerin metinlerinde meydana gelen değişiklikten dolayı yapılan eleştiriler.[306]

Molla Hâlid, İbn Hacer'in yaptığı bu sıralamayı zikrettikten sonra konu hakkında bazı örnekler zikretmiş ve zikredilen eleştirilere verilmiş cevaplara değinmiştir. Müellifimizin değindiği bab başlıkları Kitâbu's-Salat, Kitâbu'l-Cenâiz, Kitâbu'l-Bey', Kitâbu'l-Cihâd, Ehâdîsu'l-Enbiyâi 'aleyhimu's-Salatu ve's-Selam şeklindedir. Zikredilen bab başlıklarından Kitâbu's-Salat, Kitâbu'l-Cenâiz, Kitâbu'l-Bey' bölümlerinde bazı örnekler özerinden Buhârî'ye yapılan eleştirilere verilen cevaplara değinen Molla Hâlid geri kalan bab başlıkları hakkında örnek vermemiştir. Örnek vermemesinin gerekçesini ise eserin sahih hadîs hakkında yazılmasını ve eserini uzatmamak olduğunu belirtmiştir.[307]

2.1.14. Sıhhat Açısından Hadîslerin Sıralaması

Molla Hâlid, hadisçilerin sıhhat açısından hadîsler hakkında yaptıkları taksimatı zikretmiştir. Müellifimizin zikrettiği taksimat ise şu şekildedir:

[305] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 75; krş. İbn Hacer, **Hedyu's-Sârî**, s. 364.
[306] Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bilen, **İbn Hacer'in Buhârî Savunusu**, s. 198-319.
[307] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 99-103.

1. Buhârî ve Müslim'in rivâyet ettiği hadîsler
2. Buhârî'nin tek başına rivâyet ettiği hadîsler
3. Müslim'in tek başına rivâyet ettiği hadisler
4. Buhârî ve Müslim'in şartlarına uydukları halde eserlerinde rivâyet etmedikleri hadîsler
5. Buhârî'nin şartlarına uyduğu halde rivâyet etmediği hadîsler
6. Müslim'in şartlarına uyduğu halde eserine almadığı hadisler
7. Buhârî ve Müslim'in dışındaki muhaddislerin sahîh olarak kabul ettikleri hadîsler.

Molla Hâlid'in zikrettiği bu taksimatın muhaddislerin çoğu tarafından kabul edildiği belirtilmiştir.[308] Ancak konu hakkında yapılan değerlendirmelerde azımsanmayacak sayıda muhaddisin bu taksimata itiraz ettiği de ifade edilmiştir.[309]

Molla Hâlid yukarda belirtilen taksimatı zikrettikten sonra Buhârî'nin eseri ile Müslim'in eseri arasında karşılaştırma yapmış ve çoğu muhaddis tarafından ileri sürülen nedenlerden dolayı Buhârî'nin Müslim'e tercih edildiğini ifade ettikten sonra, Buhâri'nin Müslim'e tercih edilme nedenlerini ise şu şekilde belirtmektedir:[310]

1- Buhârî'nin Müslim'den farklı olarak hadîs rivâyet ettiği 430 küsur râvînin 80 tanesi zayıf olarak belirtilirken, Müslim'in Buhârî'den farklı olarak hadîs rivâyet ettiği 620 râvîden 160 râvînin zayıf olduğu zikredilmiştir.

2- Buhârî Müslim'e nazaran tenkit edilen râvîlerden daha az hadîs rivâyet etmiştir.

3- Buhârî'nin tenkit edilen râvîlerinin büyük bir kısmını hocaları oluşturmuştur. Müslim'de ise tenkit edilen râvîlerin büyük bir kısmını tabiin râvîlerden meydana gelmiştir.

4- Buhârî birinci tabakada bulunan râvîlerin hadîslerini rivâyet etmeye önem verirken, Müslim ikinci tabakada bulunan râvîlerin hadîslerini tahrîc etmiştir.

---

[308] el-Leknevî, **el-Ecvibetu'l-Fâdile li'l-Esileti'l-'Eşereti'l-Kâmile**, Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Mektebetu'l-Matbû'âtu'l-İslâmiyye, Beyrut 1426/2005, s. 203.

[309] el-Leknevî, **el-Ecvibetu'l-Fâdıla li'l-Esileti'l-'Eşereti'l-Kâmile**, s. 204, 2 nolu dipnot; yapılan taksimat hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. el-Cezâirî, **Tevcîhu'n-Nazar**, c. 1, s. 290, 1 nolu dipnot.

[310] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 83-84; krş. Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 87-96.

5- Buhârî, hadîsi rivâyet eden râvî ile hocası arasında bir kere dahi olsa görüşme şartını ararken, Müslim aynı çağda yaşamayı yeterli görmüştür.

6- Buhârî ve Müslim'de bulunan hadîslerin illetlerden dolayı tenkit edilenlerin sayısı 210 olarak zikredilmiştir. Bunlardan 80 hadîsten daha azı Buhârî'de bulunuyor iken geri kalanı Müslim'de bulunmaktadır.

Molla Hâlid, Buhârî'nin çoğu âlim tarafından tercih edildiğini belirttikten sonra konunun ihtilaflı olduğunu ifade etmiştir. Molla Hâlid, ihtilaflı olan bu konu hakkında mesai harcamanın müslümanlar arasında ihtilafa yol açacağından endişe etmiş, Kur'ân'dan sonra en güvenilir eserlerin bunlar olduğunu belirtmenin daha doğru olduğunu zikretmiştir. Müellifimiz bu şekilde İslam ümmeti arasında ihtilaflı olan konuları en aza indirerek ümmetin birliği hakkında ki görüşlerini de kısmen dile getirmiştir.[311]

2.1.15. Sahîh Hadîsleri Derleyen Diğer Bazı Çalışmalar

Molla Hâlid'in değerlendirdiği konulardan biri de sahîh hadîs hakkında telif edilen eserlerdir. Konu hakkında zikredilen ilk eser Hâkim tarafından telif edilen *el-Müstedrek 'ala's-Sahihayn* adlı eser olmuştur. Eser hakkında değerlendirmelerde bulunan Molla Hâlid, Hâkim'in eserini oluştururken mütesahil olduğuna vurgu yapmıştır.[312] Zehebî'nin eser hakkında çalışmasının bulunduğunu ve eserde zikredilen zayıf, münker ve mevzu' hadislerin Zehebî tarafından belirtildiğini ifade etmiştir.[313] Molla Hâlid, İbn Hacer'den alıntı yaparak aslında Hâkim'in eserini gözden geçirmeden vefat ettiğini vurgulamıştır.[314]

Molla Hâlid, İbn Huzeyme (ö. 311/924) tarafından telif edilen eseri de zikretmiş, bu eserin Hâkim'in eserinden daha sahih olduğuna vurgu yapmıştır. İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) telif ettiği *et-Tekâsîm ve'l-Envâ'* adlı eser hakkında da kısaca bilgi vermiş ve bu eserin metodunun farklı olduğunu belirtmiştir. Ancak daha sonra gelen âlimlerin bu eser üzerinde bazı tasarruflarının olduğunu ifade etmiştir. Son olarak

311 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 87.
312 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 88; krş. İbn Hacer, **en-Nüket 'ala Kitâbi ibni's-Salâh**, c. 1, s. 319.
313 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 89.
314 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 89.

ise Said ibnu's-Seken (ö. 353/964) tarafından derlenen *es-Sunenu's-Sıhâh* adlı eser hakkında kısaca bilgi vermiştir.

2.1.16. Müstahrec Türü'ne Dair Açıklamaları

Sözlükte çıkarmak anlamına gelen istihraç kelimesi, bir hadîs ıstılahı olarak *"Bir kitaptaki hadislerin farklı senedlerini bulup onları senedleriyle yeni bir kitapta toplama"* şeklinde tanımlanmaktadır.[315]

Farklı eserler üzerine müstahrec türü çalışmalar yapılmış olmakla beraber özellikle Buhârî ve Müslim'in eserleri üzerine yapılan müstahrec türü çalışmaların daha fazla ön plana çıktığı belirtilmiştir.[316] Buhârî ve Müslim'in hadîs kitapları üzerine yapılmış müstahrec türü çalışmalardan dolayı müellifimiz bu konu hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur.[317] Molla Hâlid müstahrec türü eserlerin birçok faydasının olduğunu ifade etmiş ve müstahrec türü eserlerin faydalarının bir kısmını şu şekilde sıralamıştır:

1- Müstahric, rivâyet ettiği hadîsi kendi hocasından aldığı için asıl müellifin rivâyet ettiği hadisle lafız farklılığı olabilmektedir. Dolayısıyla asıl müellifin farklı nedenlerden dolayı rivâyet edemediği hadîsin eksik kalmış veya kapalı olan rivâyetin lafız-mana açısından var olan problemi giderilmiş olmaktadır.

2- Müstahrec türü çalışmalar asıl müellif nüshasına nazaran âlî isnadın elde edilmesine sebebiyet verebilmektedir.

3- Farklı rivâyetlerin bir araya gelmesi ile hadîsin sıhhatine olan güvenin artması durumu ortaya çıkacaktır.

4- Asıl müellif, muhtelit olan bir râvîden hadîs rivâyetinde bulunur fakat rivâyet ettiği hadîsi, muhtelit olan râvîden ihtilattan önce mi sonra mı aldığını beyan etmemiştir. İşte yapılacak olan müstahrec türü çalışmada müstahric bu hususu açıklayabilmektedir.

---

315 Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 142; S. Kemal Sandıkçı, "Müstahrec", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2006, c. 32, s. 111.
316 Sandıkçı, "Müstahrec", **DİA**, c. 32, s. 111.
317 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 91-95; krş. İbnu's-Salâh, **Ulumû'l-Hadîs**, s. 22-24.

5- Asıl müellifin müdellis bir râvîden mu'an'an bir şekilde rivâyet ettiği bir hadîsin müstahric tarafından semâa delalet edecek şekilde rivâyet edilebilmesi durumu gerçekleşebilmektedir.

6- Asıl müellifin mübhem bıraktığı herhangi bir râvînin durumunun müstahric tarafından açıklanabilmesine imkân sağlamaktadır.

7- Asıl müellifin rivâyet ettiği herhangi bir hadîs Arap dil bilgisi kurallarına aykırı olabilmektedir. Müstahric yapacağı çalışma neticesinde Arap dil bigisine uyan rivâyeti tespit edip rivâyet edebilmektedir.[318]

Molla Hâlid tarafından bu konunun ele alınmasının nedeni kanaatimizce müstahrec türü eserlerin hadîslerin sıhhatine olan etkisidir. Nitekim müellifimizin eseri özel olarak sahîh hadîs konusuna ayırmış olması da bu hususu göstermektedir.

2.2. MOLLA HÂLİD'İN BAZI HADÎS KAYNAKLARI VE MESELELERİNE YAKLAŞIMI VE DEĞERLENDİRMELERİ

Hadîs tarihinin altın çağı olarak kabul edilen h. III. asır, hadîs alanında ana kaynakların telif edildiği bir zaman dilimi olarak değerlendirilmektedir.[319] Bu dönemde oluşturulan eserlerin bir kısmını teşkil eden ve *Kütüb-i Sitte* olarak terimleşen altı hadîs kitabının müelliflerinin öncelikli amacının en sahîh hadîsleri bir araya getirmek olduğu zikredilmiştir.[320] *Kütüb-i Sitte* eserlerinin ve müelliflerinin zamanla kazanmış oldukları karizmanın dini, psikolojik ve sosyo-kültürel etkenlerden kaynaklandığı ifade edilmiştir.[321]

Hadîs tarihi boyunca yapılan çalışmaların büyük bir kısmını *Kütüb-i Sitte* ve müellifleri hakkında yapılan çalışmalar oluşturmuştur. İslam âlimleri tarafından güvenilir altı kitap olarak kabul edilen eserlerin neden tercih edildiği hakkında bazı açıklamalar yapılmıştır.[322] Müellifimiz de İslam dünyasında zamanla otoritelerini

---

318 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 93-94; krş. el-Cezâirî, **Tevcîhu'n-Nazar**, c. 1, s. 347-348.

319 H. Musa Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", **İslâmî İlimler Dergisi**, Hadis Sünnet Sayısı, c. 2, S. 2, s. 123.

320 Babanzâde Ahmed Naim, **Hadîs Usûlü ve Istılahları**, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 50.

321 M. Emin Özafşar, "Rivayet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Camiu's-Sahîh'i", **A.Ü.İ.F.D.**, Ankara 2009, S. 39, s. 288.

322 Bkz. Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", **İslâmî İlimler Dergisi**, c. 2, S. 2, s. 123.

kazanan altı eser hakkında bazı değerlendirmelerde bulunarak *Kütüb-i Sitte'*nin geri kalan hadîs eserlerinden daha kıymetli olduğuna işaret etmektedir.[323] *Kütüb-i Sitte* eserlerinin sıhhat açısından sıralamasının muhaddislerin kabul ettiği sıralama olduğunu zikrederek bölüme başlayan Molla Hâlid, ilk etapta müelliflerin hayatı hakkında bazı bilgiler vermekte daha sonra ise eserlerin kısaca tanıtımını yapmaktadır. Biz de müellifin değindiği konuları kısaca zikretmeye çalışacağız.

2.2.1. Buhârî (ö. 256/870) ve el-Câmi'u's-Sahîh Adlı Eseri

İslam âleminde Allah (cc)'ın kitabından sonra en güvenilir kitap olarak kabul edilen *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserin yazarı olan İmam Buhârî (ö. 256/869) hakkında övücü birçok söz nakledilmiştir. İmam Buhârî'nin eserinde sadece sahîh hadîsleri topladığına dair rivâyetten hareketle sadece sahîh hadîsleri bir araya getiren ilk muhaddis olarak kabul edilmiş[324] ve İmam Buhârî İslam dünyasında belki de hiçbir âlime nasip olmayan bir ilgiye mazhar olmuştur. Nitekim aynı ilgiyi Molla Hâlid'in eserinde de görmekteyiz. Molla Hâlid eserinin son kısmını *Kütüb-i Sitte* ve müelliflerine ayırmış ancak Buhârî hakkında bilgi verirken zikrettiği hususlar diğer beş muhaddise oranla epeyce bir yer tutmaktadır.

Müellifimiz İmam Buhârî'nin isim, künye ve lakabı hakkında bilgi verdikten sonra h. 194/m. 810 tarihinde Buhârâ'da doğduğunu ifade etmiş ve Buhârî'nin farklı yönlerini ele almıştır. Molla Hâlid'in dikkat çektiği ilk husus Buhârî'nin hafızasının kuvvetidir. Buhârî, söz veya metin ezberleme hızı ve ezberlediklerini doğru bir şekilde nakletme konusunda kendi döneminin ender şahsiyetlerinden biri olarak zikredilmiştir.[325] Molla Hâlid, Buhârî'nin hafıza yönüne dikkat çekmek için bazı nakiller yapmıştır. İncelediğimiz eserde zikredilen nakillerden birine göre Buhârî'nin Semerkant'a gittiği sırada dört yüz muhaddisin bir araya gelip Buhârî'yi yanıltmak istedikleri ve Şamlıların isnadını Iraklıların isnadına, Iraklıların isnadını Şamlıların isnadına sokarak oluşturdukları maklûb hadîsleri rivâyet ettikleri ifade edilmiş ve Buhârî'nin bütün hadîslerin asıl senetlerini bir araya getirerek hafızasının gücünü

---

[323] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 99-103.

[324] en-Nevevî, **Tehzîbu'l-Esmâi ve'l-Luğât**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut bsy., c .1, s. 73; Sıddîkî, **Hadîs Edebiyatı Tarihi**, s. 163.

[325] Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", c.2, S. 2, s. 123.

gösterdiği belirtilmiştir.[326] Buna benzer bir durumun yine Bağdat'ta gerçekleştiğini zikreden Molla Hâlid, Buhârî'nin Bağdat'ta kendisine maklûb olarak rivâyet edilen hadîsleri de düzelterek rivâyet ettiğini belirterek Buhârî'nin hafızasının gücüne işaret etmiştir.[327]

İlk dönem âlimleri hakkında rivâyet edilen haberlerin bir kısmı mübalağa olmakla beraber nakledilen haberlerin bir kısmının doğru olabileceğini dile getiren Fuat Sezgin, konu hakkında şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: *"Rivayette hafızanın önemiyle alakalı bazı meseleleri çok kısa ele almak istiyoruz. Her şeyden önce, şu veya bu muhaddis hakkında, sıkça, "birkaç yüz bin hadis ezbere bilirdi" şeklindeki, bugün için hayrete düşülecek veya o zamanın insanlarının hafızalarının mükemmelliği ile açıklanacak ya da mübalağa veya efsane olarak vasıflanacak haberlerin doğru manasını ortaya koymak gerekir. Belli sayı söz konusu edildiğinde bir abartma mümkün olmakla birlikte, hadis edebiyatıyla biraz daha yakından uğraşınca, bu sayıya, isnadlarında ufak farklılık arz eden rivayetlerin bile, dahil oldukları ve doğal olarak bunların da sayıldıkları gözlenir ki, gerçekten de böylece birkaç bin metin sayısı ortaya çıkmaktadır."*[328] Bu gibi sebepleren ötürü geçmiş dönem âlimlerinin hafıza gücü hakkında rivâyet edilen haberlerin bir kısmının mübalağa ifade ettiği ve ihtiyatlı yaklaşmanın gerektiği belirtilmelidir [329]

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserini yazdıktan sonra bazı âlimler tarafından övüldüğü belirtilmiştir. Molla Hâlid de âlimlerin Buhârî hakkında birçok övücü sözlerinin bulunduğunu belirtmiş ve bunların bir kısmını eserinde zikretmiştir. Molla Hâlid'in naklettiği sözlerin bir kısmı şu şekildedir: Ahmed ibn Hanbel (ö. 241/855): *"Horasan Buhârî gibi bir şahsiyet çıkarmamıştır."*[330] İbnu'l-Medînî (ö. 234/848): *"Buhârî kendi mislini görmemiştir."*[331] Buhârî'nin hocası İshak b. Rahaveyh (ö. 238/853): *"Şayet Buhârî Hasan el-Basrî zamanında yaşamış olsaydı, insanlar hadîs*

---

[326] Hâlid, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s.100; krş. İbn Hacer, **Hedyu's-Sârî**, s. 511; Sıddîkî, **Hadîs Edebiyatı Tarihi**, s. 161.
[327] İbn Hacer, **Hedyu's-Sârî**, s. 510-511; Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluh**, s. 100; Sıddîkî, **Hadîs Edebiyatı Tarihi**, s. 161.
[328] M. Fuad Sezgin, **Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar**, Otto, Ankara 2012, s. 37.
[329] Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", c. 2, S.2, s. 123.
[330] en-Nevevî, **Tehzîbu'l-Esmâi ve'l-Luğât**, c. 1, s. 68.
[331] en-Nevevî, **Tehzîbu'l-Esmâi ve'l-Luğât**, c. 1, s. 69.

öğrenme ve hadîslerden hüküm çıkarma konularında ona ihtiyaç duyarlardı."[332] Müslim b. Haccac'ın (ö. 261/875) Buhârî'ye geldiği zaman: *"Ey üstadların üstadı, muhaddislerin efendisi, 'ilel konusunda hadîs uzmanı bırak da ayaklarından öpeyim"*[333] şeklinde belirtilen sözlerine de vurgu yapan Molla Hâlid, Buhârî'nin âlimler katındaki değerine işaret etmiştir.

Molla Hâlid'in ele aldığı konulardan biri de Buhârî'nin fakîhliği meselesi olmuştur.[334] Konuyu değerlendiren Molla Hâlid, Buhârî'nin mutlak müçtehit olduğunu belirtmiş ve Buhârî'nin müçtehitliğini Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserinde zikrettiği bab başlıkları üzerinden ispatlamaya çalışmıştır.[335] Molla Hâlid, bu konuda klasik kaynaklarda geçen bilgilere itimat etmiş ve konu hakkında ayrıntılı araştırma yapmaya girişmemiştir.[336]

Buhârî hakkında yazılan eserlerde dikkat çeken hususlardan biri de Buhârî'nin dindarlık yönünün sürekli vurgulanmış olmasıdır.[337] Nitekim Molla Hâlid tarafından 1975'lerde yazılan eserde de aynı konunun zikredilmiş olması Buhârî'nin dindarlık, züht, takva, cömertlik ve dünya malına değer vermeme gibi niteliklerinin güncelliğini koruduğunu göstermektedir. Bu konunun neden sürekli zikredildiği hakkında Musa Bağcı şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: *"Tarihi süreç içerisinde el-Buharî'nin hayatını yazan alimler tarafından ve günümüzde de hâlâ bazı yazarlar tarafından sürekli tekrarlanan bu rivayetlerin nakledilmesinde ki esas kaygı, el-Buharî'nin eserinin son derece güvenilir bir tarzda hazırlandığını ve büyük bir kabule mazhar en sahih kitap olduğunu göstermeye matuftur."*[338] Kanaatimizce Molla Hâlid'in,

---

[332] en-Nevevî, **Tehzîbu'l-Esmâi ve'l-Luğât**, c. 1, s. 69.
[333] en-Nevevî, **Tehzîbu'l-Esmâi ve'l-Luğât**, c. 1, s. 70.
[334] Sıddîkî, **Hadîs Edebiyatı Tarihi**, s. 165.
[335] Buhârî'nin fakîhliği hakkında bkz. Mehmet Bilen, "Buhârî'nin Fakihliği Meselesi", **D.Ü.İ.F.D**, c. 7, s. 2.
[336] Başta Buhârî olmak üzere bazı hadisçilerin metot olarak benimsedikleri bab (terceme) yönteminin fakîh ve kelamcıların Ehl-i Hadîs'e yönelttikleri tenkitlerin sonucunda oluşturulduğu ifade edilmiştir. Fıkıhçılar ve kelamcılar tarafından eleştirilen hadisçiler, oluşturdukları bu sistemle karşı tarafın eleştirilerine bu şekilde cevaplar vermeye çalışmışlardır. Tartışmaların yoğun olduğu bir dönemde oluşturulan ve zamanla İslâm dünyasında otoritesini kazanan *el-Câmi'u's-Sahîh*'in de bu dönemin bir eseri olduğu için metod olarak Ehl-i Hadîs'in bakış açısı ile oluşturulduğuna işaret edilmiştir. Buhârî'nin eserinde bulunan bab başlıkları ve fıkhî çıkarımları neticesinde فقه البخاري في تراجمه (Buhârî'nin fıkhı bab başlıklarındadır) söylemi yaygınlaşmıştır. Buhârî'nin eserini bu şekilde oluşturmasının arka planında yatan nedenin Ehl-i Hadis'e olan yakınlığı olduğu vurgulanmıştır.
[337] en-Nevevî, **Tehzîbu'l-Esmâi ve'l-Luğât**, c.1, s. 76; Sıddîkî, **Hadîs Edebiyatı Tarihi**, s. 159.
[338] Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", c. 2, S.2, s. 145.

Buhârî'nin dindarlık yönünü zikretmiş olması ifade edilen kaygıdan ziyade Buhârî hakkında rivâyet edilen nakilleri bir arada görme çabasıdır.

İlim siyaset ilişkisinin, incelediğimiz eserde Molla Hâlid tarafından değerlendirilmesi dikkat çeken bir başka konudur. İslam tarihi boyunca toplumsal anlamda rolü artan ve gözde olan âlimler bir süre sonra iktidarın mesafeli davrandığı kişiler haline gelmişlerdir. Siyasi erk, bu durumda âlimleri kendi tarafına çekmeye çalışmış, başarılı olamadığı durumlarda zor kullanmıştır. Siyasî zeminin şekil vermek istediği âlimler kimi zaman siyasi erkin yanında yer alırken kimi zaman da başlarına gelecek olumsuz durumları tahmin etmekle beraber siyasi erkin karşısında bir duruş sergilemişlerdir. Her ne kadar âlimlerin siyasi erkin yanında olduğuna dair genellemeci bir söylem ifade edilmişse de[339] İslam âlimlerinin bir kısmının siyasetçilerle aralarına mesafe koymaya çalıştıkları da ifade edilmiştir. Nitekim Molla Hâlid bu konuda Buhârî'ye nispet edilen şu aktarıma yer vermiştir: "Horasan valisi Hâlid b. Ahmet ez-Zuhlî, kendi makamında Buhârî'den ders almak üzere Buhârî'ye haber göndermiştir. Buhârî ise bu daveti ilim ahlakına ters düşmesi sebebiyle kabul etmemiştir. Ardından valiyi kendi hadîs meclisine davet etmiştir. Ayrıca Buhârî kendi ders halkalarının yasaklanma endişesini de taşımıştır."[340] Molla Hâlid, Buhârî'nin bu davranışından hareketle o günün siyasetçileri ile arasına mesafe koymaya çalıştığına vurgu yapmıştır. Nitekim Buhârâ valisinin Buhârî'ye oğluna ders vermesini istemesi ve Buhârî'nin buna da karşı çıkması neticesinde Semerkant yakınlarındaki Hartenk[341] kasabasına gidip orada vefat etmiş olduğunu belirten Molla Hâlid, âlimlerin kendi döneminde yaşadıkları sıkıntıya kısmen değinmiştir.[342] Molla Hâlid, Buhârî'nin vefat etmeden önce fitnenin yaygınlaşmasından dolayı ölmek için dua ettiğine işaret ederek ortaya çıkabilecek fitneler konusunda Buhârî'nin hassasiyetine vurgu yapmıştır.[343]

Ardından Buhârî'nin eserlerini zikreden müellif şu eserlere yer vermektedir: *Kâdâya's-Sahâbeti ve't-Tâbi'în, et-Târîhu'l-Kebîr, et-Târîhu'l-Evsat, et-Târîhu's-*

339 Sönmez Kutlu, **Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri**, Otto Yayınları, Ankara 2012, s. 137.
340 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 102; krş. Sezgin, **Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî**, bsy., 1991/1411, s. 220.
341 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 102; krş. en-Nevevî, **Tehzîbu'l-Esmâi ve'l-Luğât**, c.1, s. 68.
342 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 102; krş. Sıddîkî, **Hadîs Edebiyatı Tarihi**, s. 159.
343 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 102.

Sağîr, el-Edebu'l-Müfred, el-Kirâetu Halfe'l-İmâm, Birru'l-Vâlideyn, Halku Ef'âli'l-'İbâd, Kitabu'd-Du'afâ, el-Câmi'u'l-Kebîr, el-Müsnedu'l-Kebîr,[344] *et-Tefsîru'l-Kebîr, Kitâbu'l-Eşribe, Kitâbu'l-Hibe, Esâmî's-Sahâbe, Kitâbu'l-Vuhdân, Kitâbu'l-Mebsut, Kitâbu'l-'İlel, Kitâbu'l-Kunâ, el-Câmi'u's-Sâhîh*. Molla Hâlid, Buhârî'ye ait olan eserlerin bir kısmını zikretmiş ve zikredilen eserler içerisinde *el-Câmi'u's-Sâhîh* adlı eserin en faydalı eser olduğunu dile getirmiştir.[345]

İslâm dünyasında *Sahîhu'l-Buhârî* olarak bilinen ve Kur'ân'dan sonra en güvenilir kaynak olarak ifade edilen eser hakkında bilgi veren Molla Hâlid, eserin ismini *el-Câmi'u's-Sahîhu'l-Musnedu'l-Muhtasaru min Hadîsi Resûlillahi Sallallahu 'Aleyhi Vesellem* şeklinde belirtmiştir.[346] Ancak Buhârî'nin eseri hakkında yapılan araştırmalarda, eserin isminin Molla Hâlid'in zikrettiği şekilde olmadığı belirtilmektedir. Nitekim Buhârî, Müslim ve Tirmizî tarafından telif edilen eserlerin isimleri hakkında araştırma yapan Ebû Ğudde, Buhârî'nin eseri hakkında iki farklı isim zikretmiştir. Ebû Ğudde'nin belirttiği ilk isim İbn Hacer tarafından zikredilen isim olmuştur ki o da: *el-Câmi'u's-Sahîhu'l-Musnedu min Hadîsi Rasûlillahi Sallallahu 'aleyhi ve Sellem ve Sunenihi ve Eyyâmihi* şeklinde belirtilmiştir.[347] Buhârî'nin eseri hakkında zikredilen ikinci isim ise âlimlerin geneli tarafından kabul görmüş olan *el-Câmi'u'l-Musnedu's-Sahîhu'l-Muhtasaru min Umûri Rasulillahi Sallallahu 'aleyhi ve Sellem ve Sunenihi ve Eyyâmihi* şeklindeki kullanım olmuştur.[348] Müellifimizin zikrettiği şekilde bir kullanım bulamadık. Daha önce dile getirdiğimiz gibi Ebû Ğudde, İbn Hacer'in İmam-ı Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserinin asıl ismini zikrederken çok derin düşünceler içerisinde olduğunu ve bundan dolayı eserin ismini eksik ve yanlış şekilde kaydettiğini vurgulamıştır.[349] Kanaatimiz Molla Hâlid'in eserinde olan bu tür yanılmalar da aynı gerekçeden kaynaklanmıştır.

---

[344] Bu isimden kast edilenin *el-Câmi'u's-Sâhîh* olduğu hakkında bkz. M. Mustafa el-'Azamî, "Buhârî", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1992, c. 6, s. 372.

[345] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 99-103; Sıddîkî, **Hadîs Edebiyatı Tarihi**, s. 162..

[346] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 111.

[347] Ebû Ğudde Abdulfettâh, **Tahkîku İsmeyi's-Sahîhayni ve'smi Câm'i't-Tirmizî**, s. 9; İbn Hacer, **Hedyu's-Sârî**, s. 10.

[348] Ebû Ğudde, **Tahkîku İsmeyi's-Sahîhayni ve İsmi Câm'i't-Tirmizî**, s. 9-12; İbnu's-Salâh, **Mukaddime**, s. 26; Ebû Nasr el-Kelâbazî, **Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî**, Thk. Abdullah el-Leysî, Beyrut 1987/1407, s. 23.

[349] Ebû Ğudde, **Tahkîku İsmeyi's-Sahîhayni ve İsmi Câm'i't-Tirmizî**, s. 11.

Molla Hâlid, Buhârî'nin eserini 600.000 hadîs arasından seçerek oluşturduğunu ancak bu hadîslerin büyük bir kısmının *müsned* ve *musannef* türü eserlerde bulunduğunu zikrettikten sonra Buhârî'nin bu hadisleri hocalarından işiterek rivâyette bulunduğunu ve bunları sem'a delalet eden lafızlarla rivâyet ettiğine vurgu yapmıştır.[350]

Buhârî'nin *el-Camiu's-Sahîh* adlı eserinde geçen hadis sayısı hakkında, âlimler arasında farklı sayılar zikredilmiş olmasına rağmen[351] Molla Hâlid, İbn Hacer'in verdiği sayıyı esas almıştır.[352] Mola Hâlid, hadîs sayılarını: Tekrarsız 2.602 merfu', senedi başka yerde tekrar edilmeyen 159 mu'allak, mu 'allak ve mütab'i hadisler hariç 7.397 müsned, olmak üzere toplam 9.082 hadîs olarak vermiştir.[353]

2.2.2. Müslim ve el-Câmi'u's-Sahîh Adlı Eseri

Buhârî'den sonra İslam dünyasında kabul görmüş ikinci eserin sahibi olan Müslim b. Haccac (ö. 261/874), hayatını hadîs ilmine adayan bir muhaddistir.[354] Molla Hâlid'in de pek çok âlimin kabul ettiği üzere Buhârî'nin eserinden sonra en makbul eser olarak Müslim'in eserini gördüğü anlaşılmaktadır. Müellifin, Buhârî hakkında değerlendirmelerini zikrettikten sonra Müslim hakkında bilgi vermiş olması belirtilen hususu göstermektedir. Molla Hâlid, Müslim hakkında kısa bilgiler verdikten sonra Müslim'in isim, künye ve lakabı hakkında bilgi vermiştir. Müslim'in doğum tarihini 204 olarak veren Molla Hâlid, Müslim'in doğum tarihi hakkındaki ihtilaflara değinmemiştir.[355]

İslam âlimlerinin hayatını okuduğumuz zaman belirtilen hususlardan biri de onların hangi beldelere gittiği (rihle) konusudur. Kanaatimizce bu konunun özellikle vurgulanmasının arkasında yatan asıl sebep dönemin ilim meclislerine âlimleri nispet etmektir. Konu hakkında aynı hassasiyeti gösteren müellif, zikretmiş olduğu muhaddislerin nerelere hadîs almak için gittiğini özellikle belirtmiştir. Nitekim Molla

---

350 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 111; Sezgin, **Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar**, s. 68.
351 Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Karataş, **Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Sayısı,** s. 170-174.
352 İbn Hacer, **Hedyu's-Sârî**, s. 498-500.
353 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 113.
354 Sıddîkî, **Hadîs Edebiyatı Tarihi**, s. 170.
355 Zehebî, **Siyeru A'lami'n-Nubelâ**, c. 12, s. 558; Müslim'in doğum tarihinin farklı olduğu hakkında bkz. M. Yaşar Kandemir, "Müslim", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2006, c. 32, s. 93.

Hâlid, Müslim'in (261/874) Irak, Hicaz, Şam ve Mısır gibi ülkelere gidip hadîs aldığı bilgisini ifade ederek belirttiğimiz hassasiyeti vurgulamıştır.[356]

Buhârî'nin İslam dünyasında zamanla kazanmış olduğu otorite neticesinde âlimlerin Buhârî ile olan ilişkileri kendilerinin ilmî kıymetlerini artıran bir özellik olmuştur. Nitekim genelde bu ilişkiyi kurmak adına Müslim'in Buhârî'ye karşı duyduğu hayranlık belirtilir ve Halku'l-Kur'ân meselesinden dolayı hocası Zuhlî'nin Buhârî hakkında olumsuz konuştuğunu, bunun neticesinde Müslim'in hocasının ilim meclisini terk ettiğini, kendisinden aldığı hadîsleri geri gönderdiği vurgulanarak Müslim'in Buhârî ile olan ilişkisi gösterilmeye çalışılır.[357] Ama kanaatimizce Müslim'in ilmî kişiliğini bu tür rivâyetler üzerinden göstermekten ziyade Müslim'in eserleri üzerinden bunu yapmak daha doğru olacaktır. Nitekim Molla Hâlid Müslim'in ilmî kişiliğini gösterirken Müslim'in eserlerinden özellikle *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserini göstermektedir. Molla Hâlid bu şekilde mübalağaya varan bazı rivâyetler karşısında mesafeli olunması gerektiğine işaret ederek konu hakkındaki hassasiyetini göstermiştir.

Hadîs ilminde önemli olan konulardan biri de hadîs ilmi ile iştiğal edenlerin güvenilir olmasıdır. Herhangi bir muhaddisin güvenilir olup olmadığı farklı şekillerde belirtilmiştir. Kanaatimizce muhaddisin güvenilirliğini belirten hususlardan biri de söz konusu olan kişi hakkında toplumsal bağlamda oluşan genel konsensüstür. Bunun belirtilerinden biri de öğretici konumunda bulunan kişinin eğitiminden geçen öğrencilerin göstereceği ilmî performanstır. Molla Hâlid de bu konunun ehemmiyetinin farkında olduğu için Müslim'in öğrencilerinden bir kısmını zikrederek Müslim'in toplumsal bağlamda kazandığı güveni göstermiştir. Nitekim Molla Hâlid, Müslim'in öğrencilerinden Ebû Hâtim er-Râzî, Mûsâ b. Hârûn, Ahmet b. Seleme, Tirmizî gibi şahsiyetleri zikrederek belirttiğimiz konuya işaret etmiştir.[358] Molla Hâlid, Müslim hakkında değerlendirmelerde bulunmakla beraber *el-Câmi'u's-Sahîh* hakkında bazı

[356] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 103; krş. Zehebî, **Siyeru A'lami'n-Nubelâ**, c. 12, s. 558.
[357] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 103.
[358] Müslim'in öğrencileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zehebî, **Siyeru A'lami'n-Nubelâ**, s. 562-563.

değerlendirmeleri zikrederek eserin diğer eserlere olan üstünlüğünü göstermeye çalışmıştır.

Molla Hâlid Müslim'e ait olan eserlerin kısa bir listesini vermiş ama kitaplarının büyük bir kısmına değinmemiştir. Eserde zikredilen ve Müslim'e isnat edilen eserler şunlardır: *el-Câmi'u's-Sahîh, el-Musnedu'l-Kebîr 'ala Esmâi'r-Ricâl, Kitâbu'l-Câmi'i'l-Kebîr 'ala'l-Ebvâb, Kitâbu'l-'İlel, Kitâbu Evhâmi'l-Muhaddisîn, Kitâbu't-Temyîz, el-Münferidâ't ve'l-Vuhdân, Kitabu Tabakâti't-Tâbi'în, Kitâbu'l-Muhadremin.* Molla Hâlid son olarak Müslim'in 261 yılında Nisabur'da vefat ettiğini zikrederek hayatı hakkında başka bilgi vermemiştir.

Molla Hâlid'in eseri değerlendirirken değindiği konulardan biri de Buhârî ile Müslim'in yazdıkları eserleri karşılaştırmak olmuştur. Muhaddislerin çoğunun Buhârî'nin eserini tercih ettiğini, ancak bazı Mağrib ulemasının Müslim'in eserini önceledığini zikretmiştir. Fuat Sezgin'in de Mağrib uleması ile aynı görüşte olduğuna vurgu yapan Molla Hâlid, bu konuda tercihini Buhârî'den yana koymuştur.[359]

Molla Hâlid, Buhârî'nin eserinin Müslim'in eserine olan üstünlüklerini zikretmiş ve bu üstünlüğün nedenlerini maddeler halinde zikretmiştir:[360]

1. Mu'an'an hadîs konusunda Buhârî rivâyet edilen senedin güvenilir olabilmesi için râvî ile hocasının görüşmüş olmasını şart koşarken, Müslim, râvî ile hocasının aynı dönemde yaşamış olmasını yeterli görmektedir.
2. Buhârî, hafıza ve güvenilirlik açısından birinci tabakada olan râvîlerin bütün rivâyetlerini rivâyet ederken, Müslim belirtilen nitelikler açısından daha aşağıda olan ikinci tabakadaki râvîlerin rivâyetlerine daha fazla teveccüh göstermiştir.
3. Buhârî'de geçen fıkhî hüküm çıkarımları Müslim'de bulunmamaktadır.
4. Buhârî'de bulunup cerh edilen râvî sayısı, Müslim'de bulunup cerh edilen râvî sayısından daha az olmuştur.

[359] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 115; Müslim'in eserini Buhârî'nin eserinden üstün tutulmasının bazı nedenleri hakkında bkz. Sezgin, **Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî**, s. 264.
[360] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 112.

Bu şekilde müellifimiz Buhârî'yi Müslim'den üstün tutarak tercihte bulunmuştur. Bununla beraber Müslim'de bulunan ancak Buhârî'de bulunmayan hususları da şu maddelerle dile getirmiştir:[361]

1. Müslim'in *Sahîh*'inde zikredilen hadîslerin senedinde kopukluk bulunmuyor iken Buhârî'nin *Sahîh*'inde senedinde kopukluk bulanan hadîslerin bulunması[362]
2. Müslim'de mükerrer rivâyet edilen hadislerin sayısının Buhârî'de rivâyet edilen mükerrer hadîslerin sayısına nazaran daha az olması
3. Müslim'de aynı konu ile ilgili hadîslerin beraber rivayet edilmiş olması. Aynı konu ile ilgili hadîslerin beraber rivâyet edilmesi hadîse bütüncül bakışın önemine vurgu yapmıştır.
4. Müslim'de geçen mevkûf hadîslerin sayısının az olmuş olması
5. Buhârî'ye nazaran, mu'allak hadislerin sayısının azlığı[363]

Ayrıca Müslim'in eserinin Molla Hâlid tarafından *Sahîhu'l-Müslim* olarak zikredilmesi bu ismin kitabın asıl ismi olduğu zannını uyandırmaktadır. Müslim'in eseri hakkında araştırmalarda bulunan Ebû Ğudde eserin asıl isminin *el-Müsnedu's-Sahîhu'l-Muhtasar mine's-Suneni binakli'l-'adli 'ani'l-'adli 'an Rasûlillahi Sallallahu 'aleyhi ve Sellem* şeklinde olduğunu belirtmiştir.[364]

2.2.3. Nesâî ve Sünen'i

Üçüncü sırada hakkında bilgi verilen kişi büyük hadis imamı Nesâî'dir (ö. 303/915). Müellifin, Nesâî'yi üçüncü sırada zikretmesi Nesâî'nin eserinde geçen hadîslerin de sıhhat açısından Buhârî ve Müslim'de geçen hadîslerden sonra gelmesi gerektiği görüşünde olduğunu göstermektedir.[365]

Molla Hâlid, Nesâî'nin 215 yılında Nesâ'da doğduğunu ancak zayıf bir görüşe göre bu beldenin asıl isminin Nevâ olduğunu ifade etmiştir. Nesâ olarak zikredilen bu

[361] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 115.
[362] Zehebî, **Siyeru A'lami'n-Nubelâ**, c. 12, s. 565.
[363] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhû,** s. 114-116.
[364] Müslim'in eserinin asıl ismi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ebû Ğudde, **Tahkîku İsmeyi's-Sahîhayni ve İsmi Câm'i't-Tirmizî**, s. 33-52.
[365] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu,** s. 105.

şehrin hangi bölgede olduğu hakkındaki tartışmalara değinmeden doğrudan Horasan bölgesini zikretmesi, Molla Hâlid'in, Nesâî'nin doğum yeri olarak İran, Kirman ve Hemedan'daki Nesâ olabileceği şeklindeki görüşleri kabul etmediği şeklinde yorumlanabilir.[366]

Molla Hâlid, Dârekutnî'nin Nesâî hakkında defalarca: *"yaşadığı dönemde hadîs ilmi ile meşgul olan herkesten daha bilgili olduğu"* sözünü zikrederek Nesâî'nin hadîsçilik yönüne vurgu yapmıştır. Ayrıca hadîs terimlerini kullanırken Nesâî'nin hassas ve seçici davrandığını zikreden Molla Hâlid konu hakkında Nesâî ve hocası el-Hâris b. Miskîn'in aralarının bir süre bozulduğunu buna rağmen Nesâî'nin hocasının derslerine devam ettiğini zikretmiştir. Molla Hâlid, Nesâî'nin hocası el-Hâris b. Miskîn'den (ö. 250/864) yaptığı rivayetlerde قرئ عليه و أنا أسمع terimini kullandığını diğer hocalarından yaptığı rivayetlerde حدثنا veya أخبرنا terimlerini kullandığını zikrederek onun hadîs tahammül siğalarını kullanımındaki dikkatini örneklendirmiştir. Molla Hâlid, Nesâî'nin dönemin önde gelen muhaddislerinin hadîs meclislerine iştirak ettiğini ve alanında otorite olan birçok muhaddisin de Nesâî'nin derslerine katıldığını ve ondan hadîs rivâyet ettiklerini zikrederek Nesâî'nin dönemin önde gelen âlimlerinden biri olduğunu vurgulamıştır.[367]

Molla Hâlid, Nesâî'nin 15 yaşında iken Kuteybe b. Sa'îd el-Belhî'nin ders halkasına katıldığını ve 1 sene 2 ay bu derslere devam edip ardından Mısır'a gittiğini, eserlerinin Mısır'da iken yayıldığını zikretmiştir. Uzun süren Mısır seyahatinden sonra 302 yılında Dımeşk'a gittiğini ve orada iken halkın Nesâî'den, Mu'âviye'nin fazileti hakkında hadîs rivâyet etmesini istediklerini ancak Nesâî isteklerini yerine getirmeyince öldürülünceye kadar dövüldüğü rivâyetini nakletmiştir. Molla Hâlid, yapılan bu rivâyeti kabul etmediğini doğrudan zikretmese de Zehebi'den nakledilen ve Nesâî'nin Filistin'de Ramle denilen bölgede vefat ettiği rivâyetini و صوب الذهبي أنه مات بالرملة بفلسطين *"Zehebi, Nesâî'nin Filistin'deki Remle'de öldüğü görüşünü doğruladı"* şeklinde zikrederek doğru olan görüşün bu görüş olduğunu teyit etmiştir. Bu da müellifin bilginin doğruluğu konusundaki hassasiyetini göstermektedir.[368]

---

366 M. Yaşar Kandemir, "Nesâî", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2006, c. 32, s. 563.
367 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu,** s. 105-106.
368 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu,** s. 106; Sezgin, **Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî** s. 327-328.

İslâm tarihinde tartışılan konulardan biri olan eser-müellif karizması olmuştur. Nitekim Hadîs alanında eser yazan şahsiyetler ve eserleri üzerinde yapılan tartışmalar da bunun göstergesidir.[369] Molla Hâlid de, Nesâî'nin diğer muhaddislere önceliğini tartışarak Nesâî hakkında rivayet edilen övücü bazı sözler nakletmiştir. Bu konuda rivâyet edilen sözlerden biri de *"Nesâî'nin eserinde geçen bütün hadisler sahihtir"* şeklindeki sözdür. Mağrib bölgesi âlimlerinin bir kısmının Nesâî'yi Buhârî'ye tercih ettiklerini zikreden Molla Hâlid, bu görüşün kabul edilmeyen bir görüş olduğunu ifade etmiş; Buhârî'nin Nesâî'ye tercih edilmesi gerektiğini doğrudan ifade etmese de Buhârî'den yana olmuştur.[370] Nesâî'nin eseri hakkında değerlendirme yapan müellifimizin, sünen türü eserler içerisinde en az sayıda zayıf hadîsin olduğu eser olarak Nesâî'nin eserine atıfta bulunması sünenlerin sıhhati konusunda önceliği Nesâî'ye verdiğini göstermektedir. Nesâî'nin râvî değerlendirmelerinde müteşeddid olduğu hakkında bazı rivâyetleri nakleden Molla Hâlid bu konu hakkında yorum yapmamıştır. Kanaatimizce yorum yapmamasının nedeni Müslim ile Nesâî arasında yapılan kıyaslama olmuştur.[371] Çünkü Molla Hâlid'in yaptığı alıntılarda Nesâî'nin râvî değerlendirme şartlarının Müslim'in şartlarından daha ağır olduğu zikredilmiştir.[372]

Daha önce Nesâî'nin eserinde geçen bütün hadîslerin sahîh olduğu yönündeki görüşü nakleden Molla Hâlid son olarak Bukâ'î'den nakilde bulunarak vakıanın böyle olmadığını ima etmiştir. Nesâî'de geçen râvîlerin bir kısmının hem meçhulu'l-hal hem de meçhulu'l-ayn olduğunu ve Nesâî'nin eserinde zayıf, illetli ve münker rivâyetlerin bulunduğunu dolayısıyla Nesâî'de geçen bütün hadîslerin sahîh olduğu görüşünün kabul edilmediğini dile getirmiştir. Son olarak Nesâî'nin birçok eserinin olduğunu ve 303 yılında vefat ettiğini dile getirmiş ama eserleri hakkında bilgi vermemiştir.[373]

İmam Nesâî (ö. 303/915) tarafından telif edilen *el-Müctebâ* adlı eser, daha çok *Sünen-i Nesâî* olarak bilinmektedir. Molla Hâlid diğer eserlere nazaran *el-Müctebâ* hakkında pek bilgi vermemiştir. Molla Hâlid *el-Müctebâ* adlı eserin Nesâî'nin öğrencisi İbnu's-Sünnî (ö. 364/975) tarafından *es-Sünenu'l-Kübrâ* adlı eserden seçilerek

[369] Yapılan tartışmalar hakkında bkz. Nuri Tuğlu, "Eser Karizması mı Musannif Karizması mı", **F.Ü.İ.F.D.**, C. 17.
[370] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu,** s. 106-107.
[371] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu,** s. 107.
[372] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 106-107.
[373] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu,** s. 107.

oluşturulduğunu belirterek Zehebî ile aynı görüşte olduğunu belirtmiştir.[374] *el-Mücteba* adlı eserde sahîh, hasen ve zayıf hadîslerin bulunduğunu ancak diğer sünenlere nazaran zayıf hadîslerin sayısının daha az olduğunu belirterek Nesâî'nin *Sünen'inin* önemine vurgu yapmıştır. İmam Nesâî tarafından telif edilen *es-Sunenu'l-Kübrâ* adlı eserde *el-Mücteba'ya* nazaran daha fazla zayıf hadîs bulunduğunu belirten Molla Hâlid eser hakkında yapılmış iki önemli çalışmaya değinmiştir. Molla Hâlid'in şerh olarak belirttiği iki eserden birinci olarak İmam Suyutî (ö. 911/1505) tarafından telif edilen *Zehru'r-Rubâ 'ale'l-Mücteba* adlı eserin adını verirken ikinci olarak ise Hindistanlı muhaddis Ebu'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî (ö. 1138/1726) tarafından yazılan eserdir. es-Sindî tarafından yazılan eserin ismi Hâşiyetu's-Sindî 'alâ Süneni'n-Nesâîdir.[375] Müellif, es-Sindî'ye ait olan bu eserin, haşiye özelliği taşımakla beraber içerik olarak Suyutî'nin telif ettiği eser olan *Zehru'r-Rubâ 'ale'l-Mücteba* adlı şerh çalışmasından daha kapsamlı olma özelliği ile İslâm dünyasında çok okunduğunu da belirtmiştir.[376]

2.2.4. Tirmizî ve el-Câmi'u's-Sahîh Adlı Eseri

Kütüb-i Sitte olarak İslam dünyasında bilinen altı eser içerisinde bazı araştırmacıların[377] ifadesine göre üçüncü sırada zikredilen ve Tirmizî tarafından oluşturulan *el-Câm'u's-Sahîh* adlı eser Müslümanlar tarafından büyük bir ilgi görmüştür. Nitekim zikredilen eser hakkında farklı mezheplere mensup 19 ayrı şerh çalışmasının yapılmış olması da bu büyük ilginden kaynaklanmaktadır.[378] Belirtildiğine göre bu eserde tahrîc edilen hadîsler sıhhat açısından dört kısma ayrılmaktadır. Zikredilen kısımlar ise şu şekildedir:

1. Sıhhati kesin olan hadîsler,
2. Nesâî ve Ebû Davûd'un şartlarına uyan hadîsler,
3. Tirmizî tarafından illeti açıklanan hadîsler,

---

[374] Eserin İbnu's-Sünnî tarafından oluşturulmadığı hakkında bkz. M. Yaşar Kandemir, "es-Sünen", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2010, c. 38, s. 147.

[375] Mehmet Özşenel, "Sindî", **DİA,** T.D.V. Yayınları, İstanbul 2009, c. 37, s. 245.

[376] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu,** s.118; Nesâî'nin *Sünen*'i hakkında yapılmış şerh çalışmaları hakkında bkz. Sezgin, **Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî**, s. 329.

[377] Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", c.2, S. 2, s. 152.

[378] Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", c. 2, S. 2, s. 145.

4. Fakîhlerin kendisi ile amel ettiği hadisler.[379]

Tirmizî'nin hayatı hakkında bilgi veren müellifimiz Tirmizî'nin 209 yılında Tirmiz'de doğduğunu belirttikten sonra öğrenci ve hocalarının bir kısmını zikretmiştir. Bu bölümde özellikle ele aldığı konu İbn Hazm'ın *Muhallâ* adlı eserinde Tirmizî için meçhul vasfını kullanması olmuştur. Konu hakkında değerlendirmede bulunan Mollâ Hâlid, İbn Hazm'ın bu konuda delilinin bulunmadığını ifade etmiş ve Tirmizî için kullanılan meçhul vasfının haksız bir tenkit olduğunu vurgulamıştır.[380] Müellif, Buhârî ve Müslim'in hayatını anlattığı bölümde yaptığı gibi bu bölümde de Tirmizî'ye ait bazı kitapları zikretmiştir. Zikrettiği kitaplar: *el-Câmi'u ve Kitâbu'l-Esmâi ve'l-Kunâ*, *eş-Şemâil, et-Tevârîh, el-'İlel ve Kitâbu'z-Zuhd* şeklinde olmuştur.[381]

Molla Hâlid eser hakkında bilgi verirken eserin ismine dair açıklamalarda bulunmamıştır. *Kütüb-i Sitte* eserlerinin tanıtımının yapıldığı bir eserde kitap isimlerinin tam olarak zikredilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü İslâm tarihi boyunca yazılan eserlerin müellifleri, anlatmak istediklerini eserin ismi üzerinden vermeye çalışmışlardır. Eserin ismi, eserin kimlik bilgisidir denilebilir. Dolayısıyla eser hakkında yapılacak çalışmalarda eserin kendi içerisinde barındırdığı konuları eserin ismi üzerinden anlayabiliriz. Nitekim Tirmizî'nin kitabının ismi hakkında açıklamalarda bulunan Abdulfettah Ebu Ğudde (ö. 1997), eserin isminin *el-Câmi'u'l-Muhtasaru Mine's-Suneni 'An Rasulillahi Sallallahu 'Aleyhi ve Sellem ve M'erifetu's-Sahihi ve'l-M'elûli ve Mâ 'Aleyhi'l-'Amel* şeklinde olduğunu ifade etmiştir.[382]

Molla Hâlid, Tirmizî'nin eserinde sahîh, hasen, zayıf hadisler zikrettiğini belirtip Tirmizî'nin zayıf olan hadîsler hakkında açıklamalarda bulunduğunu da dile getirmiştir. Müellifimiz bu şekilde *Kütüb-i Sitte* olarak bilinen eserlerin içerisinde bulunan bazı hadîslerin sahîh olmadığını ifade etmiştir. Nitekim bu altı eserde bulunan hadîslerin tamamının sahîh olduğu şeklindeki yanlış algı hala bazı çevrelerde kendini göstermektedir. 1975'lerde yazılmış olan bu eserde sünen türü eserlerin ihtiva ettiği

[379] Leknevî, **el-Ecvibetu'l-Fâdile li'l-Esileti'l-'Eşereti'l-Kâmile**, s. 68-69; Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", c. 2, S. 2, s. 152.
[380] İbn Hazm'ın, Tirmizî'yi meçhul olarak belirtmesi hakkında bkz. Selman Başaran**,** "İbn Hazm'ın Kütüb-i Sitteye Bakışı", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 2, S. 6.
[381] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu,** s. 108-110.
[382] Ebû Ğudde, **Tahkîku İsmeyi's-Sahîhayni ve'smi Câm'i't-Tirmizî**, s. 55.

hadîslerin tamamının sahîh olmadığını ifade etmek o gün için büyük eleştirilere maruz kalmak anlamına gelmekteydi. Molla Hâlid'in ilim ehline yaraşır şekilde bu hususu belirtmesi kendisinin hakşinaslığını gösteren hususlardan biridir.

Molla Hâlid, Tirmizî'nin eserini ayrıcalıklı kılan başka bir hususun eserde özellikle fakihler tarafından amel edilen ve kendisi ile delil gösterilen hadîslerin bulunması olduğuna işaret etmiş ve bu şekilde eserin fıkıhçıların nazarındaki ehemmiyetine işaret etmiştir.[383] Eserin özelliklerini anlatmaya devam eden Molla Hâlid, Tirmizî'nin eserinde sahâbe, tabi'în ve varsa müctehidlerin görüşünü zikrettiğini, Tirmizî'nin rivâyet ettiği herhangi bir hadîsin farklı senetlerini vermediğini, konu ile ilgili varsa farklı rivâyetlere işaret ettiğini zikretmiştir. Tirmizî'nin eserin son bölümünü illetler bahsine ayırdığını belirten Molla Hâlid, Tirmizî'nin illetler konusunda önemli noktalara değindiğini ifade ederek eserin önemini belirtmiştir. Molla Hâlid, Tirmizî'nin senet eleştirisi yaptığı ve farklı fıkhi görüşleri ele aldığı için bazı hadisçiler arasında birinci derecede değerlendirilmesi gerektiğini de belirtmiştir.[384]

Molla Hâlid son olarak eserin şerhleri hakkında bazı bilgiler vermiştir.[385] Müellifin belirttiği şerhler: İbn 'Arabî (ö. 543/1148) tarafından telif edilen *'Âridetu'l-Ehvezî fî Şerhi't-Tirmizî* olarak belirtilen eserdir. Ancak müellifimiz eserin ismini *'Âridetu'l-Ehvezî 'alâ't-Tirmizî* şeklinde zikretmiştir. İbn 'Arabi'ye ait olan eserin isminin müellifin belirttiği şekilde olduğuna dair hiçbir veri tespit edemedik. Şerh olarak zikredilen ikinci eser İbn Receb el-Hanbelî'ye (ö. 795/1393) ait olan ancak ismi belirtilmeyen şerhtir. İbn Receb el-Hanbelî'ye ait olduğu Molla Hâlid tarafından belirtilen eser kanaatimizce İbn Receb'in, Tirmizî'nin *Kitâbu'l-'İlel* bölümüne yaptığı şerh çalışması olmalıdır. Nitekim Molla Hâlid şerhin ismi hakkında bilgi vermemiş sadece eserin yazma nüsha olduğu hakkında bazı dipnotlar vermiştir. Molla Hâlid tarafından verilen dipnotlardan biri olan ve Fuat Sezgin tarafından telif edilen *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî* adlı eser gözden geçirildiğinde İbn Receb'e atfedilen kitabın *Şerhu*

[383] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 117.
[384] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu,** s. 117.
[385] Tirmizî'nin eseri hakkında yapılan şerh çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mücteba Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, T.D.V. Yayınları, Ankara 1996, s. 284-285

'İleli Kitâbi Câm'i't-Tirmizî şeklinde olduğu müşahade edilmektedir.[386] Ancak bazı müellifler İbn Recep el-Hanbelî tarafından oluşturulan eserin ismini *Şerhu Kitâbi'l-Câmi' li't-Tirmizî* şeklinde olduğunu da belirtmiştir.[387]

2.2.5. Ebû Davûd ve Sünen'i

Müellifimiz, dördüncü sırada Ebû Dâvud es-Sicistani (ö. 275) hakkında bilgi vermiştir. Ebû Dâvud'un 202 yılında Sicistân'da dünyaya geldiğini zikrettikten sonra Irak, Şam, Mısır ve Horasan bölgesinde yaşayan âlimlerin ders halkasına katıldığını belirtmiş, doğum tarihi ve doğum yeri olan Sicistân hakkında yapılan tartışmalara değinmemiştir.[388] Buhârî ve Müslim'in hocalarından dersler aldığını belirttikten sonra Ebû Dâvud'un ders halkasına katılan bazı öğrencilerin isimlerini zikretmiştir.[389]

Molla Hâlid, Ebû Dâvud'dan önce eser telif eden muhaddislerin metodunun sünen türü eserler değil de daha çok Câm-i', Müsned vb. tür eserler olduğunu belirtmiş ve Ebû Dâvud ile beraber sünen türü eserlerin yaygınlık kazındığını belirterek sünen türü eserlerin öncülüğünü Ebû Dâvud'un yaptığını ifade etmiştir. Ebû Dâvud'un eserini Ahmet b. Hanbel'e arzına ve Ahmet b. Hanbel'in eseri övdüğüne ilişkin rivâyeti zikreden Molla Hâlid, son olarak Nesâî'de yaptığı gibi Ebû Dâvud'un da birçok eserinin olduğunu ve 275 yılında vefat ettiği bilgisini vererek eserlerin ismini zikretmemiştir. Bu yöntem ile müellifimizin, Buhârî ve Müslim'e ayrıcalık tanıdığını anlamaktayız.

Kütüb-i Sitte müellifleri içinde Buhârî'den sonra en fakîh şahsiyet olarak değerlendirilen Ebû Dâvud, yazdığı eserde fıkıhçıların kendilerinden fıkhî hüküm çıkarımında bulundukları hadisleri bir araya getirmiştir.[390]Ebû Davûd tarafından oluşturulan *es-Sünen,* yazıldığı dönemde Buhârî ve Müslim'in eserleri ile kıyaslanmış ancak daha sonra iki Sahih Ebû Davûd'un *es-Sünen*'ine tercih edilmiştir.[391] Molla

---

386 Eserleri hakkında ayrıntılı bilgili için bkz. Fuat Sezgin, **Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî**, c. 1, s. 299-310

387 Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, s. 284.

388 Bu tartışmalar için bkz. M. Yaşar Kandemir, "Ebû Dâvud", **DİA**, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1994, c. 10, s. 119.

389 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 107.

390 Muhammed Ebû Zehv, **Hadîs ve Hadisçiler,** Selman Başaran, M. Ali Sönmez (Çev.), Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s. 411.

391 Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", c. 2, S. 2, s. 154.

Hâlid, Ebû Dâvud'un bu eserini oluştururken sadece ahkâm hadîslerini bir araya getirip derlediğini ve eserinde sahîh, hasen ve zayıf hadislerin bulunduğunu belirtmiş ve zayıflığı şiddetli olan herhangi bir hadîs rivâyet etmiş ise hadîsin bu özelliğine değindiğini vurgulamıştır.[392]

Molla Hâlid, Ebû Dâvud'un hadîs âlimlerinin herhangi bir râvînin terk edilmesi konusunda üzerinde ortak görüş belirttiği râvînin rivâyetini kabul etmediğini de belirtmektedir.[393]

Molla Hâlid, Ebû Davud'un eserini 500.000 hadîs içerisinden seçtiği 4.800 hadisten oluşturduğunu belirtmiştir. Molla Hâlid'in yukarıda verdiği hadîs sayıları hakkında yapılan değerlendirmelerde hadîs sayılarının 5.274 olduğu da ifade edilmiştir.[394] Bizzat Ebû Davûd tarafından dile getirilen 4.800 sayısının neden 5.274 veya farklı sayılarda verildiğinin gerekçesi hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Kanaatimize göre yapılan değerlendirmelerin en makulü, farklı baskılarda aynı hadîslerin bölünerek farklı hadîsler olarak zikredildiği şeklindeki görüştür.[395]

Molla Hâlid'in değerlendirdiği konulardan bir diğeri ise, Ebû Davûd'un telif ettiği eserin fıkhî özelliği olmuştur. Molla Hâlid, fıkıhçıların kitaba sürekli müracaat ettiğini ve Ebû Dâvud'un eserinin diğer sünenlerden önce geldiğini zikretmiş fakat bunun sebeplerine dair hiçbir açıklamada bulunmamıştır.[396]

Ebû Dâvud'un *Sünen*'i üzerine yapılmış birçok şerhin bulunduğunu belirten Molla Hâlid bunlardan sadece ikisini belirtmiştir. Bunlar ise Ebû Süleyman el-Hattâbî (ö. 388/998) tarafından yapılan *Me'âlimus's-Sunen* adlı kıymetli eser ile el-Azîmâbâdî (ö. 1329/1911) tarafından hazırlanan *'Avnu'l-M'abûd 'ala Suneni Ebî Dâvûd* adlı eserdir.[397]

---

[392] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 116.
[393] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu,** s. 116.
[394] Karataş, **Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Sayısı**, s. 176.
[395] Ebû Davûd, **Risâle ilâ Ehli Mekke**, Neş. ve Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1426/2005, s. 52, 1 nolu dipnot.
[396] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu,** s. 116.
[397] Ebû Davûd'un Sünen'i hakkında yapılan şerh çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, s. 280-282.

2.2.6. İbn Mâce ve Sünen'i

H. VI. yüzyıldan sonra *Kütüb-i Sitte* müellifleri arasında zikredilmeye başlandığı ifade edilen İbn Mâce'nin nesebi, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid b. Mâce el-Kazvînî (ö. 273/886) şeklinde belirtilmiştir.[398] Doğum tarihi hakkında farklı rivâyetler zikredilmişse de İbn Mâce'nin h. 209/m. 824 yılında doğduğu görüşü genel kabul görmüştür.[399] Müellifimiz de İbn Mâce'nin doğum tarihi hakkında farklı rivâyetleri zikretmeden 209/824 yılını belirterek genel görüşe katıldığını ima etmiştir.[400]

Tahir el-Makdisî (ö. 507/1113) tarafından altıncı kitap olarak zikredilen[401] sünen türü eserin sahibi İbn Mâce hakkında övücü pek çok söz nakledilmiştir. Molla Hâlid de İbn Mâce'nin güvenilirliği noktasında bazı sözler nakletmiş ve Buhârî'nin İbn Mâce'den hadîs rivâyet ettiğini belirtmiştir. Molla Hâlid'in İbn Mâce'yi tanıtırken Buhâri'ye başvurması, Buhâri'nin İslam dünyasında kazandığı güvenin ve râvîler hakkında yaptığı yorumların tartışmasız kabul edildiğini göstermektedir. Olumlu yanlarının yanı sıra Molla Hâlid, Ancak eserde bine yakın hadisin delil olarak kullanılamayacağına dair görüşede yer vermektedir.[402]

Molla Hâlid, İbn Mace'nin tefsîr ve tarîh alanında eserinin olduğunu belirtmiş ve bu şekilde İbn Mâce'nin farklı alanlarda eserler yazdığını ifade etmeye çalışmıştır. Molla Hâlid'in zikrettiği tefsîr kitabının günümüze yetişmediği, tarîh kitabının ise bir kısmının ulaştığı ve dolayısıyla İbn Mâce'nin daha çok hadisçi kimliği ile tanındığı da belirtilmiştir.[403] İbn Kesir'den alıntı yaparak İbn Mâce'nin ilmî yetkinliğine vurgu yapan Molla Hâlid, sünen türü eserinin ilmî ve amelî yönden önemine de vurgu yapmıştır.[404]

---

398 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu,** s. 111.
399 Musa Erkaya, "İbn Mâce ve Eser Karizmasının Oluşumu", **İslâmî İlimler Dergisi**, c. 2, S. 2, s. 164.
400 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 110.
401 Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", c. 2, S.2, s. 128.
402 Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Leknevî, **el-Ecvibetu'l-Fâdile li'l-Esileti'l-Eşereti'l-Kâmile**, s. 71, 1 nolu dipnot.
403 Erkaya, "İbn Mâce ve Eser Karizmasının Oluşumu", c. 2, S. 2, s. 164.
404 Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu,** s. 110-111.

Molla Hâlid son olarak *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin sonuncusu olan İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen*'i hakkında bazı bilgiler vererek değerlendirmelerde bulunmuştur. Molla Hâlid, İbn Mâce'nin *Sünen* adlı eserinin İbnu'l-Kayserânî (ö. 507) tarafından altıncı kitap olarak belirlendiğini ifade etmiş[405] ancak bazı âlimlerin İbn Mâce'nin *Sünen'i* yerine İmam Mâlik'in *Muvatta* adlı eserini yahut ed-Dârımî'nin (ö. 181/797) *Müsned* adlı eserini tercih ettiklerini zikrederek konunun ihtilaflı olduğunu belirtmiştir. Molla Hâlid, İbn Mâce'nin eserinde sahîh, hasen, zayıf ve bazı uydurma hadîslerin bulunduğunu ve bundan dolayı *Kütüb-i Sitte* sıralamasında son sırada yer aldığını ifade etmiştir. Bunun nedenini Fuat Sezgin'den alıntı yaparak şöyle ifade etmiştir: "*İbn Mâce eserini az sayıdaki kaynaktan seçerek oluşturmuştur."*[406]

Molla Hâlid, M. Fuâd Abdulbâki neşrini esas alarak İbn Mâce'nin *es-Sünen* adlı eserinde 4.341 hadîsin yer aldığını bunlardan 3.002 tanesinin Ashâbu'l-Kutubi'l-Hamse olarak ifade edilen diğer *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin tamamının veya bir kısmının eserlerinde bu hadîsleri rivâyet ettiklerine vurgu yapmıştır. Geri kalan 1.139 hadîsin ise İbn Mâce'nin zikredilen beş esere zevâidi olduğunu belirtmiştir. İbn Mâce'nin zevâidlerinin 428 sahîh, 199 hasen, 613 zayıf, 99 vâhî, münker ya da mevzû' hadîslerden oluştuğu belirtilmiştir.[407]

Molla Hâlid, son olarak eser hakkında yapılan bazı şerhlere değinmiştir. Müellifin değindiği şerhler sırası ile şunlardır:

1- İmam Suyutî (ö. 911/1505) tarafından telif edilen *Misbâhu' z-Zücâce 'ala Süneni İbn Mâce*

2- Ebu'l-Hasan İbn Abdulhâdî es-Sindî (ö. 1138/1726) tarafından telif edilen *Kifâyetu'l-Hâce fî Şerhi İbn Mâce*[408]

---

[405] İbn Mâce'nin *Sünen* adlı eserinin neden altıncı kitap olarak belirlendiğinin gerekçesi hakkında bkz. Kandemir, "es-Sünen", **DİA**, c. 38, s. 143.

[406] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu**, s. 119; krş. Sezgin, **Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî**, s. 285.

[407] Korkusuz, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu,** s.119; İbn Mâce'nin *Sünen* adlı eserinde geçen hadîslerin sayısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karataş, **Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Sayısı**, s. 179.

[408] İbn Mâce'nin *Sünen* adlı eseri hakkında yapılan şerh çalışmaları hakkında bkz. Sezgin, **Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî**, s. 287-288.

SONUÇ

İlk dönem hadîsçileri, hadîslerin sıhhatli bir şekilde aktarımına ehemmiyet vermişlerdir. Bu bağlamda hadîs sıhhat tespiti için çeşitli kuralları kendi içinde barındıran hadîs usûlü ilmini sistemleştirmişlerdir. Bu ilmin devamlılığı, yazılan eserlerle sağlanmıştır.

Sünnî gelenekte sürekli bir şekilde önemini koruyan hadîs ilimleri eğitimi, Hz. Peygamber'den sonra özellikle cami meclislerinde icra edile gelmiştir. Fetihlerle genişleyen İslâm âleminde ihtiyaçlara binaen ortaya çıkan eğitim kurumlarından biri olan medreselerde de bu gelenek sürdürülmüştür. Zamanla şark medreseri diye anılan eğitim kurumlarında hadîs ilimleri eğitimi zayıflamıştır. Özellikle Osmanlı devletinin yıkılışı ve Cumhuriyetin kurulmasıyla, bu medreselerde hadîs ilimleri eğitimi yok olma mesabesine gelmiştir. Şark medreselerinde Arap Dili ve Belağatı ile ilgili eğitime ağırlık verilmiş bilgi aktarımında sözlü kültür hâkim olmuştur.

Öyle ki, müdderisler eser telif etme geleneğinden imtina eder hale gelmişlerdir. Bu eğitim kurumlarında yetişen Molla Halîd, bu geleneğe rağmen çeşitli telifatlarda bulunmuştur. Medreselerde hadîs alanında var olan eksikliği tespit eden Molla Halîd, hadîs usûlü ile ilgili *"el-Hadîsu's-Sahîh"* adlı eseri telif etmiştir. Sünnî gelenekteki hadîs kültürünü özümseyen Molla Halîd, söz konusu eserin de çok sayıda temel kaynaktan istifade etmiştir. Birçok hadîs usûlü ıstılahını ele alan müellif, tartışmalı bazı konulara değinmiştir. Bahsi geçen konular hakkında önemli bilgiler içeren *"el-Hadîsu's-Sahîh"* adlı eserle ilgili ulaşılan sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür:

a) Bu alanda otorite olarak kabul edilen İbnu's-Salâh (ö. 643/1245) yazdığı eser ile kendinden sonrakilere örneklik etmiştir. Alanla ilgili kavramların yerleşmesinde söz sahibi olan İbnu's-Salâh'ın *"Ulumu'l-Hadîs"* adlı eseri günümüze kadar tekrar ede gelmiştir. Nitekim İbnu's-Salâh'tan sonra telif edilen eserlerin tamamına yakını söz

konusu eserin tekrarı mahiyetindedir. Molla Halîd'de bu geleneğin etkisinde kalarak yazdığı eserde İbnu's-Salâh'ın söz konusu eserini esas almıştır.

b) Şark medrese geleneğinde şifahî gelenek hâkim olmuştur. Nitekim bu medreselerde eser yazma düzeyinde olan kişiler ve camiaya nispet edilen eserler karşılaştırıldığında eser azlığı göze çarpmaktadır. Buna karşın Molla Halîd, şifahî gelenekle yazma geleneğini mezc etmiştir. Nitekim müellifin yazmış olduğu eserler bu durumu göstermektedir.

c) Şark medrese geleneğinden gelen Molla Halîd, *"Kütüb-i Sitte"* içerisinde bulunan *sünen* türü eserler hakkında değerlendirmelerde bulunurken bu kitaplarda geçen hadîslerin bir kısmının sahih olmadığını belirtmiştir. Şark medrese geleneğinden gelen kişilerin hadîs usûlü ilmine vukûfiyetleri az olduğu için sünenlerde geçen hadislerin tamamının sahih olabileceği kannati hâkimdir. Ancak Molla Hâlid, bu alandaki usûl eksikliğini gidermeye çalışmış ve bu bağlamda *sünen* türü eserlerde geçen hadîslerin içerisinde zayıf ve uydurma hadîslerin olabileceğine işaret etmiştir.

d) Molla Halîd, telif ettiği eserde klasik dönemin eserlerinden istifade etmiş olmakla beraber modern dönem eserlerinden de istifade etmiştir. Bu iki döneme ait eserlerdeki görüşleri mukayese etmiştir. Ayrıca farklılık arz eden konularda da tercihte bulunmuştur.

e) İslâmî ilimler alanında eser telif eden âlimlerin çoğu ele aldıkları konuyla ilgili âyet ve hadîslerden iktibâs etme yöntemini kullanmışlardır. Süreç içerisinde âlimlerin bu tutumu gelenek halini almıştır. Molla Hâlid'de söz konusu eserinde bu geleneği sürdürme eğiliminde bulunmuştur.

f) Şark medrese geleneğinde telif edilen veya okutulan eserlerde müelliflerin hayatına yönelik bilgiler verilmemiştir. Molla Hâlid ise bu geleneğe itiraz mahiyetinde eserinde hadîs alanında zamanla otorite kazanan hadîs âlimlerinin hayatları hakkında kısmen bilgi vermiştir. Bu şekilde eserine biyografik bir boyut kazındarmakla beraber medreselerde var olan bu eksikliği gidermeyi hedeflemiştir.

g) Hadîs Usûlü alanındaki kavramlar Molla Hâlid tarafından detaylı bir şekilde irdelenmiştir. Kavramlarla ilgili analizler yapılarak tartışmalar gündeme getirilmiştir. Bu bağlamda Molla Hâlid, Şafi'î olmasına rağmen kendi mezhebinin usûl anlayışına muhalif bazı tercihlerde de bulunmuştur. Bu da Müellifin mezheb taassubundan uzak olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

ABDULHALIK, Abdulğani, **Hucciyyetu's-Sunne**, ed-Dâru'l-'Alemiyyetu li'l-Kitâbi'l-İslâmî, Riyad 1415/1995.

AĞIRMAN, Cemal, "Hadisçilerin Sünnet/Hadis Tarifinde Yer Alan "Vasıf" Kavramı Üzerine Bir Yorum", **C.Ü.İ.F.D.**, S. 2, s. 13, 99-121.

ALVANİ, Taha Cabir, **İrtidat (Tarihsel ve Metinzel Analiz)**, çev. İbrahim Kapaklıkaya, Mahya Yayınları, İstanbul 2014.

APAYDIN, Yunus, Mütevâtir, **DİA**, c. 32, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2006.

El-ASKALÂNÎ, İbn Hacer, **Nüzhetu'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser**, Thk. Muhammed Murâbî, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1434/2013.

_____, **en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Salâh**, Thk. Rabî' bin Hâdî U'meyr, el-Câmi'etu'l-İslâmiyye, Medine 1984.

EL-'AVNÎ, eş-Şerîf Hâtim İbn **el-Menhecu'l-Muktarah li Fehmi'l-Mustalah,** Dâru'l-Hicre, Riyad 1416/1996.

AVVÂME, Muhammed, **"Eseru'l-Hadîs'ş-Şerîf fî İhtilafi'l-Eimmeti'l-Fukahâi"**, Daru'l-Yusr, Beyrut, 1428/2008.

AYDINLI, Abdullah, **Hadîs Istılahları Sözlüğü**, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 2011.

_____, "Sahih Hadîs Kavramı Üzerine Bir Çözümleme" başlıklı bildirinin müzakeresi, **İslâmi Araştırmalar Dergisi**, c. 19, S. 1, 113-115.

_____, Şazz, **DİA**, c. 38, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2010.

_____, Mu‘an‘an, **DİA**, c. 30, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2005.

AYBAKAN, Bilal, “Şafi‘î Mezhebi”, **DiA**, c. 38, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2010.

EL-‘AZAMÎ, M. Mustafa, Buhârî, **DİA**, c. 6, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1992.

BALTACI, Cahid, **İslam Medeniyeti Tarihi**, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 2014.

_____, “Klasik Dönem Osmanlı İlim Müesseseleri”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 12, S. 3-4, 259-262.

BAĞCI, H. Musa, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012

_____, “Hadis Metodolojisinde Sahihu’l-Buhârî’nin Sıhhat Bakımından Tasnif Edilen İlk Eser Olduğu Fikrinin Eleştirisel Analizi”, **A.Ü.İ.F.D.**, c. 45, S. 1, 39-56.

_____, “el-Kutubu’s-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler”, **İslâmî İlimler Dergisi**, Hadis Sünnet Sayısı, c. 2, S. 2, 123-159.

_____, “Medrese Eğitiminde Hadis Birikimi-Diyarbakır Örneği-”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, c. 1, S. 1, s. 45-59.

BAŞARAN, Selman, “İbn Hazm’ın Kütüb-i Sitteye Bakışı”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 2, S.6, 7-21.

BİLEN, Mehmet, **Said Nursi ve Hadis**, Araştırma Yayınları, Ankara 2013.

_____, **İbn Hacer’in Buhârî Savunusu**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.

_____, “Buhârî’nin Fakihliği Meselesi”, **D.Ü.İ.F.D**, c. 7, S. 2, 35-52.

EL-CÂBİRÎ, Muhammed Âbid, **Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı**, çev., Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, Kitapevi, İstanbul 2001.

EL-CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerîf, **Kitâbu't-Ta'rîfât**, Dâru'n-Nefâis, Thk. Muhammed 'Abdurahmân el-Mer'eşlî, Beyrut 1433/2012.

EL-CEVHERÎ, İsmâ'îl b. Hammâd, **es-Sıhah Tâcu'l-Lüğa ve Sıhâhu'l-'Arabiyye**, Thk. Ahmed Abdulğafûr 'Attâr, Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1376-1956.

EL-CEVZİYYE, İbnu'l-Kayyım, **Zâdu'l-Me'âd fî Hedyi Hayri'l-'İbâd**, Thk. Şu'ayb el-Arnavût, Abdulkadir el-Arnavût, Müessetu'r-Risâleti Naşirûn, 1431/2010 Beyrut

EL-CEZÂİRÎ, Tâhir, **Tevcîhu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser**, Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru's-Selâm, Kahire 1430/2009.

ÇAKIN, Kamil, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 10, S. 1-2-3, 100-109.

ÇELEBİ, Ahmed, **İslam'da Eğitim-Öğretim**, çev., Ali Yıldırım, Damla Yayınevi, İstanbul 2013.

ÇİÇEK, M. Halil, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, Beyan Yayınları, İstanbul 2009.

ÇİÇEK, Mehmet, "Seyda Molla Hüseyin Küçük'ün hayatı ve ilmi kişiliği", **Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, S. 2, 124-139

DEMİRCAN, Adnan (Ed.), **Kürtler**, Nida Yayınları İstanbul 2015.

DÖNMEZ, İbrahim Kafi, İllet, **DİA**, c. 22, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2000.

DÜNDAR, Mahmud, **İlk dönem İslami Eğitim-Öğretim Faaliyetleri**, İşrak yayınları, İstanbul 2011.

DÜZENLİ, Muhittin, **Hadislerde Gizlilik Kusurları –İllet ve Şâz-** , İsam Yayınları, Ankara 2016.

EBÛ DAVÛD, **Risâle ilâ Ehli Mekke**, Neş. ve Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Müsssetu Risale Naşirun, Beyrut 1417/1997.

EBÛ ĞUDDE, Abdulfettâh, **Tahkîku İsmeyi's-Sahîhayni ve İsmi Câm'i't-Tirmizî**, Mektebetu'l-Matbû'atu'l-İslâmiyye, Beyrut, 1993/1414.

_____, **es-Sunnetu'n-Nebeviyyetu Ve Beyânu Medlûlihâş'-Şer'iyyeti Ve't-Te'rîfu Bihâli Suneni'd-Dârekutnî**, Mektebu'l-Metbû'âti'l-İslâmiyyeti, Dımeşk 1996.

EBÛ ZEHV, Muhammed, **Hadîs ve Hadisçiler,** çev., Selman Başaran, M. Ali Sönmez, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.

EFENDİOĞLU, Mehmet, "Sahîh", **DİA**, c. 35, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2008.

EKMEKÇİ, Güneş, "Seyda Molla Halil ve Molla Hâlid Korkusuz'un İlmî ve Edebi Kişilikleri", **Dünden Bugüne Lice Sempozyumu**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2012, 405-415.

EL-ENSARÎ, Zekeriyyâ, **Fethu'l-Bâkî 'ala Elfiyyeti'l-'Irâkî**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, bsyy.

EL-EŞKAR, Muhammed Süleymân, **Ef'âlu'r-Resûl ve Delâletuhâ 'ela'l-Ahkâmi'ş-Şeri'yyeti**, Müessesetu'r-Risâleti, Beyrut 1424/2003.

ERDOĞAN, Mehmet, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri sözlüğü**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.

ERGİN, M. Cevat, "Hazrolu Seyda Hacı Abdulfettah Yazıcı", **D.Ü.İ.F.D.**, c. 8, S. 1, 109-130.

_____, "Basra ve Kûfe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri", **D.Ü.İ.F.D.**, c. 7, sayı 1, 39-65.

ERKAYA**,** Musa, "İbn Mâce ve Eser Karizmasının Oluşumu", **İslâmî İlimler Dergisi**, C. 1, S. 2, 161-212.

ERUL, Bünyamin, **Sahabenin Sünnet Anlayışı**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2008

_____, "Sünnet Kavramının Oluşum ve Gelişimi", **İslâmi Araştırmalar Dergisi**, c. 19, S. 1, 85-94.

ERTÜRK, Mustafa, "Haber-i Vahîd", **DİA**, T.D.V. Yayınları, c. 14, İstanbul 1996.

_____, **Metin Tenkidi**, Fecr Yayınları, Ankara 2011

FAYDA, Mustafa, Hulefâ-i Râşidîn, **DİA**, c. 18, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1998.

FAZLUR Rahman, **Tarih Boyunca İslamî Metodoloji Sorunu**, çev., Prof. Dr. Salih Akdemir, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.

El-GAZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, **el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl**, Thk. Muhammed Süleymân el-Aşkar, Müessetu'r-Risâle, Beyrut 1433/2012.

_____, **el-İktisâd fi'l-'İtikâd**, Thk. Enes Muhammed Adnan eş-Şirfâvî, Dâru'l-Minhac, Beyrut 1433/2012

GOLDZIHER, Ignace, **Klasik Arap Literatürü**, çev., Rahmi Er, Azmi Yüksel, Vadi Yayınları, Ankara 2012.

GÖRMEZ, Mehmet, **Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu**, T.D.V Yayınları, Ankara 2011.

_____, **Hadis İlminin Temel Meseleleri**, Otto Yayınları, Ankara 2014.

HANSU, Hüseyin **Mutezile ve Hadîs**, Otto Yayınları, Ankara 2012.

_____, **Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri**, Bilge adamlar Yayınları, Van 2008.

El-HATÎB, Acâc, **es-Sunnetu Kable't-Tedvîn**, Mektebetu Vehbe, Kahire 1429/2008.

HATİPOĞLU, M. Said, "Hz. Peygamberi Yanlış Yorumlama Tezahürleri", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, C. 1, S. 2, 5-11.

_____, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 10, S. 1, 1-29.

_____, **Hilafetin Kureyşliliği**, Otto yayınları, Ankara 2011.

HAMİDİ, Muhammed Sadık, **"**Doğu ve Güneydoğu Medreseleri'nin Mahiyeti ve Ders Müfredatı'nın Islah Önerisi", (ed. Fikret Gedikli), **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler**, Muş Üniversitesi Yayınları, Muş 2013.

HEYET, Hadîslerle İslam, D.İ.B. Yayınları, Konya 2015.

HİRA, Ayhan, **Şeyh Bedrettin**, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.

EL-'IRAKÎ, Zeynuddîn, **Fethu'l-Muğîs Şerhu Elfiyyeti'l-Hadîs**, Thk. Salâh Muhammed Muhammed 'Aveyde, Daru'l-Kutubu'l-'İlmiyye, Beyrut 1413/1993.

EL-ISFAHANİ, Rağıb, **el-Müfredat**, Thk. Safvan Adnan Davudî, Dâru'l-Kalem, Dımeşk 1430/2009.

ITR, Nûreddîn, **Menhecu'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs**, Dâru'l-Fikr, Dımeşk 1434/2013.

İBN AHMED, Hasan, **Hâşiyetu Câm'i'l-Fevâid 'alâ Helli'l-Me'akıd bişerhi Metni'l-Kava'id fi'l-'İrâb**, Mektebetu Seydâ, Diyarbakır 1431/2010.

İBN 'ÂŞÛR, Muhammed et-Tâhir, **Mekâsidu'ş-Şerî'ati'l-İslâmiyyeti**, Dâru's-Selam, Kahire 1430/2009.

İBNU'L-ESÎR EL-CEZERÎ, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, **en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs**, Thk. Rıdvân Mâmû, Müessesetu'r-Risâleti Nâşirûn, Beyrut, 1432/2011.

İBNU'L-MÜNEYYİR, **el-Mütevârî 'alâ Terâcimi Ebvâbi'l-Buhârî**, Mektebetu'l-Mu'ellâ, Kuveyt 1408/1987.

İBNU'S-SALÂH, Osman İbn Abdurrahman eş-Şehrezûrî, **'Ulûmu'l-Hadîs**, Thk. Nurettin 'Itr, Dâru'l-Fikr, Beyrut-Dımeşk,

İBN MANZÛR, **Lisanu'l-'Arab**, Dâru'l-Me'ârif, Kahire t.y.

K. YILMAZ, Musa, "Kürtlerde Din Eğitimi ve Medreseler", Ed. Adnan Demircan, **Kürtler**, Nida Yayınları, İstanbul 2015.

KANDEMİR, M. Yaşar, **Mevzû Hadisler**, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 2012.

_____, "Hadîs", **DİA**, c. 15, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1997.

_____, "es-Sünen", **DİA**, c. 38, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2010.

_____, "Müslim", **DİA**, c. 32, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2006.

_____, "Nesâî", **DİA**, c. 32, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2006.

_____, "Ebû Dâvud", **DİA**, c. 10, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1994.

KARA, Mustafa, "Tekke Eğitimi ve Literatürü", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 6, S. 12, 107-138.

KARÂFÎ, **Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl**, Thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Şirketü't-Tıbâatü'l-Fenniyye el-Muttehide, bsy., 1393/1973.

KARATAŞ, Mustafa, **Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Sayısı**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017.

EL-KÂSIMÎ, Muhammed Cemâluddîn, **Kavâ'idu't-Tahdîs min Funûni Mustalahi'l-Hadîs**, Thk. Mustafa Şeyh Mustafa, Müessetu'r-Risâle Naşirûn, Beyrut 1433/2012.

KAYA, Eyyüp Said, "Mâlikî mezhebi", **DİA**, c. 27, T.D.V. Yayınları, Ankara 2003.

KAZICI, Ziya, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 2014.

EL-KELÂBAZÎ, Ebû Nasr, **Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî**, Thk. Abdullah el-Leysî, Beyrut 1987/1407.

KELEŞ, Ahmet, **Sünnet Yeni Bir Usûl Denemesi**, İnsan Yayınları, İstanbul 2015.

KESKİN, Salih, **Hadisleri Anlama Sorunu**, İsam Yayınları, İstanbul 2016.

KIRBAŞOĞLU, M. Hayri, **İslâm Düşüncesinde Sünnet Eleştirel Bir Yaklaşım**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011.

_____, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010.

KOÇKUZU, Ali Osman, **Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikad ve Teşri Yönlerinden Değeri**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014.

KOÇYİĞİT, Talât, **Hadîs Usûlü**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2009.

_____, **Hadîs Tarihi**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2011.

_____, **Hadis Istılahları**, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara 1980.

KORKUSUZ, Molla Hâlid, **el-Hadîsu's-Sahîh ve Tahlîluhu.**

KORKUSUZ, Mehmet Hişyar, **Doğu'dan Batı'ya Uzanan Yeryüzü İzlenimleriyle Dr. Mehmet Hişyar Korkusuz**, http://146609.webhosting56.1blu.de/2015.06.12_Dogudan_Batiya_Dr.Mehmet_Hisyar_Korkusuz.pdf (erişim tarihi: 04.07.2017).

KUTLU, Sönmez, **Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri**, Otto Yayınları, Ankara 2012.

EL-LEKNEVÎ, Abdu'l-Hayy, **Zaferu'l-Emânî Bişerhi Muhtasari's-Seyyidi'ş-Şerîfi'l-Cürcânî**, Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Mektebetu'l-Matbû'âtu'l-İslâmiyye, Beyrut 1429/2009.

_____, **el-Ecvibetu'l-Fâdıla li'l-Esileti'l-'Aşereti'l-Kâmile**, Mektebetu'l-Matbu'atu'l-İslâmiyye, Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Beyrut 1426/2005.

_____, **Tuhfetu'l-Ahyâr bi İhyâi Sunneti Seyyidi'l-Ebrâr**, Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Mektebu'l-Matbû'âtu'l-İslâmiyye, Halep 1412/1992.

EL-MAKDİSÎ, İbn Kudâme, **Ravdetu'n-Nâzir ve Cünnetu'l-Münâzir**, Thk. Muhammed Mürabî, Müessesetu'r-Risâleti, Beyrut 1430/2009.

EL-MAKDİSÎ, Muhammed ibn Tâhir, **Şurûtu'l-Eimmeti's-Sitte**, Thk. Abdulfettah Ebû Ğudde, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1984.

EL-MUHAMMEDÎ, Abdulkâdir Mustafa Abdurrezzâk, **eş-Şâzz ve'l-Munker ve Ziyâdetu's-Sika Müvâzene Beynel Mütekaddimîn ve'l-Muteahhirîn**, Dâru'l-Kutûbi'l-'İlmiyye, Beyrut 1426/2005.

MARTI, Huriye, "Hadis Usûlünün Tanımı, Doğuşu ve Kaynakları", (Ed. Zişan Türcan), **Hadis El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.

NAİM, Babanzâde Ahmed, **Hadîs Usûlü ve Istılahları**, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2010.

EN-NEVEVÎ, **Tehzîbu'l-Esmâi ve'l-Luğât**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut t.y..

EN-NÎSÂBÛRÎ, Hâkim, **Ma'rifetu 'Ulûmi'l-Hadîs ve Kemmiyetu Ecnâsih**, Thk. Ahmed ibn Fâris es-Selûm, Mektebetu'l-Me'ârif, Riyâd 1431/2010.

_____, **el-Medhal ilâ Ma'rifeti'l-İklil**, Thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Daru İbn Hazm, Beyrut 1423/2003.

OCAK, Ahmet, Selçuklular, **DİA**, c. 36, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2009.

OKİÇ, M. Tayyip, **Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler**, Atlas yayınları, Ankara 2017.

ÖZAFŞAR, Mehmet Emin, **Hadîs ve Kültür Yazıları**, Kitâbiyât yayınları, Ankara 2005.

_____, "Sahih Hadis Kavramı Üzerine Bir Çözümleme", **İslâmi Araştırmalar Dergisi**, c. 19, S. 1, 107-111.

_____, "Rivayet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Camiu's-Sahîh'i", **A.Ü.İ.F.D.**, c. 39, S. 39, 287-356

ÖZMEN, Ramazan, "Hanbelîlerin Hadîs ve Sünnet Anlayışı", (Ed. Zişan Türcan), **Hadis El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.

ÖZPINAR, Ömer, **Hadîs Edebiyatının Oluşumu**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005.

ÖZŞENEL, Mehmet, "Sindî", **DİA,** c. 37, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2009.

PEKASİL, Tahir, "Kürtlerde Toplumsal Statü Göstergesi Olarak Dini Otorite Tipleri: Cizre Öreğinde Şeyh, Molla ve Seyyidler", (Ed. Adnan Demircan), **Kürtler**, Nida Yayınları, İstanbul 2015.

POLAT, Selahattin, İbn Uleyye, **DİA**, c. 20, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1999.

_____, **Mürsel Hadîsler ve Dinde Delil Olma Yönünden Değeri**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2010.

_____, **Hadis Araştırmaları**, İnsan Yayınları, İstanbul 2011.

SALLABİ, Ali Muhammed, **Siyer-i Nebi**, (çev.), Mustafa Kasadar, Sadullah Ergin, Şerafettin Şenaslan, Ravza Yayınları, İstanbul 2015.

SALİH, Subhi, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, (çev.), M. Yaşar Kandemir, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 2010.

SANDIKÇI, S. Kemal, "Müstahrec", **DİA**, c. 32, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2006.

SARIKAYA, Yaşar, **Medreseler ve Modernleşme**, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.

SEZGİN, M. Fuat, **Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar**, Otto, Ankara 2012.

_____, **Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî**, bsy., 1411/1991, c. 1

SIDDIKÎ, Muhammed Zübeyr, **Hadîs Edebiyatı Tarihi**, Yeni Zaman Yayınları, (çev.), Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul 2004.

ES-SUYÛTÎ, **Tedrîbu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî**, Thk. Bed'î Seyyid el-Limâ', Dımeşk, 1431/2010.

EŞ-ŞÂFİ'Î, **er-Risâle**, Thk. 'Abdullatîf el-Humeym-Mâhir Yâsîn el-Fahl, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Lübnan 2009.

ŞÂTIBÎ, **el-Muvâfakât**, Thk. Muhammed Mirabî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1432/2011.

EŞ-ŞÎRÂZÎ, **el-Lum'a fî Usûli'l-Fıkhi**, Thk. Muhyiddîn Mıstû ve Yûsuf 'Alî Bedlevî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Dımeşk/Beyrut t.y..

ŞİMŞEK, Murat, **İslam Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından İctihad ve Tasarrufları**, T.D.V. Yayınları, Ankara 2011.

ET-TAHÂNEVÎ, Zafer Ahmed el-Osmanî, **Kavâ'idu fî 'Ulûmi'l-Hadîs**, Thk. Abdul Fettah Ebû Ğudde, Mektebetu'l-Matbû'âtu'l-İslâmiyye, Beyrut 1428/ 2008.

ET-TÜRKMÂNÎ, Abdulmecîd, **Dirâsâtun fî Usûli'l-Hadîs**, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1436/2015.

TEKİNEŞ, Ayhan, 'İlelu'l-Hadîs, **DİA**, c. 22, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2000.

TUĞLU, Nuri, "Eser Karizması mı Musannif Karizması mı", **F.Ü.İ.F.D.**, C. 17, 51-70

UĞUR, Mücteba, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, T.D.V. Yayınları, Ankara 1996.

ÜNAL, İ. Hakkı, "Seçmeci ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamberi (s.a.v.) Anlamak", **İslami Araştırmalar Dergisi**, C. 10, S. 1-2-3-4, 42-58.

_____, **İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu**, D.İ.B. Yayınları, Ankara 2012.

YALAR, Mehmet, "Şark Medreselerine Analitik ve Eleştirel Bir Bakış", (Ed. İsmail Narin), **Medrese ve İlahiyat kavşağında İslâmî İlimler**, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2013.

YAPICI, Ahmet, **Gelenekten Modernizme Tekkeler ve Cumhuriyet**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015.

YAVUZ, Yusuf Şevki, Cübbâî, **DİA**, c. 8, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1993.

YİĞİT, İsmail, "Emevîler", **DİA**, c. 11, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1995.

YÜKSEL, Mevlüt, "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum 2008, S. 37, 259-287.

YÜCEL, Ahmet, "Silsiletu'z-Zeheb", **DİA**, c. 37, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2009.

EZ-ZEBÎDÎ, **Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, Thk. Mustafa Hicâzî, Kuveyt 1389/1969 I-XL.

EZ-ZEHEBÎ, Muhammed b. Ahmed b. Osmân, **Siyeru A'lami'n-Nubelâ**, Thk. Sâlih es-Semr, Müessetu'r-Risâle, Beyrut 1403/1983 I-XXV.

_____, Muhammed b. Ahmed b. Osmân, **el-Mûkiz fî 'İlmi Mustalahi'l-Hadîs**, Thk. Ebû Ğudde, Mektebetu'l-Matbû'atu'l-İslâmiyye, Beyrut 1425/2005.

ZEMAHŞERÎ, **Esâsu'l-Belâğe**, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1430/2009.

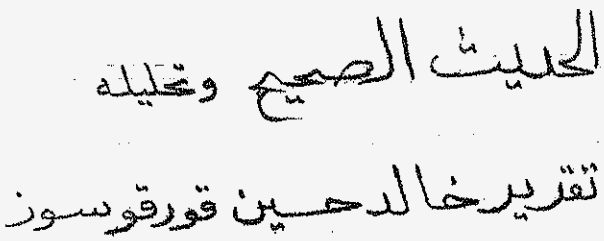
http://www.haznevi.net/haznevi-ekolu/seyh-izzeddin-hazretlerinin-hayati-ve-yolunun-ozellikleri.html (erişim tarihi: 19.07.2017)

http://www.milligazete.com.tr/merhum_molla_Hâlid_korkusuzlsquoun_hayat_hik%C3%A2yesi/220853.

https://www.youtube.com/watch?v=mndTW7NVr1c (Erişim Tarihi:24.07.2017.)

EKLER

Ek 1: ESERİN MÜELLİF NÜSHASI

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين . الذى ارسل رسوله بالهدى و الدين وخاطبه بقوله (وانزلنا اليك الذكر لتبين للناس ما نزل اليهم) فى القرآن الحكيم . و رفع شأنه وقوله بقوله (وما ينطق عن الهوى . ان هو الا وحى يوحى) بانه لا ينطق ولا يتكلم من عنده بل بطريق الوحى من الله الكريم . والصلاة والسلام عليه فى كل لمحة وآن وحين الى يوم الدين وعلى آله واصحابه الذين كانوا شموس الحق وهداة الحق واليقين والذين أخذوا أقوال الرسول صلى الله عليه وسلم وافعاله واحواله بالضبط المتين . ونقلوا الى من بعدهم من جميع المسلمين .

وبعد ، فيقول الفقير المحتاج الى ربه القدير ، خالد الحوى . انى بعد ما كنت قليل البضاعة فى هذا الفن المبارك القويم . لم ار الكتابة فيه على وجه التقرير وغير ذلك من المروءة ، الآن اطلب من الله العلى القدير ان يوفقنى فى هذا الميدان وفى كل ما يحبه و يرضاه . واقول بانى لو كتب شيا قليلاً وجوده كالعدم فى الظاهر ولكنه فى الحقيقة ذات اهمية وله قيمة كبيرة بالنسبة الى موضوعه

وهو الصحيح من حديث الرسول الكريم. فانما اكتبه واجمعه بتشجيع الاستاذ الدكتور قحطان الدوري. اياي على كتابته وجمعه بالأمر والاصرار المتين.

اللهم ادخلنا الجنة ووالدينا وجميع المسلمين في زمرة الصادقين. آمين.

الحديث: اقوال النبي صلى الله عليه وسلم وافعاله: فتقريره - وهو عدم انكاره لأمر رآه او بلغه عمن يكون منقاداً للشرع - يدخل في افعاله، واما احواله فان كانت اختيارية فهي داخلة في الأفعال وان كانت غير اختيارية لم تدخل اذ لا يتعلق بها حكم يتعلق بنا وهذا هو التعريف المشهور عند اهل الأصول: وذهب بعض العلماء الى تعريف آخر فقالوا: الحديث: اقوال النبي وافعاله واحواله، وهذا هو المشهور عند اهل الحديث فيدخل في ذلك اكثر ما يذكر في كتب السيرة كوقت ميلاده صلى الله عليه وسلم ونحو ذلك وان مثل هذا يمكن ان يعد من قبيل اختلاف العبارات لاختلاف الاعتبارات فليس من قبيل الاختلاف في الحقيقة.

الحديث: ما اضيف الى النبي (ص) فيختص بالمرفوع عند الاطلاق ولا يراد به الموقوف الا بقرينة، واما الخبر: فانه اعم لانه يطلق على المرفوع والمقطوع فيشمل ما اضيف الى الصحابة والتابعين. وعند بعض العلماء مرادف للحديث. وعند بعضهم الحديث ما جاء عن النبي والخبر عن الغير، فيكون مباينا. واما الأثر: فانه مرادف للخبر. واما السنة: فهي على الاكثر مرادفة للحديث، وعند البعض اعم من الحديث[2]. لانهم خصوا الحديث بقول النبي صلى الله عليه وسلم فقط.

---

(1) الوجيز في اصول الفقه: ص ١٣٣ الدكتور عبد الكريم زيدان (2) شرح منظومة البيقونية في مصطلح الحديث ص: 15 عبد الله سراج الدين. طبعة ثانية مطبعة نضر.

الحديث الصحيح: هو الحديث الذي يكون متصل الاسناد من اوله الى منتهاه بنقل العدل الضابط مثله ولا يكون فيه شذوذ ولا علة"[1]، فخرج بقولهم: الذي يكون متصل الاسناد: ما لم يتصل اسناده وهو المنقطع والمرسل والمعضل، وبقولهم بنقل العدل: ما في سنده من لم تعرف عدالته وهو من عرف بعدم العدالة او من جهلت حاله او لم يعرف من هو، وبالضابط: غير الضابط وهو كثير الخطأ فان ما يروي به لا يدخل في حد الصحيح وان عرف هو بالصدق والعدالة، وبقولهم ولا يكون فيه شذوذ: ما يكون فيه شذوذ، والشذوذ مخالفة الثقة في روايته من هو ارجح منه عند تعسر الجمع بين الروايتين، وبقولهم ولا علة: ما يكون فيه علة والمراد بالعلة هنا امر يقدح في صحة الحديث، ولما كان من العلل ما لا يقدح في ذلك قيد بعضهم العلة بالقادحة فقال: ولا علة قادحة، ومن اطلق العبارة اكتفى بدلالة الحال على ذلك: ولكل وجهة. وقد زاد بعضهم في تقييد العلة فقال: ولا علة خفية قادحة والاولى ترك هذه الزيادة لانها توهم ان العلة الظاهرة لا تؤثر مع انها اولى بالتأثير من العلة الخفية، والعلة الظاهرة مثل ضعف الراوي او عدم اتصال السند، وقد اعتذر بعضهم عن ذلك فقال: انما قيد العلة بالخفية لان الظاهرة قد وقع الاحتراز عنها في اول التعريف وهو ما لا يجدي نفعا، واختصر بعضهم هذا التعريف فقال: الحديث الصحيح ما اتصل سنده بنقل عدل ضابط عن مثله وسلم من شذوذ وعلة، فاورد عليه بأن الاختصار يقتضي ان يقال بنقل ثقة عن مثله، فان الثقة هو الجامع بين

---

(١) اصول الحديث و مصطلحه: ص ٣٠٤ للدكتور محمد عجاج الخطيب.

(2) شرح منظومة البيقوني في مصطلح الحديث: ص ٢٩-٣٠ طبعة ثانية: عبد الله سراج الدين.

وصف العدالة والضبط. واجيب عن ذلك بان الثقة قد يطلق على من كان مقبولاً وان لم يكن تام الضبط. والمعتبر في حد الصحيح انما هو تام الضبط ولذا فشرطوا الضابط في تعريفه بتام الضبط وما ذكر هو الحديث الذي يحكم له بالصحة اهل الحديث بلا خلاف بينهم. واما اختلافهم في صحة بعض الأحاديث فهو اما لاختلافهم في اشتراط هذه الأوصاف كما في المرسل واما لاختلافهم في وجود هذه الأوصاف فيه.

وانما قيد نفي الخلاف باهل الحديث لانه قد نقل عن أناس من غيرهم انهم لم يكتفوا باذكر في صحة الحديث. فقد نقل عن ابراهيم بن اسماعيل بن علية انه جعل الرواية مثل الشهادة فلم يقبل ما ينفرد به الراوي العدل الضابط. وشرط في قبول الحديث ان يرويه اثنان عن اثنين وهو من الفقهاء المحدثين الا انه كان غير مقبول القول عند الأئمة لميله الى الاعتزال. وقد كان الشافعي يرد عليه ويحذر منه ونقل عن ابي علي الجبائي من المعتزلة انه قال: لا يقبل الخبر اذا رواه العدل الا انا انضم اليه خبر عدل آخر او عضده موافقة ظاهر الكتاب او ظاهر خبر آخر او يكون منتشراً بين الصحابة او عمل به بعضهم. حكى ذلك ابو الحسين البصري في المعتمد. قال الغزالي: ان رواية الواحد تقبل وان لم تقبل شهادته خلافا للجبائي وجماعة حيث شرطوا العدد ولم يقبلوا الا قول رجلين. ثم لا تثبت رواية كل واحد الا من رجلين آخرين والى ان ينتهي الى زماننا يكثر كثرة عظيمة لا يقدر معها على اثبات حديث اصلا.

وقال الفخر الرازي: رواية العدل الواحد مقبولة خلافا للجبائي فانه قال:

رواية العدلين مقبولة. واما خبر العدل الواحد فلا يكون مقبولا الا اذا عضده ظاهر او عمل بعض الصحابة او اجتهاد او يكون منتشرا فيهم. وقد نقل عن بعض اصحاب الحديث ايضا انهم اشترطوا التعدد فى الراوى وكان الناقل اخذ ذلك من كلام الحاكم فقد قال فى كتاب علوم الحديث: وصف الحديث الصحيح ان يرويه الصحابى المشهور بالرواية عن النبى صلى الله عليه وسلم وله راويان ثقتان ثم يرويه من اتباع التابعين الحافظ المتقن المشهور بالرواية وله رواة ثقاة.

وبما كتب الاستاذ طاهر بن صالح الجزائرى الدمشقى فى كتابه المشهور (توجيه النظر الى اصول الاثر)[1] هذا الموضوع نقلا عن الامام المحدث المشهور ابى عبد الله الحافظ ابن البيع النيسابورى، اريد ان انقل شيأ على سبيل الاختصار فى هذا الموضوع من كتاب الحاكم (المدخل فى علم الحديث)[2] فهاك الموضوع:

ذكر معرفة انواع الصحيح:

قال الحاكم: والصحيح من الحديث منقسم على عشرة اقسام، خمسة منها متفق عليها وخمسة منها مختلف فيها.

فالقسم الاول من الصحيح المتفق عليها:

اختيار البخارى ومسلم وهو الدرجة الاولى من الصحيح ومثاله: الحديث الذى يرويه الصحابى المشهور بالرواية عن الصحابة وله راويان ثقتان. ثم يرويه عنه التابع المشهور بالرواية عن الصحابة وله راويان ثقتان، ثم يرويه عنه من اتباع التابعين الحافظ المتقن المشهور وله رواة ثقاة من الطبقة الرابعة، ثم يكون

---

(1) كتاب توجيه النظر الى اصول الأثر: ص ٧٠ (2) المدخل فى علم الحديث، المخطوط: ص ١١-٢٥ بتصرف يسير.

شيخ البخاري او مسلم حافظا متقنا مشهورا بالعدالة وفي روايته ، فهذه الدرجة من الصحيح والاحاديث المروية على هذه الشريطة لا يبلغ عددها عشرة آلاف حديث ، وقد اراد مسلم بن الحجاج ان يخرج الصحيح على ثلثة اقسام في الرواية فلما فرغ من هذا القسم الاول ادركته المنية وهو في حد الكهولة رحمه الله ، فكيف يجوز ان يقال ان حديثه صلى الله عليه وسلم لا يبلغ عشرة آلاف حديث ، وقد روى عنه صلى الله عليه وسلم من الصحابة اربعة آلاف رجل وامرأة صحبوه نيفا وعشرين سنة بمكة قبل الهجرة ثم بالمدينة بعد الهجرة حفظوا عنه جميع افعاله واقواله ... من احكام الشريعة وما سألوه عن العبادات والحلال والحرام وتحاكموا فيه اليه ،

القسم الثاني من الصحيح المتفق عليه :

الحديث الصحيح ينقل العدل عن العدل رواه الثقاة الحافظون الى الصحابي وليس لهذا الصحابي الا راو واحد ، ومثاله حديث عمرة بن مضرس الطائي انه قال : اتيت النبي صلى الله عليه وسلم وهو بالمزدلفة ، قلت يا رسول الله اتيتك من جبل طي انعبت نفسي واكللت مطيتي ووالله ما تركت من جبل الا وقد وقفت عليه فهل لي من حج ؟ فقال صلى الله عليه وسلم : « من صلى معنا هذه الصلاة وقد اتى عرفة قبل ذلك بيوم او ليلة فقد تم حجه وقضى تفثه »

القسم الثالث من الصحيح المتفق عليه :

اخبار جماعة من التابعين عن الصحابة ، والتابعون ثقاة الا انه ليس لكل واحد منهم الا الراوي الواحد ، مثل محمد بن حنين وعبد الرحمن بن قتوح وعبد الرحمن بن معبد وزياد بن الحارث وغيرهم ليس لهم راو غير عمرو بن دينار وهو امام اهل مكة ، وكذلك الزهري تفرد بالرواية

عن جماعة من التابعين. مثل عمرو بن ابان بن عثمان و محمد بن عمرو وعقبة بن سويد وسنان ابن ابي سنان الدولي وغيرهم، وليس في الصحيح من هذه الروايات شيئ وكلها صحيحة بنقل العدل عن العدل متداولة بين الفريقين محتج بها.

القسم الرابع من الصحيح المتفق عليه:

هذه الاحاديث الافراد الغرائب التي يرويها الثقات العدل تفرد بها ثقة من الثقات وليس لها طرق مخرجة في الكتب، مثل حديث العلاء بن عبد الرحمن عن ابيه عن ابي هريرة ان النبي صلى الله عليه وسلم قال: "اذا انتصف شعبان فلا تصوموا حتى يجئ رمضان." وقد خرج مسلم احاديث اكثرها في الصحيح وترك هذا واشباهه مما تفرد به العلاء عن ابيه عن ابي هريرة، وكذلك حديث أيمن بن نابل المكي عن ابن الزبير عن جابر ان رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يقول في التشهد، بسم الله وبالله، وأيمن بن نابل ثقة محتج حديثه في صحيح البخاري ولم يخرج هذا الحديث اذ ليس له متابع عن ابن الزبير من وجه صحيح ..... وشواهد هذا القسم كثيرة كلها صحيحة الاسناد غير مخرجة في الكتابين نستدل بالقليل الذي ذكرناه على الكثير الذي تركناه.

القسم الخامس من الصحيح المتفق عليه:

احاديث جماعة من الائمة عن آبائهم عن اجدادهم ولم يتواتر الرواية عن آبائهم واجدادهم الا عنهم كصحيفة عمرو بن شعيب عن ابيه عن جده وبهز بن حكيم الشيخ عن ابيه عن جده وايادس بن معاوية بن قرة المزني عن ابيه عن جده وجد بهز بن حكيم معاوية ابن حيدة القشيري وجد عمرو بن شعيب هو جد ابيه لان عمرو بن شعيب بن محمد بن عبد الله

ابن محمد بن العاص السهمي وجد اياس بن معاوية قرة بن عبد الله المزني، قال الحاكم: جماعتهم عالمون واجدادهم ثقات واحفادهم ايضا ثقات، والاحاديث على كثرتها محتج بها في كتب العلماء قال الحاكم: فهذه الاقسام الخمسة مخرجة في كتب الائمة محتج بها وان لم يخرج في الصحيحين منها حديث ما بيناه في كل قسم منها.

واما الاقسام الخمسة المختلف في صحتها:

فالقسم الاول منها المراسيل:

وهو قول الامام التابعي او تابع التابعي قال رسول الله صلى الله عليه وسلم وبينه وبين رسول الله قرن او قرنان ولا يذكر سماعه فيه من الذي حدث سمع فيه فهذه الاحاديث صحيحة عند جماعة ائمة اهل الكوفة كابراهيم بن يزيد النخعي وحماد بن ابي سليمان وابي حنيفة النعمان بن ثابت وابي يوسف يعقوب بن ابراهيم القاضي ومحمد بن الحسن ومن بعدهم من ائمتهم يحتج بها عند جماعتهم.

ومنهم من قال: انه اصح من المتصل المسند. فان التابعي اذا روى الحديث عن الذي سمعه منه اما الرواية عليه واذا قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم فانه لا يقول الا بعد اجتهاده في معرفة صحته. والمراسيل واهية عند جماعة اهل الحديث من فقهاء الحجاز غير محتج بها وهو قول سعيد بن المسيب ومحمد بن مسلم الزهري ومالك بن انس الاصبحي وعبد الرحمن الاوزاعي ومحمد بن ادريس الشافعي واحمد بن حنبل ومن بعدهم من فقهاء اهل المدينة وجميعهم فيه كتاب الله عز وجل وسنة نبيه صلى الله عليه وسلم وهو قوله سبحانه وتعالى «فلولا نفر من كل فرقة منهم طائفة ليتفقهوا في الدين» الآية. فقرن الله تعالى الرواية بالسماع

من نبيه صلى الله عليه وسلم ثم اداره الى من ورائه وهكذا قال النبي صلى الله عليه وسلم
في خطب ذوات عدد « نضر الله امرأ سمع مقالتي فوعاها حتى يؤدّيها الى من يسمعها . »
حدثنا ابو الحسن احمد بن عثمان بن يحيى الأدمي ببغداد، قال ثنا العباس بن محمد الدوري،
قال ثنا محمد بن عبد الله بن ابي ليلى، قال ثنا ابي عن ابن ابي ليلى عن اخيه عبد الرحمن عن ثابت
ابن قيس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: « تسمعون ويسمع منكم
ويسمع من الذين يسمعون منكم ويسمع من الذين يسمعون من الذين يسمعون منكم
ثم يأتي من بعد ذلك قوم سمانون يحبون السمن ويشهدون قبل ان يستشهدوا . »
حدثنا ابو العباس محمد بن يعقوب قال: نا محمد بن عبد الله بن عبد الحكم، قال: ثنا
ابن وهب، قال: اخبرني مسلمة بن علي عن زيد بن واقد عن حرام بن حكيم، قال:
سمعت انس بن مالك رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم « حدثوا
عني كما سمعتم » ...

(والقسم الثاني من الصحيح المختلف في صحته)

روايات المدلسين اذا لم يذكروا سماعهم في الرواية فانها صحيحة عند جماعة من قدمنا ذكرهم
من ائمة اهل المدينة، ومعنى التدليس: ان يقول سفيان بن عيينة وهو امام من ائمة اهل مكة
قال الزهري، حدثني سعيد بن المسيب، او يقول، قال عمرو بن دينار، سمعت جابراً
وسفيان بن عيينة مشهور سماعه منهما جميعا الا انه لم يذكر السماع في هذه الرواية وقد عرف
بانه يدلس فيما يفوته سماعه كما حدثناه ابو الطيب محمد بن احمد الكرابيسي، قال ثنا ابراهيم
ابن محمد المزوزي، قال ثنا علي بن خشرم، قال كنا عند سفيان بن عيينة في مجلسه فقال:

قال الزهري ، فقيل له حدثكم الزهري ؟ فسكت ثم قال : قال الزهري فقيل له سمعت من الزهري فقال: ألم اسمعه من الزهري ولا ممن سمعه من الزهري ، حدثنا عبد الرزاق عن معمر عن الزهري وكذلك قتادة بن دعامة وهو امام اهل البصرة ، اذا قال : قال أنس او قال : قال الحسن وهو مشهور بالتدليس عنهما ، اخبرني احمد بن محمد العنزي ، قال : ثنا عثمان بن سعيد الدارمي ، قال : ثنا يعقوب بن ابراهيم الدورقي ، قال : ثنا عبد الرحمن بن مهدي ، قال سمعت شعبة يقول كنت انظر الى فم قتادة فاذا قال : حدثنا ، كتبت واذا لم يقل لم اكتب .

فاما اهل الكوفة فمنهم من دلس ومنهم من لم يدلس وقد دلس اكثرهم ، والمدلسون : منهم حماد بن ابي سليمان واسماعيل بن ابي خالد وغيرهما ، فاما الطبقة الثانية مثل ابي اسامة حماد بن أسامة وابي معاوية محمد بن خازم الضرير وغيرهما فان اكثرهم لم يدلسوا .

سمعت ابا بكر محمد بن داود بن سليمان الزاهد ، يقول : سمعت احمد بن سلمة ، يقول سمعت ابا عبيدة ابن ابي السفر يقول كنا عند ابي أسامة فقال : قال يحيى بن سعيد ، فقال له رجل اذكر الحديث فقال اترون ادلس عليكم والله لانه اعفى من مجلسي هذا احب الي من مائة الف حديث ، حدثنا يحيى بن سعيد بن قيس الأنصاري ، عن سعيد بن المسيب بن حزن القرشي ، واخبار المدلسين كثيرة وضبط الائمة عنهم ما لم يدلسوا ، والتمييز بين ما دلسوا وبين ما لم يدلسوا ظاهر في الاخبار

والقسم الثالث من الصحيح المختلف فيه :

حديث يرويه ثقة من الثقات عن امام من ائمة المسلمين فيسنده ثم يرويه جماعة من الثقات فيرسلونه ومثال ذلك حديث سعيد بن جبير عن ابن عباس رضي الله عنهما عن النبي صلى الله عليه وسلم انه قال : « من سمع النداء فلم يجب فلا صلاة له الا من عذر » هكذا رواه عدي بن ثابت عن سعيد

ابن جبير وهو ثقة وقد وافقه سائر اصحاب سعيد بن جبير عنه، وهذا قسم ما يكثر ويستدل بهذا المثال على الجملة من الاخبار المروية هكذا. فهذه الاخبار صحيحة على مذهب الفقهاء، فان القول عندهم قول من زاد في الاسناد والمتن اذا كان ثقة، فاما ائمة الحديث فان القول فيها عندهم قول الجمهور الذين ارسلوه لما يخشى من الوهم على هذا الواحد لقوله صلى الله عليه وسلم: «الشيطان مع الواحد وهو من الاثنين ابعد.»

(والقسم الرابع من الصحيح المختلف فيه)

روايات محدث صحيح السماع، صحيح الكتاب، معروف السماع، ظاهر العدالة، غير انه لا يعرف ما يحدث به ولا يحفظه كاكثر محدثي اهل زماننا، فان هذا القسم يحتج به عند اكثر اهل الحديث، واما مالك وابو حنيفة رحمهما الله فلا يريان الحجة به. اما الرواية فيه عن ابي حنيفة، حدثنا ابو احمد محمد ابن احمد بن شعيب العدل، قال: ثنا اسد بن نوح الفقيه، قال ثنا ابو عبد الله محمد بن سلمة عن بشر بن الوليد عن ابي يوسف عن ابي حنيفة انه قال: "لا يحل للرجل ان يروي الحديث الا اذا سمعه من فم المحدث فيحفظه ثم يحدث به." واما الرواية فيه عن مالك، فحدثنا ابو عبد الله الحسين بن الحسن بن ايوب، قال: ثنا ابو هاشم الرازي، قال: ثنا ابراهيم بن المنذر الحزامي، قال ثنا معن بن عيسى، قال سمعت بن انس يقول: "لا يؤخذ العلم من لا يعرف ما يحدث به." قال مالك: ولقد ادركت بهذه المدينة اقواما لهم زهد وصلاح ما اخذت عن واحد منهم حرفا قيل ولم يا اباعبد الله؟ قال: لانهم كانوا لا يعرفون ما يحدثون به."

والقسم الخامس من الصحيح المختلف فيه:

روايات المبتدعة واصحاب الاهواء فان رواياتهم عند اكثر اهل الحديث مقبولة اذا كانوا فيها

صادقين، فقد حدث محمد بن اسماعيل البخاري في الجامع الصحيح عن عباد بن يعقوب الرواجني وكان ابو بكر محمد بن اسحاق بن خزيمة يقول: حدثنا الصدوق في رواية المتهم في دينه عباد بن يعقوب وقد احتج البخاري ايضا في الصحيح بمحمد بن زياد الالهاني وحديث بن عثمان الرحبي، وهما ممن اشتهر عنهما النصب، واتفق البخاري ~~ايضا في الصحيح~~ ومسلم على الاحتجاج بابي معاوية محمد بن خازم وعبيد الله ابن موسى وقد اشتهر عنهما الغلو، وانما جمعت هؤلاء مثالا للاخذين، فاما مالك بن انس فانه يقول لا يؤخذ حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم من صاحب هوى يدعو الناس الى هواه ولا من كذاب يكذب في حديث الناس وان كنت لا اتهمه بان يكذب على رسول الله صلى الله عليه وسلم،

وقد ذكرنا وجوه صحة الاحاديث على عشرة انواع على اختلاف بين اهله فيه لئلا يتوهم متوهم انه ليس يصح من الحديث الا ما اخرجه البخاري ومسلم، فانا نظرنا وتأملنا ووجدنا البخاري قد جمع كتابا في التاريخ على اسامي من روى عنهم الحديث من زمان الصحابة الى سنة ~~خمس~~ ومائتين فبلغ عددهم قريبا من اربعين الف رجل وامرأة المحتج منهم في الصحيحين للبخاري ومسلم وقد جمعت انا اساميهم وما اختلفا فيه فاحتج به احدهما ولم يحتج به الآخر فلم يبلغوا الفي رجل وامرأة، ثم جمعت من ظهر جرحه من جملة الاربعين الفا فبلغوا مائتين وستة وعشرين رجلا،

فليعلم طالب هذا العلم ان اكثر الرواة للاخبار ثقاة وان الدرجة الاولى منهم محتج بهم في الكتابين وان سائرهم اكثرهم ثقات وانما سقطت اسامبهم من الكتابين الصحيحين للوجوه التي قدمنا ذكرها لا يخرج منهم[1]

بينما ذكر الامام الحاكم الاقسام المختلفة في صحيح، يذكر بعض المحدثين والمصطلحين هذه الاقسام في بيان انواع تختص بالضعيف، وهو هنا نرى ان نذكر نبذة من هذا الاختلاف وننقل من عبارة

---

(١) المدخل في علم الحديث: ص ١١-٢٥ تأليف الامام الحاكم النيسابوري رحمه الله، نشره وحققه جيمس روبسون، الاستاذ بجامعة مانشستر ١٣٧٤هـ ١٩٥٣م.

«علوم الحديث ومصطلحه»[1] يقول الاستاذ الدكتور صبحي الصالح: «انواع تختص بالضعيف»

الأول المرسل: المشهور في تعريفه انه ما سقط منه الصحابي كقول نافع: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم هكذا، او فعل كذا، او فُعل بحضرته كذا، ونحو ذلك. فهو اذن مرفوع التابعي مطلقا، صغيرا كان او كبيرا وسبب ضعفه فقد الاتصال في السند. وانما سمي «مرسلا» لأن راويه أرسله واطلقه فلم يقيده بالصحابي الذي تحمله عن رسول الله صلى الله عليه وسلم.

والمرسل ليس حجة في الدين، وهذا هو الرأي الذي «استقر عليه حفاظ الحديث ونقاد الأثر، وتداولوه في تصانيفهم» واشار مسلم في مقدمة صحيحه الى «ان المرسل في اصل قولنا وقول اهل العلم بالاخبار ليس بحجة»

واكثر العلماء يحتجون بمراسيل الصحابة، فلا يردونها ضعيفة، لأن الصحابي الذي يروي حديثا لم يتيسر له سماعه بنفسه من رسول الله صلى الله عليه وسلم، غالبا ما تكون روايته له عن صحابي آخر، وقد تحقق اخذه عن الرسول صلى الله عليه وسلم. فسقوط الصحابي الآخر من السند لا يضر كما ان جهل حاله لا يضعف الحديث، فثبوت شرف الصحبة له كاف في تعديله. قال السيوطي في التدريب: «وفي الصحيحين من ذلك كثير، اي من مراسيل الصحابة، مما لا يحصى، لأن اكثر رواياتهم عن الصحابة، وكلهم عدول، وما رواياتهم عن غيرهم نادرة، واذا رووها بينوها، بل اكثر ما رواه الصحابة عن التابعين ليس احاديث مرفوعة، بل اسرائيليات او حكايات او موقوفات.»

ويتعذر انكار مراسيل الصحابة، فاكثر الرواية عن ابن عباس مرسلة لصغر سنه في حياة رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقد توفي عليه السلام وسن ابن عباس لا تزيد عن ثلاث عشرة سنة.»

---

(١) علوم الحديث ومصطلحه: ص١٦٦ - ١٦٧ مع مراجعه: قواعد التحديث ١١٤، شرح النخبة: ١٧، توضيح الافكار ١/٢٨٤، اختصار علوم الحديث ٥٢، التدريب: ٧١، التبصرة للعراقي ١٦٤، قواعد التحديث: ١٢٥،

.... الثانى . المنقطع .. الثالث . المعضل .. الرابع . المدلس وهكذا ....

فنرى هنا هذه الأقسام التى اختلف فيها مذكورة فى انواع الضعيف بينما رأيناها فى «المدخل فى علم الحديث» مذكورة فى انواع الصحيح . ولكل وجهة .

والآن نعود الى ما ذكره الامام الحاكم الحافظ من ان القسم الاول من الصحيح المتفق عليه : هو ما اتفق عليه اختيار البخارى ومسلم وهو الدرجة الاولى من الصحيح ...» فى كتابه «المدخل فى علم الحديث» والحال انه قال فى تاليفه (كتاب علوم الحديث) «وصف الحديث الصحيح ان يرويه الصحابى المشهور بالرواية» ....

فقد جعل ما ذكره فى «علوم الحديث» شرطا للصحيح مطلقا وجعل ذلك فى «المدخل» شرطا للصحيح عند الشيخين . وقد نقض عليه الحازمى ما ادعى من انه شرط الشيخين بما فى الصحيح من الغرائب التى تفرد بها بعض الرواة . واجيب بانه انما اراد ان كل راو فى الكتابين يشترط ان يكون له راويان لا انه يشترط ان يتفقا فى رواية ذلك الحديث بعينه . وقال ابو على الغسانى ونقله عنه القاضى عياض ليس المراد ان يكون كل خبر رواياه يجتمع فيه راوياه عن صحابيه ثم عن تابعيه فمن بعده فان ذلك يعدم وجوده وانما المراد ان هذا الصحابى وهذا التابعى قد روى عنه رجلان خرج بهما عن حد الجهالة . قال ابو عبد الله بن الموافق : ما حمل الغسانى عليه كلام الحاكم وتبعه عليه عياض وغيره ليس بالبين ولا اعلم احدا روى عنهما انهما صححا بذلك ولا وجود له فى كتابيهما ولا خارجا عنهما فان كان قائل ذلك عرفه من مذهبهما بالتصفح لتصنيفهما فى كتابيهما فلم يصب لان الامرين معا فى كتابيهما وان كان اخذه من كون ذلك اكثريا فى كتابيهما فلا دليل فيه على كونهما اشترطاه ولعل وجود ذلك اكثريا انما هو لان من روى عنه اكثر من روى عنه واحد اكثر ممن لم يرو عنه الا واحد فى الرواة مطلقا لا بالنسبة الى من خرج لهم فى الصحيحين : وليس من الانصاف الزامهما هذا الشرط

عن غيرهما ان يثبت عنهما ذلك مع وجود اخلالهما به لانهما اذا صح عنهما اشتراط ذلك كان في اخلالهما به درك عليهما. وقال القاضي ابو بكر بن العربي في شرح الموطأ: كان مذهب الشيخين ان الحديث لا يثبت حتى يرويه اثنان وهو مذهب باطل بل رواية الواحد عن الواحد صحيحة الى النبي صلى الله عليه وسلم وقال في شرح البخاري عند حديث «انما الاعمال بالنيات»: انفرد به عمر وقد جاء من طريق ابن سعيد رواه البزار باسناد ضعيف. قال وحديث عمر وان كان طريقه واحدة فانما ابتدأ البخاري كتابه على حديث يرويه اكثر من واحد فهذا الحديث ليس من ذلك القبيل لان عمر قاله على المنبر بمحضر الاعيان من الصحابة فصار كالمجمع عليه فكان عمر ذكرهم لا اخبرهم، قال ابن رشيد: العجب منه كيف يدعي عليهما ذلك ثم يزعم انه مذهب باطل فليت شعري من اعلمه بانهما اشترطا ذلك ان كان منقولا فليبين طريقه لننظر فيها وان كان عرفه بالاستقراء فقد وهم في ذلك، ولقد كان يكفيه في ذلك اول حديث في البخاري وما اعتذر به عنه فيه تقصير لان عمر لم ينفرد به وحده بل انفرد به علقمة عنه وانفرد به محمد بن ابراهيم عن علقمة، وانفرد به يحيى بن سعيد عن محمد وعن يحيى تعددت رواته؛ وايضا فكون عمر قاله على المنبر لا يستلزم ان يكون ذلك سامعين بما عندهم بل هو محتمل للامرين وانما لم ينكروه لانه عندهم ثقة فلو حدثهم بما لم يسمعوه قط لم ينكروا عليه. وقد ادعى الحافظ ابن حبان ان رواية اثنين فقط عن اثنين فقط لا توجد اصلا. فيمكن ان يسلم واما صورة العزيز فهو موجود، والعزيز عندهم هو الذي يكون في طبقة من طبقاته اثنان من الرواة فقط وتكون الرواة في سائر طبقاته ليست اقل من اثنين فيشمل ما كان في سائر طبقاته اثنان او اكثر. والذي انكره ابن حبان هو رواية اثنين عن اثنين الى ان ينتهي السند فانكاره ذلك لا يستلزم انكار الحديث العزيز الذي قرره المحدثون وانما انكر نوعا منه وعبارته لا تحتمل غير ذلك،

«وههنا أمر ينبغي الانتباه له» وهواه ظاهر عبارة ابن العربي تشعر بان الشيخين يشترطان التعدد حتى في الصحابة وظاهر عبارة الحاكم تشعر بخلاف ذلك والمشهور عند المحدثين انهم لم يشترطوا في المشهور فضلا عن العزيز التعدد في الصحابة نعم قد اشترط ذلك ابو علي الجبائي ومن تابعه وقد توهم بعضهم ان الحاكم قد نحا في كتابه علوم الحديث منحى أبي علي على ان كثيرا من العلماء قال: ان عبارته المذكورة لا تدل على ان الحديث المروي يجب ان يجتمع فيه رواية عن الصحابي الذي رواه ثم عن تابعيه فمن بعده، وانما تدل على ان كلا من الصحابي والتابعي ومن بعده قد روى عنه رجلان خرج بهما عن حد الجهالة ليعلم ان الحديث قد رواه المشهورون بالرواية

واعجب مما قاله ابن العربي وان كان لا يستغرب منه ذلك لجريه على عادته في عدم التثبت واقدامه على ما لا قدم له فيه وتهويله على مخالفيه قول ابي حفص عمر الميانجي في كتاب ما لا يسع المحدث جهله شرط الشيخين في صحيحيهما ان لا يدخلا فيه الا ما صح عندهما وذلك ما رواه عن البر صلى الله عليه وسلم اثنان فصاعدا وما نقله عن كل واحد من الصحابة اربعة من التابعين فاكثر وان يكون عن كل واحد من التابعين اكثر من اربعة.

هذا وقد اعترض بعض المحققين من اهل الاثر على ما ذكره الحاكم في المدخل من ان الشيخين انما خرجا من الاقسام الخمسة المتفق عليها عند ائمة الحديث القسم الأول الذي هو الدرجة الأولى من الصحيح، واما الاقسام الاربعة الباقية فانهما لم يخرجا منها في الصحيحين حديثاً فان البحث والتتبع ادياه الى ان فيهما شيئاً من كل واحد منها، اما القسم الثاني وهو ما ليس لراويه من الصحابة غير راو واحد مثل حديث عروة ابن مضرس الذي لم يرو الشعبي فيهما منه جملة من الأحاديث واما القسم الثالث وهو ما ليس لراويه من التابعين الا راو واحد مثل محمد بن جبير وعبد الرحمن

ابن فروخ ففيهما قليل من ذلك كعبد الله بن وديعة ومحمد بن محمد بن جبير بن مطعم : واما القسم الرابع وهو الأحاديث الأفراد الغرائب التي ينفرد بها ثقة من الثقاة ففيهما كثير منه لعله يزيد على مائتي حديث وقد افردها الحافظ ضياء الدين المقدسي وهي المعروفة بغرائب الصحيح ، واما القسم الخامس وهو احاديث جماعة من الأئمة عن آبائهم عن اجدادهم ولم تتواتر الرواية عن آبائهم عن اجدادهم بها الا عنهم كعمرو بن شعيب عن ابيه عن جده وبهز بن حكيم عن ابيه عن جده ، وإياس بن معاوية بن مرة عن ابيه عن جده واجدادهم صحابة واحفادهم ثقاة فليس المانع من اخراجهما هذا القسم في صحيحيهما كون الرواية وقعت عن الأب عن الجد بل لكون الراوي اوابيه ليس على شرطهما والا ففيهما او في احدهما من ذلك رواية علي بن الحسين بن علي عن ابيه عن جده ورواية محمد بن زيد بن عبد الله بن عمر عن ابيه عن جده ورواية ابي بن عباس بن سهل عن ابيه عن جده ورواية الحسن وعبد الله ابني محمد بن علي بن ابي طالب عن ابيهما عن جدهما وغير ذلك .

واما القسمة المختلف فيها فيظن في بادئ الرأي انه ليس في الصحيحين منها شيء وليس الأمر كذلك اما القسم الأول منها وهو المرسل والقسم الثاني وهو احاديث المدلسين اذا لم يذكروا سماعهم فليس فيهما من ذلك شيء واما القسم الثالث وهو ما اسنده ثقة وأرسله جماعة من الثقاة فقد اخرج الصحيحين عدة احاديث اختلف في وصلها وارسالها ، واما القسم الرابع وهو رواية الثقاة غير الحفاظ العارفين فهو متفق على نصف رواة الصحيحين وليس يشترط في الراوي ان يكون حافظاً فقط واما القسم الخامس وهو روايات المبتدعة اذا كانوا صادقين فهو كما ذكر من الاختلاف فيه وقد وقعت احاديث عن جماعة من المبتدعة عرف صدقهم واشتهرت معرفتهم بالحديث فلم يطرحوا للبدعة . ومن الاقسام المختلف فيها رواية المجهول فقد قبلها قوم وردها آخرون .

ويمكننا ان نقول يفهم من هذا التفصيل ان الاقسام الخمسة المختلف فيها ايضا من الصحيح كما ذكرها الحاكم، لا من انواع الضعيف كما قسمها الدكتور صبحي الصالح على حسب زعمه وقد اشرنا الى هذا الموضوع سابقا.

وقد بقي للصحيح شروط قد اختلف فيها. فمنها ما ذكره الحاكم في علوم الحديث من كون الراوي مشهورا بالطلب وليس مراده الشهرة المخرجة عن الجهالة بل قد دل الدليل على ذلك. قال عبد الرحمن ابن مهدي: لا يؤخذ العلم الا عمن يشهد له بالطلب وعن مالك نحوه. وفي مقدمة صحيح مسلم عن ابي الزناد قال: ادركت بالمدينة مائة كلهم مأمون ما يؤخذ عنهم الحديث يقال ليس من اهله قال الحافظ ابن حجر: والظاهر من تصرف صاحبي الصحيح اعتبار ذلك الا اذا كثرت مخارج الحديث فيستغنى عن اعتبار ذلك كما يستغنى بكثرة الطرق عن اعتبار الضبط التام قال ويمكن ان يقال ان اشتراط الضبط يغني عن ذلك اذ المقصود بالشهرة بالطلب ان يكون له مزيد اعتناء بالرواية لتركن النفس الى كونه ضبط ما روى.

ومنها ثبوت التلاقي بين كل راو ومن روى عنه وعدم الاكتفاء بالمعاصرة وامكان التلاقي بينهما وقد اشترط ذلك البخاري، قيل انه لم يذهب احد الى انه هذا شرط لكون الحديث صحيحا بل لكونه اصح، وقد انكر هذا الشرط مسلم في صحيحه وشنع على قائله. قال العلامة محي الدين النووي في شرحه: ان مسلما ادعى اجماع العلماء قديما وحديثا على ان المعنعن وهو الذي فيه فلان عن فلان محمول على الاتصال والسماع اذا امكن لقاء من اضيفت العنعنة اليهم بعضهم بعضا يمتنع برائتهم من التدليس. ونقل مسلم عن بعض اهل عصره انه قال: لا تقوم الحجة بها ولا يحمل على الاتصال حتى يثبت انهما التقيا في عمرهما مرة فاكثر ولا يكفي امكان تلاقيهما. قال مسلم وهذا قول ساقط مخترع مستحدث لم يسبق

قائله اليه ولا ساعده من اهل العلم عليه وان القول به بدعة باطلة واطنب في التشنيع على قائله واحتج مسلم رحمه الله بكلام مختصره ان المعنعن عند اهل العلم محمول على الاتصال اذا ثبت التلاقي مع احتمال الارسال وكذا اذا امكن التلاقي، وهذا الذي صار اليه مسلم قد انكره المحققون وقالوا هذا الذي صار اليه ضعيف والذي رده هو المختار الصحيح الذي عليه ائمة هذا الفن على ابن المديني والبخاري وغيرهما. وقد زاد جماعة من المتأخرين على هذا فاشترطوا القابسي ان يكونوا قد ادركه ادراكا بينا. وزاد ابو المظفر السمعاني الفقيه الشافعي فاشترط طول الصحبة بينهما وزاد ابو عمرو الداني المقرئ فاشترط معرفته بالرواية عنه ودليل هذا المذهب المختار الذي ذهب اليه ابن المديني والبخاري وموافقوهما ان المعنعن عند ثبوت التلاقي انما حمل على الاتصال لان الظاهر من حال من يدلس انه لا يطلق ذلك الا على السماع ثم الاستقراء يدل عليه فان عادتهم انهم لا يطلقون ذلك الا فيما سمعوه الا المدلس ولهذا رددنا رواية المدلس فاذا ثبت التلاقي غلب على الظن الاتصال والباب مبني على غلبة الظن فاكتفينا به وليس هذا المعنى موجودا فيما اذا امكن التلاقي ولم يثبت فانه لا يغلب على الظن الاتصال فلا يجوز الحمل على الاتصال ويصير كالمجهول فان روايته مردودة لا للقطع بل بكذبه او ضعفه بل للشك في حاله والله اعلم. هذا حكم المعنعن من غير المدلس، واما المدلس فتقدم بيانه حكمه في الفصول السابقة وهذا كله تفريع على المذهب الصحيح المختار الذي ذهب اليه السلف والخلف من اصحاب الحديث والفقه والاصول ان المعنعن محمول على الاتصال بشرطه الذي قدمناه على الاختلاف فيه؛ وذهب بعض اهل العلم الى انه لا يحتاج يحتج بالمعنعن مطلقا لاحتمال الانقطاع وهذا المذهب مردود باجماع السلف ودليلهم ما اشرنا اليهم اليه من حصول غلبة الظن مع الاستقراء والله اعلم هذا حكم المعنعن اما اذا قال حدثني فلان ان فلانا قال كقوله حدثني الزهري ان سعيد بن المسيب قال كذا

او حدث بكذا او نحوه فالجمهور على ان لفظة ان كعن فيحمل على الاتصال بالشرط المتقدم، وقال احمد ابن حنبل ويعقوب بن شيبة وابو بكر البرديجي لا تحمل ان على الاتصال وان كانت عن للاتصال والصحيح الاول وكذا قال وحدث وذكر وشبهها فكلها محمول على الاتصال والسماع ه

ومنها ما ذكره السمعاني في القواطع: وهو ان الصحيح لا يعرف برواية الثقاة فقط وانما يعرف بالفهم والمعرفة وكثرة السماع والمذاكرة قال بعضهم ان هذا داخل في اشتراط كونه غير معلول لان الاطلاع على ذلك انما يحصل بما ذكر من الفهم والمعرفة وغيرهما، واعلم ان هذه المسألة هي من اهم مسائل هذا الفن الجليل الشأن والناظر في هذا الموضع قد انقسموا الى ثلاث فرق.

(الفرقة الاولى) فرقة جعلت جل همها النظر في الاسناد فاذا وجدته متصلا ليس في اتصاله شبهة ووجدت رجاله ممن يوثق بهم حكمت بصحة الحديث قبل امعان النظر فيه حتى ان بعضهم يحكم بصحته ولو خالف حديثا آخر رواته ارجح ويقول كل ذلك صحيح وربما قال هذا صحيح وهذا اصح وكثيرا ما يكون الجمع بينهما غير ممكن واذا توقف متوقف في ذلك نسبه الى مخالفة السنن وربما سعى في ايقاعه في محنة من المحن مع ان جهابذة هذا الفن قد حكموا بان صحة الاسناد لا تقتضي صحة المتن ولذلك قالوا لا يسوغ لمن رأى حديثا له اسناد صحيح ان يحكم بصحته الا ان يكون من اهل هذا الشان لاحتمال ان يكون له علة قادحة قد خفيت عليه، وقد وصل الفلوبفريق منهم الى ان الزموا الناس بالاخذ بالاحاديث الضعيفة الواهية فأوقعوا الناس في داهية وما ادراك ما هيه وهذه الفرقة هم الغلاة في الاثبات.

واكثرهم من اهل الاثر الذين ليس لهم فيه فضل اعمن غير دقة نظر؛ وقد اشار مسلم الى ناس منهم يعتمدون برواية الاحاديث الضعاف مع معرفتهم بحالها ووصفهم بما هم جديرون به قال: في مقدمة كتابه المشهور: وانما هو شبيه ما ذكرنا من كلام اهل العلم في متهمي رواة الحديث واخبارهم عن

معايبهم كثير يطول الكتاب بذكره على استقصائه ، وفيما ذكرنا كفاية لمن نفهم وعقل مذهب القوم فيما قالوا من ذلك وبينوا وانما انتحوا انفسهم الكشف عن معايب رواة الحديث وناقلي الاخبار وافتدوا بذلك حين سئلوا لما فيه من عظيم الخطر اذ الاخبار في امر الدين انما تأتي بتحليل او تحريم اوامر او نهي او ترغيب او ترهيب فاذا كان الراوي لها ليس بمعدن للصدق والامانة ثم اقدم على الرواية عنه من قد عرفه ولم يبين ما فيه لغيره من جهل معرفته كان آثما بفعله ذلك غاشا لعوام المسلمين اذ لا يؤمن على من سمع بعض تلك الاخبار ان يستعملها او يستعمل بعضها ولعلها او اكثرها اكاذيب لا اصل لها مع ان الاخبار الصحاح من رواية الثقاة واهل القناعة اكثر من ان يضطر الى نقل من ليس بثقة ولا مقنع ؛ ولا احسب كثيرا ممن يعبح من الناس على ما وصفنا من هذه الاحاديث الضعاف والاسانيد المجهولة ويعتد بروايتها بعد معرفته بما فيها من التوهين والضعف الا ان الذي يحمله على روايتها والاعتداد بها ارادة التكثر بذلك عند العوام ولانه يقال ما اكثر ما جمع فلان من الحديث والف من العدد ومن ذهب في العلم هذا المذهب وسلك هذا الطريق لا نصيب له فيه وكان بان يسمى جاهلا اولى من ان ينسب الى علم ،

(الفرقة الثانية) فرقة جعلت جل همها النظر في نقل الحديث فان رأتها امره حكمت بصحته واسندته الى النبي عليه الصلاة والسلام وان كان في اسناده مقال مع ان في كثير من الاحاديث الضعيفة

بل الموضوعة ما هو صحيح المعنى فصيح المبنى غير انه لم تصح نسبته الى النبى عليه الصلاة والسلام. وذكر مسلم فى مقدمة كتابه: حدثنا عثمان بن ابى شيبة، حدثنا جرير عن رقبة، انه اتى جعفر الهاشمى المدينة كان يضع احاديث كلام حق وليست من احاديث النبى صلى الله عليه وسلم وكان يرويها عن النبى صلى الله عليه وسلم. وقال بعض الوضاعين لا بأس اذا كان الكلام حسنا ان نضع له اسنادا وحكى القرطبى عن بعض اهل الرأى انه قال: ما وافق القياس الجلى يجوز ان يعزى الى النبى صلى الله عليه وسلم وان راعهم امره لمخالفته لشئ مما يقولونه به وان كان مبنيا على مجرد الظن بادروا الى رد الحديث والحكم بوضعه وعدم صحة رفعه وان كان اسناده خاليا عن كل علة وان ساعدهم الحال على تأويله على وجه لا يخالف اهوائهم بادروا الى ذلك وهذه الفرقة هم المعتزلة والمتكلمون الذين حذوا حذوهم وقد نحا اناس من غيرهم نحوهم وقد طعنت الفرقة الاولى فى هذه الفرقة طعنا شديدا وقابلتهم هذه الفرقة بمثل ذلك او اشد.

ونسبوا رواة ما انكروه من الاحاديث الى الاختلاق والوضع مع الجهل بمقاصد الشرع وقد ذكر ابن قتيبة شيأ من ذلك فى مقدمة كتابه الذى وضعه فى تأويل مختلف الحديث والمجاملوه منهم اكتفوا بان نسبوا الى الرواة الوهم والغلط والنسيان وهو مما لا يخلو عنه انسان وقالوا ان المحدثين انفسهم قد ردوا كثيرا من احاديث الثقاة بناء على ذلك. قال الحافظ ابو عيسى الترمذى: قد تكلم

بعض اهل الحديث في قوم من اجلة اهل العلم و ضعفوهم من قبل حفظهم وفقههم أخذوه
من الائمة لجلالتهم و صدقهم وان كانوا قد وهموا في بعض ما رووا؟ وقد تكلم يحيى بن
سعيد القطان في محمد بن عمرو ثم روى عنه وكان ابن ابي ليلى يروي الشيء مرة هكذا
ومرة هكذا بغير الاسناد. وانما جاء هذا من قبل حفظه لانه اكثر من مضر من اهل العلم
كانوا لا يكتبون ومن كتب منهم انما كان يكتب لهم بعد السماع، وكان كثير من الرواة يروي بالمعنى
فكثيرا ما يعبر عنه بلفظ من عنده فيأتي قاصرا عن اداء المعنى بتمامه وكثيرا ما يكون ادنى تغيير محيلا
له وموجبا لوقوع الاشكال فيه، وقد اجاز الجمهور الرواية بالمعنى. قال وكيع ان لم يكن المعنى واسعا
فقد هلك الناس؟ وانما تفاضل اهل العلم بالحفظ والاتقان والتثبت عند السماع مع انه لم يسلم
من الخطأ والغلط احد من الأئمة مع حفظهم، وقال مجاهد انقص من العلم الحديث ان نشك ولا تدفيه
ولا يدخل في هذه الفرقة أناس ردوا بعض الاحاديث الصحيحة الاسناد لشبهة قوية عرضت لهم اوجبت
شكهم في صحتها ان كانت مما لا يدخل فيه النسخ او في بقاء حكمها ان كانت مما يدخل فيه فقد وقع التوقف
في الأخذ بأحاديث صحيحة الاسناد. فقد وقع ذلك لاناس من العلماء الاعلام المصرفين بنشر
السنة بل وقع لاناس من كبار من الصحابة فقد زعم محمود بن الربيع الانصاري وكان ممن
عقل رسول الله وهو صغير انه سمع عتبان بن مالك الانصاري وكان ممن شهد بدرا أن

رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: ان الله حرم على النار من قال لا اله الا الله يبتغي بذلك وجه الله وكان رسول الله في دار عتبان. ولهذا الحديث قصة قال محمود فحدثتها قوما فيهم ابو ايوب صاحب رسول الله في غزوته التي توفي فيها بارض الروم فانكرها علي ابو ايوب وقال: والله ما اظن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ما قلت قط فكبر ذلك علي فجعلت لله علي ان سلمني حتى اقفل من غزوتي ان اسأل عنها عتبان بن مالك ان وجدته حيا في مسجد قومه فقفلت - ذكر ذلك البخاري في باب صلاة النوافل جماعة فارجع اليه ان احببت معرفة القصة وتمام الكلام في ذلك، فانظر الى ابي ايوب الانصاري الذي كان من خواص النبي صلى الله عليه وسلم كيف غلب على ظنه عدم صحة هذا الحديث واقسم على ذلك بناء على انه لم يسمع منه قط عليه السلام مايثاكل هذا الكلام ما يوهم خلاف المرام. ومثل هذا كثير فيما يروى وما كان منه باسانيد صحيحة ما لم يثبت في نفس الامر خلافه كثير ما روى بالمعنى غير ان الراوي لم يساعده اللفظ على ادائه بتمامه.

قال الشارح ان الباعث له على الانكار هو ان ظاهر هذا الحديث يوهم انه لا يدخل احد من عصاة الموحدين النار وهو مخالف لآيات كثيرة واحاديث مشهورة واجيب بحمل التحريم على عدم الخلود.

وقد استدلت المرجئة بهذا الحديث ونحوه على مذهبهم والمرجئة فرقة من كبار الفرق الاسلامية

تقول لا يضر مع الايمان معصية كما لا ينفع مع الكفر طاعة، والارجاء من البدع التي يعظم ضررها لأنها تتنلك بالامة الى الحضيض الأسفل وتجعل عاقبتها الدمار وقد نسب ذلك الى كثير من اعيان الأمة الا ان النسبة غير صحيحة في كثير منهم والذين صحت نسبة ذلك اليهم يقولون ان كثيرا من ينبزوننا بهذا اللقب لا فرق بيننا وبينهم في المآل وان فرق بيننا وبينهم ظاهر المقال .

واما المعتزلة فانهم ينكرون هذا الحديث ونحوه اشد انكار وينسبون وضعه للمرجئة ومن نحا نحوهم لما الفته لمذهبهم فانهم هم والخوارج يقولون ان صاحب الكبيرة اذا مات من غير توبة نصوح عنها مخلد في النار ولا يخرج منها ابدا ولا يحاولون تأويل هذا الحديث ونحوه على وجه لا ينزع مذهبهم لانهم يقولون ان في ظاهره اغراء على المعاصي وذلك مناف للحكمة لا سيما من صاحب الشرع الذي بعث لزجر الناس عنها وتنفيرهم منها، وكانت المرجئة كثيرا ما تتهم من يبالغ في الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر بالقدرية يريدون بذلك اذلالهم ولا يخفى شدة نفرة الناس لا سيما الأمراء والعامة من القدرية وهم المعتزلة، وقد شاع وذاع ان مذهب المعتزلة نشأ من التوغل في علم الفلسفة وهو قول اشاعه اما جاهل او متجاهل فان مذهب الاعتزال نشأ واستقر في أخر عصر الصحابة ولم يكن قد ترجم شيء من كتب الفلسفة التي يزعمون انها اغوتهم فاخرجوها عن مذهب اهل السنة ولذلك قال بعض العلماء قد رويت احاديث في ذم القدرية، روى بعضها اهل السنة وبعض الناس يثبتها ويقويها

ومن العلماء من يطعن فيها ويضعفها، ولكن الذى ثبت فى ذم القدرية ونحوهم هو عن الصحابة كابن عمر وابن عباس، وقد وقع فى مذهبهم مسائل تبدع العقل جدا وذلك مثل قولهم من اتى بكبيرة واحدة فقد حبطت جميع طاعاته ومن عمر عمرا مديدا وأتى بكل ما امكنه من الطاعات واجتنب جميع المنكرات وكان من الموفقين للبر والاحسان ثم عرض له ان تناول جرعة خمر فغص بها فقضى عليه فهو مخلد فى النار لا يخرج منها ابدا؛ ثم هم اكثر الفرق اعتناء بالقاعدة المشهورة وهى لا يأتى فى النقل الصحيح ما يخالف العقل الصريح فانه اتى فى النقل الصحيح ما يوهم المخالفة وجب الجمع بينهما وذلك بحمل النقل على معنى لا يخالف العقل وتجعل دلالة العقل قرينة على ذلك وهى قاعدة متفق عليها ولم تنقل المخالفة فيها الا عن أناس من الحشوية وهم فرقة لا يعبأ بها، ولعل مخالفتهم مبنية على كونهم لم يعرفوا ما اريد بالعقل الصريح، وقد ظن أناس ان هذه المسألة من مسائل علم الكلام فقط وليس كذلك بل هى من مسائل اصول الفقه ايضا فقد ذكروا ذلك فى مبحث التخصيص وفى مبحث ما يرد به الخبر.

فان قلت فما فائدة ذكر هذا الموضوع هنا لانه من موضوعات الكلام واصول الفقه؟ قلت فائدته ان له علاقة بالحديث الصحيح من جهة وهو «مبحث ما يرد به الخبر» من جهة اخرى. فلا اريد ان اتوغل فى «مبحث التخصيص» وان كان له صلة بموضوعنا، لانه مبحث طويل لا يليق ذكره فى هذا المختصر ولكنه اريد ان اذكر شيئا من «مبحث ما يرد به الخبر» لانه له علاقة قوية بموضوعنا فأقول:

« هذه عبارات ما ذكروا في مبحث ما يرد به الخبر »

قال الشيباني في اللمع في باب بيان ما يرد به خبر الواحد : اذا روى الخبر ثقة رد بأمور (احدها) ان يخالف موجبات العقول فيعلم بطلانه لان الشرع انما يرد بجوزات العقول واما بخلاف العقول فلا ، (والثاني) ان يخالف نص كتاب او سنة متواترة فيعلم انه لا اصل له او منسوخ (والثالث) ان يخالف الاجماع فيستدل به على انه منسوخ او لا اصل له لانه لا يجوز ان يكون صحيحا غير منسوخ وتجمع الأمة على خلافه ، (والرابع) ان ينفرد الواحد برواية ما يجب على الكافة علمه فيدل ذلك على انه لا اصل له لأنه لا يجوز ان يكون له اصل وينفرد هو بعلمه من بين الخلق العظيم ، (والخامس) ان ينفرد برواية ما جرت العادة ان ينقله اهل التواتر فلا يقبل لانه لا يجوز ان ينفرد في مثل هذا بالرواية ، فاما اذا ورد مخالفا للقياس او انفرد الواحد برواية ما تعم به البلوى لم يرد .

وقال الغزالي في المستصفى : القسم الثاني من الأخبار ما يعلم كذبه وهي اربعة (الاول) ما يعلم خلافه بضرورة العقل او نظره او الحس والمشاهدة او اخبار التواتر وبالجملة ما خالف المعلوم بالمدارك الستة (الثاني) ما يخالف النص القاطع من الكتاب والسنة المتواترة واجماع الأمة فانه ورد مكذبا لله تعالى ولرسوله عليه الصلاة والسلام وللأمة (الثالث) ما صرح بتكذيبه جمع كثير يستحيل في العادة تواطؤهم على الكذب اذا قالوا حضرنا معه في ذلك الوقت فلم نجد ما حكاه من الواقعة اصلا (الرابع) ما سكت الجمع الكثير عن نقله والتحدث به مع جريان الواقعة بمشهد منهم ومع احالة العادة السكوت

عن ذكره لتوفر الدواعي على نقله ولاحالة العادة اختصاصه بحكايته .

وقال القاضي : الدال على كذب الخبر خمسة وهو هنا فاقد لما علم بالضرورة او النظر او الدليل القاطع او فيما شأنه ان يكون متواتراً ولم يتواتر وكقواعد الشرع او لها جميعاً كالمجنون او طلب في صدور الرواة او كتبهم بعد استقراء الاحاديث فلم يوجد . ولنقتصر على هذا القدر ففيه كفاية .

﴿الفرقة الثالثة﴾ فرقة جعلت همها البحث عما صح من الحديث لتأخذ به فاعطت المسئلة حقها من النظر فبحث في الاسناد والمتن معاً بحث مؤثر للحق فلم تنسب الى الرواة الوهم والخطأ ونحو ذلك لمجرد كون المتن يدل على خلاف رأي لها مبني على مجرد الظن ولم تعتقد فيهم انهم معصومون عن الخطأ والنسيان ، وهذه الفرقة قد ثبت عندها صحة كثير من الاحاديث التي ردّتها الفرقة الثانية وهي المفرطة في امر الحديث كما ثبت عندها عدم صحة كثير من الاحاديث التي قبلتها الفرقة الاولى وهي المفرطة في .

وهذه الفرقة هي اوسط الفرق واعدلها واقربها للاستقامة وهي اقل الفرق عدداً ومقتفي اثرها من اريد به رشد .

﴿لمحة من ملح هذا المبحث﴾

اخرج البخاري عن ابي هريرة انه قال : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لم يكذب ابراهيم عليه السلام الا ثلث كذبات ثنتين منها في ذات الله قوله اني سقيم وقوله بل فعله كبيرهم هذا وواحدة في شأن سارة ، قال شراحه انما اطلق عليه الكذب تجوزاً وهو من

باب المعاريض المحتملة للأمرين لمقصد شرعي، وقد روى البخاري في الأدب المفرد من طريق قتادة عن مطرف بن عبد الله عن عمران بن الحصين ان في معاريض الكلام مندوحة عن الكذب، فاطلق الكذب على ذلك مع كونه من المعاريض نظراً لعلو مرتبته، وقد انكر بعض المفسرين من المتكلمين هذا الحديث بناء على ما اسسوه في كتب الكلام فقال في تفسير قوله تعالى (فنظر نظرة في النجوم فقال اني سقيم) ذكر قول اني سقيم على سبيل التعريض، بمعنى ان الانسان لا ينفك في اكثر احواله عن حصول حالة مكروهة اما في بدنه واما في قلبه وكل ذلك سقم وقال بعضهم ذلك القول عن ابراهيم كذب وروى حديثا عن النبي صلى الله عليه وسلم انه قال: ما كذب ابراهيم الا ثلث كذبات ... فقلت لبعضهم هذا الحديث لا ينبغي ان يقبل لأن فيه نسبة الكذب الى ابراهيم فقال ذلك الرجل كيف يحكم بكذب الرواة العدول فقلت لما وقع التعارض بين نسبة الكذب الى الراوي وبين نسبة الى الخليل كان من المعلوم بالضرورة ان نسبة الى الراوي أولى ثم نقول لم لا يجوز ان يكون المراد بكونه كذبا خبرا شبيها بالكذب ٠هـ

﴿اعتراضات على الحد المذكور للحديث الصحيح مع الجواب عنها﴾

(الاعتراض الاول) قال الحافظ السيوطي في التقريب: اورد عليه المتواتر فانه صحيح

قطعاً ولا يشترط فيه مجموع هذه الشروط. قال شيخ الاسلام ولكن يحسن ان يقال هل يوجد حديث متواتر لم تجتمع فيه هذه الشروط اهـ. أقول قد وجد ذلك فيما ذكرناه حذو وقد نقلنا ذلك فيما مضى وهو قال على: وقد يرد خبر مرسل الا ان الاجماع قد صح بما فيه متبقنا منقولاً جيلاً فجيلاً فان كان هذا علمنا انه منقول نقل كافة كنقل القرآن فاستغنى بحمد ذكر السند فيه وكان ورود ذلك المرسل وعدم وروده سواء ولا فرق وذلك نحو الوصية لوارث. وكثير من أعلام نبوته صلى الله عليه وسلم. وان كان قوم قد رووها بأسانيد صحاح وهي منقولة نقل الكافة على ان في هذا الايراد نظراً لان المتواتر يجب ان لا يدخل حد الصحيح المذكور لوجهين (الأول) ما سبق ذكره من ان المحدثين لا يبحثون عن المتواتر لاستغنائه بالتواتر عن ايراد سند له حتى انه اذا اتفق له سند لم يبحث عن احوال رواته، فقول المحدثين ان الحديث ينقسم الى صحيح وحسن وضعيف[1] يريدون به الحديث المروي من طريق الآحاد، واما المتواتر فهو خارج عن مورد القسمة، وقد الحق بعضهم المستفيض بالمتواتر في ذلك. (الثاني) ما ذكروا من انهم اذا قالوا هذا حديث صحيح فانما يريدون بذلك انه مستوف لشروط الصحة ولا يريدون بذلك انه صحيح في نفس الأمر. قال الحافظ ابن الصلاح وحتى قالوا هذا حديث صحيح فمعناه انه اتصل سنده مع سائر الأوصاف المذكورة وليس من شرطه ان يكون

مقطوعا به في نفس الأمر اذ منه ما يفيد به وإيته عدل واحد وليس منه الأخبار التي اجمعت الأمة على تلقيها بالقبول، وكذلك اذا قالوا في حديث انه غير صحيح فليس ذلك قطعا بانه كذب في نفس الأمر اذ قد يكون صدقا في نفس الأمر، وانما المراد به انه لم يصح اسناده على الشرط المذكور، والصحيح ينقسم الى متفق عليه ومختلف فيه، وينقسم الى مشهور وغريب وبيان ذلك، ثم ان درجات الصحيح تتفاوت في القوة بحسب تكمن الحديث من الصفات المذكورة التي تنبني الصحة عليها وينقسم باعتبار ذلك الى اقسام يستعصي احصاؤها على العاد الحاصر ولهذا نرى الامساك عن الحكم لاسناد او حديث بانه الاصح على الاطلاق ، هـ هذا وليس في عبارة ابن الصلاح المذكورة او لا ما يوجب خروج المتواتر لكونه مقطوعا به عن الصحيح المذكور لأنه لم يقل ومن شرط الصحيح ان لا يكون مقطوعا به في نفس الأمر بل قال : وليس من شرط الصحيح ان يكون مقطوعا به في نفس الأمر، وهي عبارة لا تنافي ان يكون في الصحيح المذكور ما يكون مقطوعا به في نفس الأمر، وبهذا تعلم ان لا تنافي بين ما قاله هنا وبيانه ما قاله فيما بعد وهو ان الحديث الذي اتفق عليه البخاري ومسلم مقطوع بصحته كما توهم ذلك بعض الحفاظ

ومن الغريب محاولة شيخ الاسلام ادخال المتواتر في تعريف الصحيح المذكور

مع انه قال فى شرح النخبة : وانما ابهمت شروط المتواتر فى الأصل لأنه على هذه الكيفية ليس من مباحث علم الاسناد اذ علم الاسناد يبحث فيه عن صحة الحديث او ضعفه ليعمل به او يترك من حيث صفات الرجال وصيغ الأداء ؛ والمتواتر لا يبحث عن رجاله بل يجب العمل به من غير بحث .

وقال فى موضع آخر فى تقريف الصحيح لذاته : وخبر الآحاد بنقل عدل تام الضبط متصل السند غير معلل ولا شاذ هو الصحيح لذاته . فادخل فى التقريف ما يخرج ما به المتواتر قطعا ، واما تقريف الجمهور فانه يكون دخول المتواتر فيه لو لم يصرحوا بأنهم لم يقصدوا دخوله فيه ، وما ذكر من انه قد وجد فى المتواتر ما لا سند له اصلا او له سند ولكن فيه مقال ، قد يقال انه نادر وخروج الصور النادرة من التقريف قد اجازه بعض العلماء .

هذا وقد وقع لبعض من كتب فى هذا الفن وهو فيه ضعيف ان قال قد توهم بعض الافاضل من قولهم فى تقريف المتواتر انه خبر جمع يؤمن تواطؤهم على الكذب انه لا يكون الا صحيحا وليس كذلك فى الاصطلاح ، بل منه ما يكون صحيحا اصطلاحا بأن يروى عدول عن مثلهم وهكذا من ابتدائه الى انتهائه ومنه ما يكون ضعيفا كما اذا كان فى بعض طبقاته غير عدل ضابط فهذا ليس بصحيح اصطلاحا وان كان صحيحا بمعنى انه مطابق للواقع باعتبار امن تواطؤ نقلته

على الكذب ، وعبارة التقريب فيه صريحة فيما ذكرناه اذ جعله قسما من المشهور وقسمه الى صحيح وغيره اى حسن وضعيف فتبصر اهـ اقول يكفي المتبصر انه يرجع الى وجدانه واقرب اليه من ذلك ان ينظر في عبارة التقريب التي نقلناها عنه آنفا ، وليت هذا الناقل اقتفى اثر ذلك الفاضل .

(الاعتراض الثاني) قد تقرر ان الحسن اذا روى من غير وجه انتقل من درجة الحسن الى درجة الصحة ، وهو غير داخل في الحد المذكور وكذلك ما اعتضد بتلقي العلماء له بالقبول ، فانه بعض العلماء قال : يحكم للحديث بالصحة اذا تلقاه الناس بالقبول وان لم يكن له اسناد صحيح ، قال ابن عبد البر في الاستذكار ما حكى عن الترمذي ، انه البخاري صحيح حديث الجد وهو الطهور ماؤه » واهل الحديث لا يصححونه مثل اسناده : لكنه الحديث عندي صحيح ، لان العلماء تلقوه بالقبول . وقال ابو الحسن بن القطان في تقريب المدارك على موطا ابن مالك : قد يعلم الفقيه صحة الحديث اذا لم يكن في سنده كذاب بموافقة آية من كتاب الله او بعض اصول الشريعة فيجد ذلك على قبوله والعمل به ، واجيب عن ذلك بان الحد المذكور انما هو للصحيح لذاته وما أورد فهو من قبيل الصحيح لغيره .

(الاعتراض الثالث) من شرط الحديث الصحيح ان لا يكون منكرا فحقهم ان يزيدوا في الحد

ما يخرج به المنكر . واجيب عنه ذلك بان الناس في المنكر فريق يقال . فريق يقول إنه هو والشاذ سيان وعلى ذلك فلا اشكال . وفريق يقول ان المنكر اسوأ حالا من الشاذ وعلى ذلك يقال ان اشتراط نفي الشذوذ يقتضي اشتراط نفيه بطريق الأولى .

وقد تبين بما ذكرنا ان هذا الحد لا يرد عليه شيء . ومما ينبغي ان يعلم في هذا المجال انه يمكن ان يوافق اكثر الفرق التي زادت بعض الشروط كالجبائي ومن تابعه مثلا فانه لا يقول بصحة الحديث اذا انفرد به واحد ولو في طبقة واحدة من الطبقات الا ان يعضد الحديث عاضد مما ذكر سابقا فاذا استعمل هذا الحد اخرج ما انفرد به واحد من غير ان يكون له عاضد بقوله من غير شذوذ وفسر الشذوذ بما يوافق ما ذهب اليه مع ان الجمهور يفسرون الشذوذ بمخالفة الثقة لمن هو أرجح منه ومن يشترط في صحة الحديث ان لا يكون الراوي قد عمل بخلافه بعد روايته له فاذا استعمل هذا الحد اخرج الحديث الذي عمل الراوي له بخلافه بقوله ولا علة وجعل من العلل القادحة مخالفة عمل الراوي لما رواه .

وان اردت ايراد حد يدخل فيه الصحيح لغيره يمكنك ان تقول الحديث الصحيح هو الحديث الذي اتصل اسناده على وجه تسكن اليه النفس مع السلامة من الشذوذ والعلة وان اردت اجمع منه يمكنك ان تقول الحديث الصحيح هو الحديث المروي على وجه

تسكن اليه النفس مع السلامة من الشذوذ والعلة .

فأشرنا في تعريف الحديث الصحيح الى الحديث المتواتر بانه هل يخرج من تعريف الصحيح اولا ؟ فالآن لابد علينا ان نبحث عن الحديث المتواتر وحكمه وعن خبر الآحاد وحكمه :

فنقول : قسم المحدثون الحديث النبوي الى متواتر و آحاد :

الحديث المتواتر : هو ما نقله جمع يحصل العلم بصدقهم ضرورة بان يكونوا عدداً كثيراً لا يمكن تواطؤهم على الكذب عن مثلهم من اوله الى آخره . ولذا كان مفيداً للعلم الضروري وهو الذي يضطر اليه الانسان بحيث لا يمكنه دفعه ويجب العمل به من غير بحث عن رجاله ولا يعتبر فيه عدد معين في الأصح .

ثم المتواتر قسمان : لفظي : وهو ما تواتر لفظه ، ومعنوي : وهو ما تواتر القدر المشترك فيه .

والأول امثلة : منها حديث (من كذب علي متعمدا فليتبوأ مقعده من النار)

والثاني امثلة كثيرة : منها احاديث رفع اليدين في الدعاء فقد روي عنه صلى الله عليه وسلم نحو مائة حديث فيه رفع يديه في الدعاء لكنها في قضايا مختلفة وكل قضية منها لم تتواتر والمتواتر هو القدر المشترك فيها وهو الرفع عند الدعاء [1]

---

(١) الحديث والمحدثون لمحمد ابو زهو : ص ٢٤ - ٢٥ بتصرف يسير .

واما خبر الواحد: فهو ما لم يوجد فيه شروط المتواتر, سواء كان الراوى له واحدا ام اكثر

وهو نوعان: (مقبول) وهو ما اتصل اسناده بنقل العدل الضابط عن مثله من مبدئه الى منتهاه من

غير شذوذ ولا علة. (ومردود) وهو ما لم يتصل اسناده كذلك. (١)

خبر الواحد الثقة حجة يلزم بها العمل: الذى عليه جماهير المسلمين من الصحابة والتابعين فمن

بعدهم من المحدثين والفقهاء واصحاب الاصول ان خبر الواحد الثقة حجة من حجج الشرع يلزم العمل

بها ويفيد الظن ولا يفيد العلم ويقابل هذا المذهب مذاهب اخرى:

(الاول) ما ذهب اليه القدرية والرافضة وبعض اهل الظاهر انه لا يجب العمل به.

(الثانى) قال الجبائى من المعتزلة: لا يجب العمل الا بما رواه اثنان عن اثنين.

(الثالث) قال بعضهم: لا يجب العمل الا بما رواه اربعة من اربعة: وهذه الاقاويل التى

تقابل ما عليه جماهير المسلمين كلها باطلة فلم تزل كتب النبى صلى الله عليه وسلم وآحاد رسله

يعمل بها ويلزمهم النبى صلى الله عليه وسلم العمل بذلك. واستمر على ذلك الخلفاء الراشدون

فمن بعدهم, ولم يزل الخلفاء الراشدون وسائر الصحابة فمن بعدهم من السلف والخلف على امتثال

خبر الواحد اذا اخبرهم بسنة وعلى قضائهم به ورجوعهم اليه فى القضا والفتيا ونقضهم به

ما حكموا على خلافه وطلبهم خبر الواحد عند عدم الحجة من هو عنده واحتجاجهم به على من خالفهم

---

(١) الحديث والمحدثون طبع مصر ١٣٧٨ ص: ٢٥

وانقياد المخالف لذلك و هذا كله معروف لا شك فيه والعقل لا يحيل العمل بخبر الواحد

وقد جاء الشرع بوجوب العمل به فوجب المصير اليه. واحتج بعض العلماء لقبول خبر الواحد

بان كل صحابي او تابعي سئل عن نازلة في الدين فاخبر السائل بما عنده فيها لم يشترط

على السائل انه لا يعمل بما اخبره به من ذلك حتى يسئل غيره فضلا عن ان يسئل الكافة بل

كان كل منهم يخبره بما عنده فيعمل بمقتضاه ولا ينكر عليه ذلك فدل على اتفاقهم على وجوب

العمل بخبر الواحد. واذا وقع من بعضهم التردد في العمل به في بعض الاحوال فذلك لاسباب

خارجة عن كونه خبر واحد من ريبة في الصحة او تهمة للراوي او وجود معارض راجح او نحو ذلك.

قال ابن القيم في اعلام الموقعين ما ملخصه: ولا تجد احاديث الصحابة واحاديث الائمة الثقات

يتفرد الراوي فكم من حديث تفرد به واحد عن الصحابة وقبله الائمة كلهم فلم يرده احد منهم

وكم من حديث تفرد به واحد من التابعين ولم يرده احد من الائمة ولا تعلم احدا من اهل العلم

قديما ولا حديثا قال: ان الحديث اذا لم يروه الا صحابي واحد لم يقبل وانما يحكى عن اهل البدع

ومن تبعهم في ذلك اقوال لا يعرف لها قائل من الفقهاء. وقد تفرد الزهري بنحو ستين

سنة لم يروها غيره وعملت بها الائمة ولم يردوها لتفرده. ثم ان هذا القول لا يكاد

احد من اهل العلم ولا من الائمة ولا من اتباعهم طرده، ولو طردوه لبطل كثير من اقوالهم

و فتاواهم . فان قيل : فهذا هو الحديث الشاذ واقل احواله ان يتوقف فيه ولا يجزم بصحته عن رسول الله صلى الله عليه وسلم . قيل : ليس هذا هو الشاذ وانما الشذوذ ان يخالف الراوى الثقات فيما رووه فيشذ عنهم برواية فاما اذا روى الثقة حديثا منفردا به لم يروه الثقات خلافه فان ذلك لا يسمى شاذا وان اصطلح على تسميته شاذا بهذا المعنى لم يكن هذا الاصطلاح موجبا لرده ولا موغا له . قال الشافعى رحمه الله : وليس الشاذ ان ينفرد الثقة برواية الحديث بل الشاذ ان يروى خلاف ما رواه الثقات قاله فى مناظرته بعض من رد الحديث بتفرد الراوى فيه » اه .

وقد جرى الكلام على قبول خبر الواحد الامام الشافعى رحمه الله فى رسالته المشهورة فى باب على حدة فارجع اليه ان شئت .

ويمكننا ان نقسم الحديث من جهة اخرى الى ثلاثة اقسام : صحيح وحسن وضعيف . ونذكر على سبيل الاختصار تعريف كل واحد من الاقسام الثلاثة . فنقول : قال الاستاذ الدكتور مصطفى السباعى فى كتابه المشهور (السنة ومكانتها فى التشريع الاسلامى)(١)

..." وذلك انهم قسموا الحديث الى ثلاثة اقسام صحيح وحسن وضعيف :

حد الصحيح : اما الصحيح فهو ما اتصل سنده بنقل العدل الضابط عن مثله حتى ينتهى الى رسول الله

---

(١) السنة ومكانتها فى التشريع الاسلامى للدكتور مصطفى السباعى : ص ١١١ - ١١٢

صلى الله عليه وسلم او الى منتهاه من صحابي او من دونه، ولا يكون شاذا ولا مردودا ولا معللا بعلة قادحة."[1] واشترطوا باتصال السند عدم انقطاع سلسلته فان سقط منه الصحابي كان مرسلا وهو عند جمهور المحدثين غير محتج به، ونازل عن مرتبة الصحيح وفيه خلاف بين الفقهاء." ولعل هذا التعريف لاشتماله على بعض الزيادات يكون مخالفا لتعريف الجمهور للحديث الصحيح. وعدم قبوله الحديث المرسل من اقسام الحديث الصحيح المختلف فيه بل من اقسام الضعيف، مخالف ايضا لما ذهب اليه الاستاذ الحاكم الامام الحافظ ومن قبله المرسل من اقسم الحديث الصحيح المختلف فيه، فلهذا نقلت على سبيل الاختصار من هذا الموضوع.

الحسن: واختلفوا في حد الحسن لانه كما قال الشيخ ابن الصلاح: لما كان وسطا بين الصحيح والضعيف في نظر الناظر لا في نفس الامر، عسر التعبير عنه وضبطه على كثير من اهل هذه الصناعة، وذلك لانه امر نسبي، يشرح ينقدح عند الحافظ ربما تقصر عنه عبارته، ثم اختار التعبير عنه بقوله لا الحديث الحسن قسمان (احدهما) الحديث الذي لا يخلو رجال اسناده من مشتور لم يحقق اهليته غير انه ليس مغفلا كثير الخطا ولا هو متهما بالكذب، ويكون متنه

---

(1) اختصار علوم الحديث: ص ٦..

الحديث قد روى مثله او نحوه من وجه آخر. (الثاني) ان يكون راويه من المشهورين بالصدق والأمانة ولم يبلغ درجة رجال الصحيح في الحفظ والاتقان ولا يُعدّ ما ينفرد به منكراً ولا يكون المتن شاذاً ولا معللاً.»

هذا ولم يكن قدماء المحدثين في القرن الأول والثاني قد اصطلحوا على تسمية قسم من الاحاديث بهذا الاسم (الحسن) وانما حدث بعد ذلك في عصر احمد والبخاري ثم اشتهر بعد ذلك.

الضعيف: وهو القسم الثالث من انواع الحديث عندهم، وهو ما لم تجتمع فيه صفات الصحيح ولا صفات الحسن، وقد سموه باعتبار منشأ الضعيف اما فيه او في متنه.

من انواعه: المرسل، المنقطع، المعضل، الشاذ، المنكر، المضطرب...

وبما ان موضوعي هو الحديث الصحيح اود ان لا اخرج من حدوده فلذا اكف النظر عن القسم الاخير واعود مرة اخرى للتخصص في موضوعي بإذن الله تعالى.

يقول الاستاذ الدكتور صبحي الصالح في كتابه (علوم الحديث ومصطلحه) في بحث الحديث الصحيح:

«عرفوا الحديث الصحيح بانه «الحديث المسند الذي يتصل اسناده بنقل العدل الضابط عن العدل الضابط حتى ينتهي الى رسول الله صلى الله عليه وسلم او الى منتهاه من صحابي او من دونه، ولا يكون شاذا ولا معللا»[1]

وفي هذا التعريف امور تنبغي ملاحظتها:

١- ان الحديث الصحيح «مسند»[2] وهو ما اتصل اسناده من راويه الى منتهاه - ولذلك يقال في وصفه ايضا: انه متصل او موصول: فالحديث المرسل الذي سقط منه الصحابي فقد الاتصال في السند، فهو على الارجح ضعيف وليس بصحيح. وكذلك الحديث المنقطع ليس بصحيح، لان رجلا سقط من اسناده، او لان رجلا مبهما ذكر في هذا الاسناد، والابهام اشبه بالسقوط وقد مثل ذلك في «المفصل» لانه الحديث الذي سقط من اسناده اثنان فاكثر.

٢- ان الحديث الصحيح لا يكون «شاذا»، وهو ما رواه الثقة مخالفا رواية الثقات.

٣- ان الحديث الصحيح لا يكون معللا - وهو الذي اكتشفت فيه علة خفية تقدح في صحته وان كان يبدو في الظاهر سليما من العلل.

٤- ان رجال السند في الصحيح كلهم عدول ضابطون. فان فقدت في احدهم صفة

---

(١) اختصار علوم الحديث: ص ٢١ (٢) التدريب: ص ٦٠، مراجع صبحي الصالح

من صفات العدالة او الضبط ضعف الحديث ولم يصح، وقد عرف المراد بالضبط والعدالة.

والصحيح على قسمين: صحيح لذاته وصحيح لغيره. فالصحيح لذاته: هو ما اشتمل من صفات القبول على اعلاها، اما الصحيح لغيره: فهو ما صحح لأمر اجنبي عنه، اذا لم يشتمل من صفات القبول على اعلاها، كالحسن فانه اذا روى من غير وجه ارتقى بما عضده من درجة الحسن الى منزلة الصحة.[1]

وكما يوصف الصحيح بانه مسند ومتصل، يوصف بانه متواتر او آحادي، ويجوز وصفه بأنه غريب او مشهور.[2]

فالمتواتر: هو الحديث الصحيح الذي يرويه جمع يحيل العقل والعادة تواطؤهم على الكذب عن جمع مثلهم في اول السند ووسطه وآخره.[3] وانما قلنا في التعريف لا جمع يحيل العقل والعادة تواطؤهم على الكذب» لنتخلص من تلك الآراء المتضاربة حول تحديد عدد هذا الجمع تحديدا «كيفيا» ليس عليه دليل صحيح. فمنهم من يرى ان اقل العدد الذي يثبت به التواتر: اربعة، لقوله تعالى لا لولا جاؤوا عليه بأربعة شهداء»[4] في الشهادة على حصول الزنى، ومنهم من يقول: خمسة، كما في آيات الملاعنة.[5] ومنهم من يقول

---

(١) قواعد التحديث: ص ٥٦ (٢) اختصار علوم الحديث: ص ٢١ (٣) شرح النخبة: ص ٣ و مقدمة تجريد الصريح بالتركية: ج ١ ص ٣٠٠

(٤) سورة النور: ١٣ (٥) سورة النور: ٦-٩.

عشرة لأن مادون العشرة آحاد. ولا يسمى الجمع جمعا الا بها او بما فوقها، ومنهم من يقول اثنا عشر، لقوله تعالى « وبعثنا منهم اثنى عشر نقيبا »(١) ومنهم من يقول عشرة، لقوله تعالى « ان يكن منكم عشرة صابرة يغلبوا مائتين »(٢) ومنهم من يقول: اربعة، لقوله تعالى « يا ايها النبي حسبك الله ومن اتبعك من المؤمنين »(٣) وكان عددهم عند نزول الآية اربعين قد بلغ اربعين رجلا باسلام عمر، ومنهم من يقول: سبعة لقوله تعالى « واختار موسى قومه سبعين رجلا لميقاتنا »(٤) وقال بعضهم: بل ثلاث مائة وثلاثة عشر رجلا وافراتاه، على عدد اهل بدر. وهذه الاستدلالات كلها - وان تك مستنبطة من القرآن - ليست صريحة الدلالة، لأن لكل عدد منها علاقة بالحادثة الخاصة التي ذكر فيها. فالارجح في تعريف المتواتر انه يلاحظ فيها مجرد رواية عن جمع يحيل العقل والعادة تواطئهم على الكذب من غير محاولة لتعيين عدد هذا الجمع. وقد قال ابن حجر: « لا معنى لتعيين العدد على الصحيح »(٥)

وينقسم المتواتر الى لفظي ومعنوي، فالمتواتر اللفظي: هو الذي رواه الجمع المذكور في اول السند ووسطه وآخره بلفظ واحد، وصورة واحدة

---

(١) سورة المائدة: ١١ (٢) سورة الانفال: ٦٥ (٣) سورة الانفال: ٦٤

(٤) سورة الاعراف: ١٥٥. (٥) شرح النخبة: ٣

وهو كما يقول ابن الصلاح : لا عذيز جدا ، بل لا يكاد يوجد . ومن سئل عن ابراز مثاله لذلك اعياه تطلبه » (١) والاكثرون على انه - باشتراط المطابقة اللفظية فيه من كل وجه - يستحيل وجوده في القرآن الكريم . وبعض العلماء يؤكدون ان في الحديث النبوي نفسه غير قليل من المتواتر اللفظي ، ويسوقون للدلالة على ذلك امثلة حديث انشقاق القمر ، ومن كذب على متعمدا . حتى ان ابن الصلاح نفسه يذكر لهذا الحديث من رواته اثنين وستين من الصحابة - ومسح الله مسحا ، والشفاعة ، وانين الجذع ، والمسح على الخفين والاسراء والمعراج ، ونبع الماء من اصابعهم صلى الله عليه وسلم . ورد عين قتادة واطعام الجيش الكثير من الزاد القليل . (٢) ومن الذين ذهبوا الى هذا الرأي السيوطي في « الازهار المتناثرة في الاخبار المتواترة » (٣) والقاضي عياض في « الشفاء » ويبدو ان الحافظ ابن حجر نفسه يحتج الى هذا المذهب ، فقد ذكر في شرح النخبة « ان من احسن ما يقدر به كون المتواتر موجودا وجود كثرة في الاحاديث ، أن الكتب المشهورة المتداولة بأيدي اهل العلم شرقا وغربا ، المقطوع عندهم بصحة نسبتها الى مصنفيها اذا اجتمعت على اخراج حديث وتقددت طرقه تقددا تحيل العادة تواطؤهم

(١) التدريب : ص ١٩٠ (٢) المرجع السابق : ١٩٠ (٣) التدريب : ص ١٩٠

على الكذب الى آخر الشروط، افاد العلم اليقيني بصحته الى قائله » (١) واشار في «شرح البخاري» الى ان «حديث من كذب علي متعمدا» رواه اكثر من اربعين صحابيا، بينهم العشرة المبشرون بالجنة. (٢) وفي شرح النووي لصحيح مسلم رواه نحو مئتين.

اما المتواتر المعنوي فمن الواضح انه لا يشترط في روايته المطابقة اللفظية، وانما يكتفى فيه بأداء المعنى ولو اختلفت رواياته، عند الجمع الذين يحيل العقل والعادة تواطؤهم على الكذب، وهو كثير جدا ليس في وسع احد انكاره، ومثاله: «احاديث رفع اليدين في الدعاء» فقد روي عنه صلى الله عليه وسلم نحو مئة حديث فيه رفع يديه في الدعاء» وقد جمعها السيوطي في جزء لكنها في قضايا مختلفة، فكل قضية منها لم تتواتر، والقدر المشترك فيها - وهو الرفع عند الدعاء - تواتر باعتبار المجموع (٣) ويرى بعضهم ان تلك الاحاديث التي يستشهد بها نفر من العلماء على وجود التواتر اللفظي ليست في الحقيقة الا متواترة المعنى، ولكن استفاضة محتواها واشتهاره خطيا على اختلاف الروايات في بعض الفاظها.

---

(١) شرح النخبة: ص ٤ - ٥ (٢) اسمائهم في التدريب ١٩٠ (٣) التدريب: ١٩١.

ومن علماء الحديث من لا يرى بأساً في ان يكون المتواتر المعنوي في اوله آحاديا ، ثم يشتهر بعد الطبقة الاولى ويستفيض ، فيكون حديث «انما الأعمال بالنيات» في عداد ما تواتر معنى ، مع انه لم يروه الا عمر بن الخطاب ، ولم يروه عن عمر الا علقمة ، ولم يروه عن علقمة الا محمد بن ابراهيم التيمي ، ولم يروه عن التيمي الا يحيى بن سعيد الأنصاري ، وانما طارت له الشهرة من عند يحيى .(١)

والمحدثون لا يذكرون «المتواتر» باسمه الخاص المشعر بمعناه ، وانما يتبعونه فيه الفقهاء والأصوليين : لا لأن التواتر ليس من مباحث علم الاسناد . اذ علم الاسناد يبحث فيه عن صحة الحديث او ضعفه ليعمل به او يترك من حيث صفات الرجال وضبط الأداء ، والمتواتر لا يبحث عن رجاله ، بل يجب العمل به من غير بحث »(٢)

ولا خلاف بين المحدثين في ان كلا من المتواتر اللفظي والمعنوي يوجب العلم القطعي اليقيني وانما هم يختلفون في الحديث الصحيح الآحادي هل يفيد الظن ام القطع . فالنووي في «التقريب» يراه ظني الثبوت ، واكثر اهل الحديث يقطعون منه بما اخرجه الشيخان ، البخاري ومسلم ، وبعضهم يرجح انه الآحادي الصحيح ، سواء أأخرجه الشيخان ام سواهما ، يفيد العلم القطعي اليقيني كالمتواتر بقسميه على حد سواء . قال ابن حزم (٣) : لا ان خبر الواحد العدل عن مثله

---

(١) التدريب : ١٨٩ توضيح الافكار : ج ١ ص ٢٤ . (٢) شرح النخبة : ص ٤ (٣) هو علي بن احمد بن سعيد بن حزم الظاهري ، عالم الأندلس في عصره اشهر مصنفاته «المحلى» و«الفصل في الملل والاهواء والنحل» توفي سنة ٤٥٦

الى رسول الله صلى الله عليه وسلم يوجب العلم والعمل معا.» (١)

ولأى ابن حزم أجدر بالاتباع ، اذ لامعنى لتخصيص احاديث الصحيحين بافادة القطع لأنه ماثبتت صحته فى غيرهما ينبغى ان يحكم عليه بماحكم عليه فيهما ، فالكتابين هم منزلة خاصة فى قلوب المؤمنين لاينبغى ان يقلل من قيمة الصحيح فى الكتب الأخرى ، كما أنه لامعنى للقول بظنية الحديث الآحادى بعدثبوت صحته ، لان ما اشترط فيه لقبول صحته يزيل كل معانى الظنه ، ويستوجب وقوع العلم اليقينى به .(٢)

والحديث الصحيح ليس « غريبا » اذا تفرد برواية واحد ثقة ، وتكون غرابته فى المتن تارة ، وفى الاسناد تارة اخرى . (٣) وقد يسمى الغريب «الفرد» لما بينهما رابط مشترك لغة واصطلاحا: وهو مفهوم التفرد . وقد سوغ هذا الرابط لبعض العلماء ان يجعلوا بترادف الفرد والغريب ، فأنشئوا يقولون : تفرد به فلان تارة واغرب به فلان تارة اخرى وهم يقصدون شيئا واحدا .

والحق ان اكثر المحدثين على التفاير بينهما من حيث كثرة الاستعمال وقلته: فالفرد اكثر مايطلقونه على الفرد المطلق الذى لم يقيد بقيد ما ، والغريب اكثر

---

(١) الاحكام : ج١ ص ١١٩ - ١٣٧ . اغاثة اللهفان لابن القيم : ص ١٩٠ ط المنيرية بالقاهرة)

(٢) الباعث الحثيث : ص ٣٩ ، (٣) التوضيح : ج ٢ ص ٨ .

مايطلقونه على الفرد النسبة الذى قُيّد بالنسبة الى شرط معيّن ، وانما يغايرونه بينهما عند التسمية الاصطلاحية ، فالاصل فى مثل هذه التسمية عدم الترادف ، اما من حيث استعمالهم الفعل المشتق فلا يفرقون بين التفرد والاغراب (١)

والفرد المطلق لا يجوز ان يتداخل مع الشاذ ، فقد رأينا ، فى الشاذ شرطين لابد منهما : التفرد والمخالفة . اما الفرد فلا يلاحظ فيه الا مطلق التفرد . ومن هنا جاء تعريفهم له بأنه « الحديث الذى انفرد به راو واحد ، وان تعددت الطرق اليه » (٢) ويحكم له بالصحة او الحسن او الضعف تبعا لحال رواته ، وقد مثلوا للفرد المطلق الصحيح بحديث النهى عن بيع الولاء وهبته ، فان هذا الحديث تفرد به عبدالله بن دينار عن عبدالله ابن عمر . والمعروف عن ابن دينار انه ثقة ضابط متقن .

والفرد النسبى (او الغريب كما يسمى فى الاصطلاح) لا يجوز ان يتداخل مع الشاذ ايضا ، فلا تشترط فيه المخالفة مع التفرد ، وانما يكون فيه ضرب من التفرد المقيد براو أو برواية عن راو معين او بأهل بلد او نحو ذلك ، ولذلك عرفوه بأنه « الحديث الذى ينفرد برواية شخص واحد فى اى موضع وقع التفرد به

---

(١) شرح النخبة : ٨ . (٢) الفية السيوطى ؛ ص ٩٥ . الهامش ١٨٤ .

من السند » ويقع التفرد في الغريب في اثناء السند فيقيد بالموضع الذي وقع فيه كأن يروي عن الصحابي اكثر من واحد ثم ينفرد برواية عن واحد منهم شخص واحد ، بينما يقع التفرد في الحديث الفرد في اصل السند وهو طرفه الذي فيه الصحابي واليه يرجع ولو تعددت الطرق اليه . وحين يكون التقيد في الغريب باهل بلدما لا يراد من تفردهم الا انفراد واحد منهم تجوزا (١) ، فراوي الغريب شخص واحد على جميع الاحوال .

وانواع الغريب متكاثرة ، وانما تُضبط بنسبة التفرد فيه الى شيئ معين واهم هذه الأنواع ثلثة :

الاول : تفرد شخص عن شخص (٢) ، كتفرد عبد الرحمن بن مهدي عن الثوري عن واصل بحديث عبد الله بن مسعود رضي الله عنه قال : قلت يا رسول الله اي الذنب اعظم ؟ قال : ان تجعل لله ندا وهو خلقك ، قلت : ثم ماذا ؟ قال : ان تزاني حليلة جارك (٣) . وهذا النوع كثير متعارف عند المحدثين .

الثاني : تفرد اهل بلد عن شخص (٤) ، كحديث ابن بُريدة : ما كنت لأجلس على قضاء

---

(١) التدريب : ص ٨٨ . (٢) التوضيح : ج ٢ ص ١٠ وهذا عند الحاكم هو النوع الثاني الذي سماه « احاديث ينفرد بها راوٍ واحد عن امام من الأئمة » معرفة علوم الحديث : ص ٩٩ ، (٣) معرفة علوم الحديث : ص ١١٠

(٤) التوضيح : ج ٢ ص ١٠ . وهو عند الحاكم النوع الاول ، وسميه « معرفة سنن رسول الله (ص) يتفرد بها اهل مدينة واحدة عن الصحابي » ٩٦

بعد حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم سمعته من ابى بُريدة يقول: «القضاة ثلثة فاثنان فى النار وواحد فى الجنة: فاما الاثنان فقاض قضى بغير الحق وهو يعلم فهو فى النار، وقاض قضى بغير الحق وهو لا يعلم فهو فى النار، واما الواحد الذى هو فى الجنة فقاض قضى بالحق فهو فى الجنة» قال الحاكم: هذا حديث تفرد به الخراسانيون، فان رواته عن آخرهم مراوزة.(١)

الثالث: تفرد شخص من اهل بلد عن اهل بلد آخر، كحديث خالد بن نزار الأيلي قال: اخبرنا نافع بن عمر الجمحي عن بشر بن عاصم عن ابيه عن عبد الله بن عمرو بن العاص عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «ابغض الرجال الى الله البليغ الذى يتخلل بلسانه تخلل الباقرة بلسانها». قال الحاكم: هذا الحديث من أفراد المصريين عن المكيين فان خالد بن نزار عِدادُه فى المصريين ونافع بن عمر مكى(٢). وقد عنون الحاكم عن هذا النوع الثالث بقوله: «احاديث لاهل المدينة تفرد بها عنهم اهل مكة مثلا، واحاديث لاهل مكة ينفرد بها عنهم اهل المدينة مثلا، واحاديث ينفرد بها الخراسانيون عن اهل الحرمين مثلا، وهذا نوع يعز وجوده وفهمه!»

---

(١) معرفة علوم الحديث: ص ٩٩. (مثلة التفرد فى رواية بعض الامصار للحديث: ص ٥٢. المراوزة: ابناء مرو.

(٢) معرفة علوم الحديث: ص ١١٢.

كل هذه الانواع الثلاثة تفرد بها شخص واحد وكان التفرد مقيداً فى كل نوع منها بموضع من السند وقع فيه ، لم يكن فى اصل السند بل فى اثنائه . وهذا التقييد الأضافى فى الحديث الغريب هو الذى سوغ تسميته « فرداً نسبيا » ، واكثر الأمثلة التى استشهدنا بها عليه ذكرها الحاكم فى النوع الخامس والعشرين من علم الحديث وهو معرفة الافراد ، كأنه لا يرى بين الفرد والغريب فرقا الا فى التوجيه والتعليل بين اطلاق وتقييد .

والحديث الصحيح يسمى « مشهورا » اذا اشتركت جماعة فى روايته عن الشيخ الثقة . فكما يسمى هذا القسم من الحديث بالمشهور كذلك يسمى « بالعزيز » و « المستفيض » يجمع بين هذه الأنواع الثلاثة توسطها بين مصطلحى التفرد النسبى والتواتر المعنوى ففيها شئ من الغريب (الذى رأينا انه هو الفرد النسبى) ، لانه الغريب اذا اشترك اثنان او ثلاثة فى روايته عن الشيخ سُمى عزيزاً ، فان رواه عنه جماعة سُمى مشهورا (١) وان رووه عنه الجماعة وكانوا فى ابتدائه وانتهائه سواء سُمى مستفيضا (٢) ، وفيها ضرب من التواتر المعنوى لانتشارها بين الناس بعد

---

(١) اختصار علوم الحديث : ص ١٨٧ (٢) شرح النخبة : ص ٥

أنه لوحظ فى روايتها التعدد ، فعنزت بأكثر من راوٍ واستفاضت وكتبت لها الشهرة بتناقلها على ألسنة الجماعة .

بيد ان هذه الأنواع ألصق بالغريب منها بالمتواتر ، لأنة مباحثها تتعلق بالأسناد وليس للمتواتر صلة بالاسناد ، ثم انه تعدد الرواة فيها على نسب متفاوتة ، لا يخرجها عن صفة الآحادية ولا يبلغ بها درجة الجمع المشروط فى التواتر ، وهى اولاً وآخراً اسماء للغريب والقاب حيث يبقى عنه التفرد ببعض السند ، وهى لذلك تحاكى الغريب فى انقسامها مثله الى صحيحة وحسنة وضعيفة .

والناظر المجول فى هذه الانواع الثلاثة يجد اليها انها ينبغى ان تكون خالصة للصحيح وهو يستبعد ان يكون الحديث الذى عنى وقوى بجيئه من طريق اخرى ، او استفاض واشتهر برواية الجماعة له ، بمنزلة الحديث الغريب الذى انفرد برواية شخص واحد . وقد يبدو هذا الاستنتاج منطقيا صحيحاً لما الفه الناس فى كل زمان ومكان من العناية بالكم والكثرة ، ولكن التحقيق العلمى الدقيق يثبت ان مقياس المحدثين فى تصحيح الروايات وتضعيفها ليس كميا فيقوم على الارقام والأعداد ، ويقارن بين الجموع والأفراد : وانما هو قيمى يُعنى بأوصاف الرجال المذكورين فى الاسانيد

اقلة كانوا ام كثيرين . ومن هنا نرى نقادهم لا يبالون في المتواتر نفسه بتعيين عدد الجمع الراوي له، بل يشترطون ان يؤمن تواطؤ هذا الجمع على الكذب في العرف والعادة .

ويسرف الباحث في الظن الخاطئ احيانا حين يستنتج ان بعض نقاد الحديث لم يستبعدوا ان يكون لتعدد الرواة اثر في تصحيح الحديث . وفي كلام الحاكم ابي عبدالله ما يوهم اخذه بهذا المقياس العددي حين اشترط في «الصحيح» ان يكون له راويان وقد اوضحنا اتجاههم هذا، على ان من حق الحاكم علينا ان نفسر اتجاهم تفسيرا سليما. فهو اذ يشترط تعدد الصحيح لا يحكم بتصحيح العدد، فالصحيح عنده لابد ان يكون عزيزا ولا يجوز ان يكون فردا ولا غريبا. اما العدد فلا يكون دائما صحيحا، بل المشهور والمستفيض - على تعدد رواتهما واشتراط الجمع فيهما - ليسا دائما صحيحين، اذ يكون فيهما الحسن والضعيف وربما الباطل والموضوع . وعبارة الحاكم في هذا الباب اصرح من أن تؤول، فهو يقول: «والمشهور من الحديث غير الصحيح، فرب حديث مشهور لم يخرج في الصحيح»[1] ويستشهد الحاكم على ذلك بطائفة من الاحاديث منها الحسان ومنها الضعاف، ثم يقول: «فكل هذه الاحاديث مشهورة بأسانيدها وطرقها وابوابها يجمعها اصحاب الحديث، وكل حديث منها بجميع طرقه في جزء او جزئين ولم يخرج

---

(١) معرفة علوم الحديث: ص ٩٢ .

في الصحيح منها وضعيف.

ولقد اطلع السيوطي على هذه الأحاديث التي استشهد بها الحاكم، فدقق النظر فيها وأحسن التمييز بينها، وسمى كلا منها باسمه الاصطلاحي اللائق به وزاد عليها الكثير في كتاب رتبه على حروف المعجم مستدركا به على الامام الزركشي ما فاته في «التذكرة في الأحاديث المشتهرة»[1]. وفي «التدريب» عدد من هذه الشواهد يمثل بها السيوطي للمشهور في جميع أحواله، صحيحا وحسنا وضعيفا وباطلا.

فمثال المشهور وهو صحيح حديث: «إن الله لا يقبض العلم انتزاعا ينتزعه من الناس، ولكن يقبض العلماء، حتى إذا لم يُبقِ عالماً اتخذ الناس رؤوسا جهالا فسئلوا فأفتوا بغير علم فضلوا وأضلوا»[2].

ومثال المشهور وهو حسن حديث «طلب العلم فريضة على كل مسلم» فقد قال الميّني[3]: انه له طرقا يرتقي بها الى رتبة الحسن[4].

ومثال المشهور وهو ضعيف: «جُبلت القلوبُ على حب من أحسن اليها»[5].

وأمثلة المشهور وهو باطل لا تعد ولا تحصر، وهي بين موضوعات وموقوفات.

---

(١) التدريب: ص ١٨٨. (٢) التدريب ١٨٨ ومعرفة علوم الحديث: ص ٩٢. (٣) هو يوسف ابن عبد الرحمن، وأبو الحجاج، المعروف بالميّني، نسبة الى المزة قرية بدمشق، توفي سنة ٧٤٢. الرسالة المستطرفة: ص ١٢٦. (٤) التدريب: ص ١٨٩. (٥) التدريب: ص ١٨٩.

ومقطوعات، وأكثر ما تشيع على ألسنة العامة. ومنها: «من عرف نفسه فقد عرف ربه» «يوم صومكم يوم نحركم»، «كنت كنزاً لا أُعْرَفُ» و«الباذنجان لما أكل له»(١).

وانتشار الحديث امر نسبي.(٢) فقد يكون مشهوراً بين اهل الحديث خاصة، وقد يكون مشهوراً بينهم وبين غيرهم من العلماء والعامة. ومن هنا قيل: ان حديث «ابغض الحلال الى الله الطلاق» مشهور عند الفقهاء، وحديث «رُفع عن امتي الخطأ والنسيانُ وما استكرهوا عليه» مشهور عند الأصوليين، وحديث «نعم العبد صهيب، لو لم يخف الله لم يعصه» مشهور عند النحاة، وحديث «مداراة الناس صدقة» مشهور عند العامة. اما حديث «المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» فمشهور عند اهل الحديث والعلماء والعوام في آن واحد.

لكن المشهور الاصطلاحي الذي يعرفه نقاد الحديث لا يراد به ما اشتهر على ألسنة الناس من العلماء والعامة، بل الحديث الذي رواته الجماعة ثلاثة او اكثر(٣)، واعتلة على كثرتها، لا يقف عليها غير اهل الحديث والمجتهدين في جمعه ومعرفته. ومن اوضحها حديث أنس، انه رسول الله صلى الله عليه وسلم «قنت شهراً بعد الركوع يدعو على رعل وذكوان» اخرجه الشيخان من رواية سليمان التيمي عن ابي مجلز عن انس(٤). قال الحاكم موضحاً اسباب

---

(١) فقال السيوطي «وكلها باطلة لا اصل لها» التدريب: ص ١٨٩ (٢) اختصار علوم الحديث: ص ١٨٥.

(٣) التوضيح: ج ٢ ص ٤٠٨-٤٠٩. (٤) التدريب: ص ١٨٩.

وصف هذا الحديث بالشهرة : « هذا حديث مخرج في الصحيح وله رواة عن انس غير ابي مجلز ، ورواه عن ابي مجلز غير التيمي ، ورواه عن التيمي غير الانصاري ، ولا يعلم ذلك غير اهل الصنعة ، فان الغير اذا تأمله يقول : لا سليمان التيمي هو صاحب أنس ، وهذا حديث غريب انفرد به عن رجل عن أنس ! » ولا يعلم ان الحديث عند الزهري وقتادة ، وله عن قتادة طرق كثيرة ، ولا يعلم ايضا ان الحديث بطوله في ذكر المدنيين يجمع ويذاكر بطرقه . »[1]

واكثر امثلة المشهور تصلح للمستفيض ، فهما مترادفان على رأي جماعة من ائمة الفقهاء ، لكن الأصح التفرقة بينهما ، بأن المستفيض يكون في ابتدائه وانتهائه سواء ، والمشهور اعم من ذلك ، ومنهم من غاير بينهما على كيفية أخرى . فلاحظ أن الجماعة التي ترقى المشهور ثلاثة او اكثر فطرقه محصورة باكثر من اثنين ، بينما يخصص المستفيض بالأكثر من الثلاثة ، فلا يكون ان تقل طرقه عن ثلاثة .[2] وقد سُمي بذلك لانتشاره : من فاض الماء يفيض فيضا اذا فاض من جوانب الاناء .

ولم يُثر العلماء شبهة حول المشهور ولا المستفيض ، فأمثلتها كثيرة مضافة ، وانما اثاروا الشبهات حول العزيز ، فقد زعم ابن حبان البستي ان لا وجود اصلا للحديث

---

(١) معرفة علوم الحديث : ص ٩٣ - ٩٤ . شرح النخبة : ص ٥ . (٢) التوضيح : ج ٢ ص ٤٠٢ .

العزيز، لاعتقاده ان العزيز ما يرويه اثنان عن اثنين الى ان ينتهي اسناده (١). وكأنه يرى ان تسميته بالعزيز لعزة وجوده وتعذره، لا لقلة وجوده وندرته، وقد رد رأيه شيخ الاسلام ابن حجر قائلا: «اذا اراد ان رواية اثنين فقط عن اثنين لا توجد اصلا فيمكن ان يسلم، واما صورة العزيز التي حررناها فموجودة: بأن يرويه اقل من اثنين عن اقل من اثنين، مثاله ما رواه الشيخان من حديث أنس، والبخاري من حديث ابي هريرة، ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «لا يؤمن احدكم حتى اكون احبَّ اليه من والده وولده» الحديث، ورواه عن انس قتادة وعبد العزيز بن صهيب، ورواه عن قتادة شعبة وسعيد ورواه عن عبد العزيز اسماعيل بن علية وعبد الوارث، ورواه عن كل جماعة (٢).

ومن الصور النادرة في المصطلح ان يجمع الحديث بين وصفي العزة والشهرة، فيسمى عزيزاً مشهوراً، وذلك اذا اتضح ان العزيز في بعض طبقاته برواية اثنين، والمشهور في التي قبلها او بعدها برواية عن الكل، ومثل له الحافظ العلائي (٣) بحديث: «نحن الآخرون السابقون يوم القيمة» وقال: هو عزيز عن النبي صلى الله عليه وسلم، رواه عنه حذيفة ابن اليمان وابو هريرة، ورواه عن ابي هريرة سبعة: ابو سلمة بن عبد الرحمن وابو حازم وطاوس

---

(١) التوضيح: ج ٢ ص ٤٠٥ هامش (٢) نزهة النظر: ص ٨ وتقدمها في التدريب: ١٩١ (٣) التدريب: ١٩٣

والأعرج، وهمام، وأبو صالح، وعبد الرحمن مولى أم برثن (١).

فالحديث المشهور والعزيز بعدان كانا قسمين من الحديث الصحيح فإننا ان ذكرهما لازم علينا و ذكر بعضهما على سبيل الاختصار، ومع هذا حينما رأينا ان ذكرهما لا يمكن ان يكون تماما الا بعد ذكر أقسامهما، فد رجنا اقسامهما في هذا الموضوع وان كنا خرجنا عن موضوعنا بذكر اقسامهما جميعا، لأن اقسامهما كما هو معلوم ليس الصحيح فقط، بل الصحيح والحسن والضعيف من اقسام المشهور ذكره من طرف المحدثين، بيد ان هناك رأيا ان بعض المحدثين ذكروا للمشهور قسماً وسموه المشهور الباطل او المقطوع، ومثلوا له امثلة كثيرة، منها حديث: «كنت كنزاً لا اعرف» والحال ان هذا الحديث لا يوجد في كتاب من كتب الحديث المعتمد عليها، وانما يوجد في بعض كتب التصوف او التفاسير فقط، ففي تفسير «روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني»(٢) يقول المفسر في موضوع هذا الحديث: «ان هذا الحديث ليس بصحيح ولا يوجد في كتب السنة ومع هذا ان الشيخ الأكبر محي الدين ابن العربي ادعا صحته بطريق الكشف والالهام ...» فهذا يدل على ان هذا الحديث لا يوجد في كتب الحديث فضلا عن ان يكون مشهورا، حتى يكون من قسم المشهور الباطل او المقطوع ... اللهم الا ان يقال ان المراد بالمشهور ههنا هو الشهرة

(٢) تفسير روح المعاني في تفسير القرآن والسبع المثاني للامام العلامة الآلوسي ج ٢٧ في تفسير سورة الذاريات عند آية وما خلقت الجن والانس الا ليعبدون.

على ألسنة العامة . وهل يمكننا ان نقول المراد بالمشهور هنا ؟ في مثل هذا البحث المهم في أصول الحديث ؟

ومن غريب امر المحدثين ان بعضهم اشترط في تعريف الصحيح ، ان يكون « عزيزاً » واليه يومئ كلام الحاكم ابي عبد الله في علوم الحديث حيث قال : « وصفة الحديث الصحيح ان يرويه عن رسول الله صلى الله عليه وسلم صحابي نائل عنه اسم الجهالة ، وهو ان يروى عنه تابعان ثم يتداوله اهل الحديث بالقبول الى وقتنا هذا ، كالشهادة على الشهادة »[1] ولا حاجة الى هذا الاصطلاح الخاص بعد الذي اوضحناه من تفرقة العلماء بين تعديل الراوي وتزكية الشاهد .

« فوائد تتعلق ببحث الصحيح »

« الفائدة الأولى »

(في ان أول من ألف في الصحيح المجرد هو البخاري ومسلم)

اول من صنف في الصحيح المجرد الامام ابو عبد الله محمد بن اسماعيل البخاري الجعفي[2] وتلاه الامام ابو الحسين مسلم بن الحجاج النيسابوري القشيري ، وكان مسلم ممن اخذ عن البخاري واستفاد منه[3] وهو مع ذلك يشاركه في اكثر شيوخه وكتابها اصح كتب الحديث

---

(١) معرفة علوم الحديث ٦٢ ، شرح النخبة ٥ : (٢) توجيه النظر الى اصول الاثر : ص ٨١ علوم الحديث ومصطلحه : ص : ١٥٢ (٣) التدريب : ص ٢٤-٢٥

واما قول الامام الشافعي: ما على وجه الأرض بعد كتاب الله اصح من كتاب مالك فانه كان قبل وجود كتابيهما، واما قول بعضهم ان مالكا اول من صنف في الصحيح فهو مسلم غير انه لم يقتصر في كتابه عليه بل ادخل فيه المرسل والمنقطع والبلاغات ومن بلاغاته احاديث لا تعرف كما ذكره الحافظ ابن عبد البر فهو لم يجرد الصحيح. واعترض بعضهم على ذلك فقال ان مثل ذلك قد وقع في كتاب البخاري. قال الحافظ ابن حجر: ان كتاب مالك صحيح عنده وعند من يقلده على ما اقتضاه نظره من الاحتجاج بالمرسل والمنقطع وغيرهما لا على الشرط الذي تقدم التصنيف به قال: والفرق بين ما فيه من المنقطع وبين ما في البخاري، ان الذي في الموطأ هو مسموع مالك كذلك غالبا وهو حجة عنده والذي في البخاري قد حذف اسناده عمدا لقصد التخفيف ان كان ذكره في موضع آخر موصولا او لقصد التنويع ان كان على غير شرطه ليخرجه عن موضوع كتابه وانما يذكر ما يذكر من ذلك تنبيها او استشهادا او استئناسا او تفسيرا لبعض آيات او غير ذلك. فظهر بها ان الذي في البخاري لا يخرجه عن كونه جرد فيه الصحيح بخلاف الموطأ.

﴿الفائدة الثانية﴾

(في شرط البخاري ومسلم)

الف الحازمي كتابا في شروط الأئمة ذكر فيه شرط الشيخين وغيرهما فقال: مذهب

من يخرج الصحيح ان يعتبر حال الراوى العدل فى مشايخه وفيمن روى عنهم وهم ثقات ايضا ، وحديثه عن بعضهم صحيح ثابت يلزم اخراجه وعن بعضهم مدخول لايصح اخراجه الا فى الشواهد والمتابعات ، وهذا باب فيه غموض وطريقه معرفة طبقات الرواة عن راوى الأصل ومراتب مداركهم ولتوضيح ذلك بمثال وهو ان تعلم ان اصحاب الزهرى مثلا على خمس طبقات ولكل طبقة منها مزية على التى تليها . (فالاولى) فى غاية الصحة نحو مالك وابن عيينة ويونس وعقيل ونحوهم وهى مقصد البخارى (والثانية) شاركت الأولى فى العدالة وغيرها الأولى جمعت بين الحفظ والاتقان وبين طول الملازمة للزهرى حتى كان منهم من يلازمه فى السفر ويلازمه فى الحضر كالليث بن سعد والأوزاعى والنعمان بن راشد والثانية لم تلازم الزهرى الا مدة يسيرة فلم تمارس حديثه وكانوا فى الاتقان دون الطبقة الأولى كجعفر بن برقان وسفيان بن حسين السلمى ورزمة بن صالح المكى وهم شرط مسلم (والثالثة) جماعة لزموا الزهرى مثل اهل الطبقة الأولى غير انهم لم يسلموا من غوائل الجرح فهم بين الرد والقبول كمعاوية بن يحيى الصدفى واسحاق بن يحيى الكلبى والمثنى بن الصباح وهم شرط أبى داود والنسائى (والرابعة) قوم شاركوا الثالثة فى الجرح والتعديل وتفردوا بقلة ممارستهم لحديث الزهرى لانهم لم يلازموه

كثيراً وهم شرط الترمذي (والخامسة) نفر من الضعفاء والمجهولين لا يجوز لمن يخرج الحديث على الأبواب ان يخرج حديثهم الا على سبيل الاعتبار والاستشهاد عند ابي داود فمن دونه، فاما عند الشيخين فلا كجرير بن كنيز السقاء والحكم بن عبد الله الأيلي.

وقد يخرج البخاري احياناً عن اعيان الطبقة الثانية ومسلم عن اعلام الطبقة الثالثة وابو داود عن مشاهير الرابعة وذلك لأسباب اقتضته.

وقال ابن طاهر: شرط البخاري ومسلم ان يخرجا الحديث المجمع على ثقة رجاله الى الصحابي المشهور. قال العراقي وليس ما قاله بجيد لان النسائي ضعف رجالاً اخرج لهم الشيخان أو أحدهما، واجيب بانهما اخرجا عن اجمع على ثقته الى حين تصنيفهما ولا يقدح في ذلك تضعيف النسائي بعد وجود الكتابين. قال الحافظ ابن حجر: تضعيف النسائي ان كان باجتهاده او نقله عن معاصر فالجواب ذلك، وان نقله عن متقدم فلا، قال: ويمكن ان يجاب بان ما قاله ابن طاهر هو الاصل الذي بنيا عليه امرهما وقد يخرجان عنه لمرجح يقوم مقامه.

وسئل العلامة تقي الدين ابن تيمية (١) عن مسائل وهي ما معنى اجماع العلماء؟ واذا اجمعوا فهل يسوغ للمجتهد مخالفتهم، وهل قول الصحابي حجة؟ وما معنى الحسن والمرسل والغريب

(١) هو الامام شيخ الاسلام تقي الدين احمد بن تيمية الحراني الدمشقي صاحب التآليف الكثيرة المفيدة. وتوفي سنة ٧٢٨، وقد وضع المستشرق الفرنسي هنري لاوست كتاباً قيماً في سيرة ابن تيمية وعقائده السياسية والاجتماعية
Henri Laoust. Essai sur Les doctrines sociales et politiques d'Ibn Taimiyâ

هذا الحديث ؟ وما معنى قول الترمذي حديث حسن صحيح غريب فقد جمع بين الصحة والغرابة في حديث واحد ؛ وهل في الحديث متواتر لفظا ؟ وهل احاديث الصحيحين تفيد اليقين او الظن ؟ وما شرط البخاري ومسلم ؟ فانهم قد فرقوا بينهما . فاجاب عنها وقال في الجواب عن المسألة الأخيرة التي نحن الآن في صدد البحث عنها بما صورته :

واما شرط البخاري ومسلم : فلهذا رجال يروى عنهم يختص بهم ولهذا رجال يروى عنهم يختص بهما وهما شتركان في رجال آخرين وهؤلاء الذين اتفقا عليهم عليهم مدار الحديث المتفق عليه ، وقد يروى احدهم عن رجل في المتابعات والشواهد دون الاصل ، وقد يروى عنه ما عرف من طريق غيره ولا يروى ما انفرد به وقد يترك من حديث الثقة ما علم انه اخطأ فيه فيظن من لا خبرة له ان كل ما رواه ذلك الشخص يحتج به اصحاب الصحيح وليس الأمر كذلك - فان معرفة علل الحديث علم شريف يقدم له أئمة الفن كيحيى ابن سعيد القطان وعلي بن المديني واحمد بن حنبل والبخاري صاحب الصحيح والدارقطني وغيرهم وهذه علوم يعرفها اصحابها . هـ

قال الحافظ السيوطي في (التوشيح لبيان شروط البخاري وموضوع كتابه :

﴿فصل في بيان شروط البخاري وموضوعه﴾

اعلم ان البخاري لم يوجد عنه تصريح بشرط معين وانما اخذ ذلك من تسمية الكتاب والاستقراء

من تصحفه اما اولا فلانه سماه الجامع الصحيح المسند المختصر من امور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه فعلم من قوله الجامع انه لم يخصه بصنف دون صنف ولهذا اورد فيه الاحكام والفضائل والاخبار عن الامور الماضية والآتية وغير ذلك من الآداب والرقائق، ومن قوله الصحيح: انه ليس فيه شئ ضعيف عنده وان كان فيه مواضع قد انتقدها غيره فقد اجيب عنها وقد صح عنه انه قال: ما ادخلت في الجامع الا ما صح، ومن قوله المسند ان مقصوده الأصلي تخريج الأحاديث التي اتصل اسنادها ببعض الصحابة عن النبي صلى الله عليه وسلم سواء كانت من قوله ام فعله ام تقريره. وأما ما وقع في الكتاب من غير ذلك فانما وقع عرضا وتبعا لا اصلا مقصودا.

واما ما عرف بالاستقراء من تصرفه فهو انه يخرج الحديث الذي اتصل اسناده وكان كل من رواته عدلا موصوفا بالضبط فان قصر احتاج الى ما يجبر ذلك التقصير وخلا عن ان يكون معلولا اي فيه علة خفية قادحة او يكون شاذا اي خالف رواية من هو اكثر عددا منه او اشد ضبطا مخالفة تستلزم التنافي بحيث لا يمكن الجمع الذي لا يكون فيه تعسف.

والاتصال عندهم ان يعبر كل من الرواة في روايته عن شيخه بصيغة صريحة في السماع منه كسمعته وحدثني واخبرني او ظاهرة فيه كعن او ان فلانا قال، وهذا الثاني في غير

المدلس الثقة اما هو فلا يقبل منه الا المرتبة الأولى . وشرط هل الثاني على السماع عند البخاري ان يكون الراوي قد ثبت له لقاء من حدث عنه ولو مرة واحدة وعرف بالاستقراء من تصرفه في الرجال الذين يخرج لهم انه يتقي اكثرهم صحبة لشيخه واعرفهم بحديثه وان اخرج من حديث من لا يكون بهذه الصفة فانما يخرج في المتابعات او حيث تقوم له قرينة بأن ذلك ما ضبط هذا الراوي فمجموع ذلك وصف الأئمة كتابه قديما وحديثا بانه اصح الكتب المصنفة في الحديث .

واكثر ما فضل كتاب مسلم عليه انه يجمع المتون في موضع واحد ولا يفرقها في الأبواب ويسوقها تامة ولا يقطعها في التراجم ويحافظ على الاتيان بالفاظها ولا يروي بالمعنى ويقيدها ولا يخلط معها شيئاً من اقوال الصحابة ومن بعدهم واما البخاري فانه يفرقها في الأبواب اللائقة بها لكن ربما كان ذلك الحديث ظاهراً وربما كان خفيا فالخفي ربما حصل تناوله بالاقتضاء او باللزوم او بالتمسك بالعموم أو بالرمز الى مخالفة مخالف او بالاشارة الى ان في بعض طرق ذلك الحديث ما يعطي المقصود وان خلا عنه لفظ المتن المسوق هناك تنبيها على ذلك المشار اليه بذلك وانه صالح لان يحتج به وان كان لا يرتقي الى درجة شرطه واحتاج لذلك ان يكرر الاحاديث لأنه كثيراً ما المتون تشتمل على عدة احكام فيحتاج ان يذكر في كل باب ما يليق به من حكم ذلك الحديث بعينه فان ساقه بتمامه اسنادا ومتنا طال وان اهمله فلا يليق به فتصرف فيه بوجوه من التصرف وهو انه

ينظر الاسناد الى غاية من يدور عليه الحديث من الرواة اى ينفرد برواية فيخرجه فى باب عن راو يرويه عن ذلك المنفرد وفى باب آخر عن راو آخر عن ذلك المنفرد وهلم جرا فان كثرت الاحكام عن عدد الرواة عدل عن سياقة تمام الاسناد الى اختصاره مطلقا، وهذه احدى النكت فى تعليقه ما وصله فى موضع آخر وان ضاق مخرجه كأن يكون فردا مطلقا فيسوق المتن تارة تاما وتارة مختصراً ثم انه حال تصنيفه كان قد بسط التراجم والاحاديث فجعل لكل ترجمة حديثاً يلائمها وبقيت عليه تراجم لم يجد فى الحالة الراهنة ما يلائمها فاخلاها عن الحديث وبقيت عليه احاديث لم يتضح له ما يترجم فى الترجمة عنها فجعل لها ابوابا بلا تراجم فيوجد فيه احيانا باب بتراجم وليس فيه سوى آية او كلام الصحابى او التابعى واحيانا باب غير مترجم وقد ساق فيه حديثا أو اكثر، نقل ذلك ابو ذر الهروى عن الطستى واشار الى ان بعض من نقل الكتاب بعد موت مصنفه ربما ضم بابا مترجما الى حديث غير مترجم واخلى البياض الذى بينهما فيظن بعض الناس ان هذا الحديث يتعلق بالترجمة قبله فيجعل لها وجوها من المحامل المتكلفة ولا تعلق له به البتة. هـ.[1]

وقد اوضح الحافظ ابن حجر ما ذكر فى آخر هذا الفصل فقال فى مقدمة شرحه: ويقع فى كثير من ابوابه الاحاديث الكثيرة وفى بعضها ما فيه حديث واحد وفى بعضها ما فيه آية من كتاب الله

---

[1] توجيه النظر الى اصول الاثر: ص ٨٨-٨٩، مع الاختصار.

وبعضها لاشئ فيه البتة، وقد ادعى بعضهم انه صنع ذلك عمدا وغرضه ان يبين انه لم يثبت عنده حديث بشرط في المعنى الذى ترجم له ومن ثم وقع في بعض من نسخ الكتاب ضم باب لم يذكر فيه حديث الى حديث لم يذكر فيه باب فاشكل فهمه على الناظر فيه، وقد اوضح السبب في ذلك الامام ابو الوليد الباجى المكى المالكى في مقدمة كتابه في اسماء رجال البخارى فقال: اخبرنى الحافظ ابو ذر عبد الرحيم بن احمد الهروى قال حدثنا الحافظ ابو اسحاق ابراهيم بن احمد المستملى، قال: انتسخت كتاب البخارى من اصله الذى كان عند صاحبه محمد ابن يوسف الفربرى فرأيت فيه اشياء لم تتم واشياء مبيضة منها تراجم لم يثبت بعدها شيأ ومنها احاديث لم يترجم لها فاضفنا بعض ذلك الى بعض، قال ابو الوليد الباجى يدل على صحة هذا القول ان رواية ابى اسحق المستملى ورواية ابى محمد السرخسى ورواية ابى الهيثم الكشميهنى ورواية ابى زيد المروزى مختلفة بالتقديم والتأخير مع انهم انتسخوا من اصل واحد وانما ذلك بحسب ما قدر كل واحد منهم فيما كان في طرة او رقعة مضافة انه من موضع ما فأضافه اليه وبين ذلك انك تجد ترجمتين واكثر من ذلك متصلة ليس بينهما احاديث. قال الباجى وانما اوردت هذا هنا لما عنى به اهل بلدنا من طلب معنى يجمع بين الترجمة والحديث الذى يليها فكلفهم من ذلك من تعسف التأويل ما لا يسوغ

انتهى : قلت وهذه قاعدة حسنة يفزع اليها حيث يتعسر الجمع بين الترجمة والحديث وهي مواضع قليلة جدا. م. (٢)

اقول: ان البخاري مع ذلك فيما يورده من تراجم الأبواب على اطواره وجد حديثا يناسب ذلك الباب ولو على وجه خفي وافق شرطه اورده فيه بالصيغة التي جعلها مصطلحه لموضوع كتابه وهي حدثنا وما قام مقام ذلك من العنعنة بشرطها عنده وان لم يجد فيه الا حديثا لا يوافق شرطه مع صلاحيته للحجة كتبه في الباب مغايراً للصيغة التي يسوق بها ما هو من شرطه ومن ثم اورد التعاليق، وان لم يجد فيه حديثا صحيحا لا على شرطه ولا على شرط غيره وكان مما يستانس به ويقدمه قوم على القياس استعمل لفظ ذلك الحديث او معناه ترجمة باب ثم اورد في ذلك اما آية من كتاب الله تشهد له او حديثا يؤيد عموم ما دل عليه ذلك الخبر وعلى هذا فالكثير من الأحاديث التي فيه على ثلثة اقسام. ومن هنا يتضح أن شرط البخاري اذا لم يكن موجودا في حديث مع انه يصلح للحجة - عدم كتابته ذلك الحديث على نمط ما في كتابه الموافق لشرطه.

---

(٢) توجيه النظر الى اصول الاثر: ص ٩٠ بتصرف يسير.

﴿الفائدة الثالثة﴾

(في ان الشيخين لم يستوعبا الصحيح ولا التزما ذلك)

قد ظن انا س انهما قد التزما ان يخرجا كل ما صح من الحديث في كتابيهما فاعترضوا عليهما بأنهما لم يقوما بما التزماه وليس الأمر كذلك. فقد روى عن البخاري انه قال: ما ادخلت في كتابي الجامع الا ما صح وتركت جملة من الصحاح خشية ان يطول الكتاب. وروى عن مسلم انه لما عوتب على ما فعله من جمع الاحاديث الصحاح في كتابه وقيل له ان هذا يطرق لأهل البدع علينا فيجدون السبيل بأن يقولوا اذا احتج عليهم بحديث ليس هذا في الصحيح قال: انما اخرجت هذا الكتاب وقلت هو صحاح ولم اقل ان ما لم اخرجه من الحديث في هذا الكتاب فهو ضعيف وانما اخرجت هذا الحديث من الصحيح ليكون عندي وعند من يكتبه عني ولا يرتاب في صحته. وقد رفع بذلك العتب. ولسان حاله يقول: ألام على ما يوجب الحب.

ومن العجيب ان بعض الناس لقلته من تجريد الصحاح صرح بتفضيل سنده النازل على صحيح البخاري وقال: ان من شرط الصحة فقد جعل لمن لم يستكمل في الادراك سببا الى الطعن على ما لم يدخل وجعل للجاهل موضعا فيما اخذ؟ وهو قول شاذ لا يعول عليه ولا يلتفت اليه ولو لم يكن الناقل عن هذا القائل وامثاله ممن يوثق بنقله لشككت اللبيب في صدور ذلك عمن له ادنى سهم في الفهم وكأنهم لم يشعروا بما نشأ عن مزج الصحيح بغيره من الضرر الذي حصل لكثير

من الناس ، وليتهم نظروا في مقدمة كتاب مسلم نظرة ليقفوا على الباعث لجهبذ الصحيح لعلهم يسكتوه فيسكت عنهم ولكن الميل الى الاغراب غريزة في بعض النفوس والمقصود هنا قول مسلم :

وبعد يرحمك الله فلو لا الذي رأينا من سوء صنيع كثير من نصب نفسه محدثا فيما يلزمهم من طرح الاحاديث الضعيفة والروايات المنكرة وتركهم الاقتصار على الاخبار الصحيحة المشهورة ما نقله الثقات المعروفون بالصدق والامانة بصحوفتهم واقرارهم بالسنتهم انا كثيراً مما يقذفونه به الى الاغبياء من الناس هو مستنكر عن قوم غير مرضيين من ذم الرواية عنهم أئمة الحديث مثل مالك بن أنس وشعبة بن الحجاج وسفيان بن عيينة ويحيى بن سعيد القطان وعبد الرحمن بن مهدي وغيرهم لما سهل علينا الانتضاب لما سألت من التمييز والتحصيل ولكنه من اجل ما اعلمناك من نشء القوم الاخبار المنكرة بالاسانيد الضعاف المجهولة وهم قذفهم بها الى العوام الذين لا يعرفون عيب ما خف على قلوبنا اجابتك الى ما سألت . هـ ،

وبما ذكرنا من عدم التزامهما استيعاب الاحاديث الصحيحة اجمع يظهر لك ان لا وجه للالزام من الزمهما اخراج احاديث لم يخرجاها مع كونها صحيحة على شرطيهما .

والظاهر ان المعترضين عليهما في ذلك لم يباغهم تصحيحهما بما ذكر . ومنهم ابن حبان فانه قال : ينبغي ان يناقش البخاري ومسلم في تركهما اخراج احاديث هي من شرطهما . وقال بعضهم

لعل شبهة المعترضين نشأت من تسمية البخاري كتابه بالجامع وهي شبهة واهية لاسيما ان نظرا الى تتمة الأسم وقد عرفت : انه سماه الجامع الصحيح المسند المختصر من امور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وايامه . واما الحاكم فانه اقتصر على ان قال : ولم يحكما ولا واحد منهما انه لم يصح من الحديث غير ما خرجه . وقد نبغ في عصرنا هذا جماعة من المبتدعة تشمتوه برواة الآثار ويقولون ان جميع ما يصح عندكم من الحديث لا يبلغ عشرة آلاف حديث .

وقد اختلف العلماء في مقدار ما فاتهما من جهة القلة والكثرة فقال الحافظ ابو عبد الله محمد بن يعقوب بن الأخرم شيخ الحاكم قل ما يفوت البخاري ومسلما مما ثبت من الحديث ، ويدل على ذلك قول البخاري فيما نقله الحاكم والاسماعيلي ، وما تركت من الصحاح اكثر ؛ وقال النووي قد فاتهما كثير والصواب قول من قال انه لم يفت الأصول الخمسة الا اليسير . والأصول الخمسة هي : صحيح البخاري وصحيح مسلم . وسنن ابي داود . والترمذي والنسائي ، وقد جعل بعضهم الاصول ستة بضم سنن ابن ماجه اليها ...[1]

ويدل على ما ذكر النووي ايضا قول البخاري فيما نقل عنه : احفظ مائة الف حديث صحيح ومائتي الف حديث غير صحيح والاحاديث التي في الاصول الخمسة لا تبلغ ضعف الفاظ فضلا عن ان تقرب من مائة الف فيكون ما فاتهما من الصحيح كثيرا جدا .

---

(1) قيل اول من فعل ذلك ابن طاهر المقدسي فتابعه اصحاب الأطراف والرجال على ذلك وتبعهم غيرهم ، والحاكم لم يذكر هنا الا ما قال المزي وهو ان كل ما انفرد به ابن ماجه عن الخمسة فهو ضعيف قال الحسيني يبلغ من الاحاديث وقال ابن حجر انه انفرد باحاديث كثيرة وهي صحيحة فالاولى

قال بعض اهل الأثر ان كثيرا من المتقدمين كانوا يطلقون اسم الحديث على ما يشمل آثار الصحابة والتابعين وتابعيهم وفتاويهم ويعدون الحديث المروى باسنادين حديثين، وحينئذ يسهل الخطب وكم من حديث ورد من مائة طريق فاكثر وهذا حديث انما الاعمال بالنيات نقل مع ما فيه عن الحافظ ابى اسماعيل الأنصارى الهروى انه كتبه من جهة سبعمائة من اصحاب رواية يحيى بن سعيد الأنصارى.

وقال الجوزقى انه استخرج على احاديث الصحيحين فكانت عدة الطرق خمسة وعشرون الف طريق واربعمائة وثمانين طريقا. قال بعض المحققين واذا كان الشيخان مع ضيق شرطهما بلغ جملة ما فى كتابيهما بالمقدر ذلك فالم يخرجاه من الطرق والمتون التى اخرجاها لعله يبلغ ذلك ايضا او يزيد، والم يخرجاه من المتون من الصحيح الذى على شرطهما لعله يبلغ ذلك او يقرب منه فاذا اضيف ذلك الى ما جاء من الصحابة والتابعين بلغ العدة التى يحفظها الهادى بل ربما زادت، وهذا المحل متعبه والا فلو عدت احاديث المسانيد والجوامع والسنن والمعاجم والفوائد والأجزاء وغيرها ما هو بأيدينا صحيحها وغيره ما بلغت ذلك بدون تكرار بل ولا نصفه. هـ.

نكتة فى بيان
(عدد احاديث الصحيحين)

قال الحافظ ابن الصلاح: جملة ما فى صحيح البخارى سبعة آلاف وما تان وخمسة وسبعون حديثا بالاحاديث المكررة وقد قيل انها باسقاط المكررة اربعة آلاف حديث. قال الحافظ

الفراق هذا مسلم في رواية الفربري، واما رواية حماد بن شاكر فهي دونها بمائتي حديث وزاد هذه بمأة حديث رواية ابراهيم بن معقل. قال الحافظ ابن حجر: ان عدة احاديث البخاري في روايات الثلاثة سواء وانما حصل الاشتباه من جهة ان الاخيرين فاتهما من سماع الصحيح على البخاري ما ذكر من آخر الكتاب فرواياه بالاجازة فالنقص انما هو في السماع لا في الكتاب. قال: والذي تحرر لي انها بالمكرر سوى المعلقات والمتابعات والموقوفات سبعة آلاف وثلاثمأة وسبعة وتسعون حديثا. وبغير المكرر منه المتون الموصولة الفان وستمأة وحديثان ومن المتون المعلقة المرفوعة التي لم يصلها في موضع آخر منه مأة وتسعة وخمسون فمجموع غير المكرر الفان وسبعمأة واحد وستون. نقل ذلك بعض تلاميذه عنه.

وقد نقل بعض العلماء عن الحافظ المذكور حاصل ما قاله في تحرير العدد الآن فيه زيادة بسط فيما يتعلق بالمكرر فاحببت ايراد ذلك على وجه يكون اقرب منالا فقال:

٧٣٩٧ جملة احاديث البخاري بالمكرر سبعة آلاف وثلاثمأة وسبعة وتسعون.

١٣٤١ جملة ما فيه من المعلقات وذلك سوى المتابعات وما يذكر بعدها ألف وثلاثمأة واحد واربعون

٣٤٤ جملة ما فيه من المتابعات والتنبيه على اختلاف الروايات ثلاثمأة واربعة واربعون.

٩٠٨٢ فجملة ما في البخاري بالمكرر تسعة آلاف واثنان وثمانون سوى الموقوفات على الصحابة والمقطوعات

الواردة عن التابعين فمن بعدهم . وعدد كتب البخاري مائة وثلث . وعدد ابوابه ثلاثة آلاف واربعمائة وخمسون باباً مع اختلاف قليل في نسخ الأصول .

واما صحيح مسلم : فجملة ما فيه باسقاط المكرر نحو اربعة آلاف حديث . قال في شرح مسلم . قال الشيخ ابو عمرو بن ابن الصلاح : روينا عن ابي قريش الحافظ قال كنت عند ابي زرعة الرازي فجاء مسلم بن الحجاج فسلم عليه وجلس ساعة وتذاكرا فلما قام قلت له هذا جمع اربعة آلاف حديث في الصحيح قال ابو زرعة فلم ترك الباقي . قال الشيخ اراد ان كتابه هذا اربعة آلاف حديث اصول دون المكررات ،، قال العلقي وهو يريد على البخاري بالمكرر لكثرة طرقه ، قال ورأيت عن ابي الفضل احمد بن سلمة انه قال : انها اثنا عشر الف حديث . وقال ابو حفص الميانجي انها ثمانية آلاف . قال بعض الباحثين في ذلك ولعل هذا اقرب الى الواقع مما قبله .

﴿ الفائدة الرابعة ﴾

(فيما انتقد عليهما والجواب عن ذلك)

قال النووي في شرح مسلم : قد استدرك جماعة على البخاري ومسلم احاديث اخلا بشرطهما فيها ونزلت عن درجة ما التزماه وقد سبقت الاشارة الى هذا . وقد الف الامام الحافظ

ابو الحسن علي بن عمر الدارقطني في بيانه ذلك كتابه المسمى بالاستدراك والتتبع وذلك في مائتي حديث مما في الكتابين، ولأبي مسعود الدمشقي ايضا عليهما استدراك ولأبي علي الغساني الجياني في كتابه تقييد المهمل في هذا الفن استدراك اكثره على الرواة وفيه ما يلزمهما وقد اجيب عن كل ذلك او اكثره. وقال الحافظ ابن حجر في الفصل الثامن من المقدمة: ينبغي لكل منصف ان يعلم ان هذه الاحاديث وان كان اكثرها لا يقدح في أصل موضوع الكتاب فان جميعها وارد من جهة اخرى وهي ما ادعاه الامام ابو عمرو بن الصلاح وغيره من الاجماع على تلقي هذا الكتاب بالقبول والتسليم لصحة جميع ما فيه فان هذه المواضع متنازع في صحتها فلم يحصل لها من التلقي ما حصل لمعظم الكتاب، وقد تعرض لذلك ابن الصلاح في قوله الا مواضع يسيرة انتقدها عليه الدارقطني وغيره وقال في مقدمة شرح مسلم له ما اخذ عليهما يمن على البخاري ومسلم وقدح فيه معتمد من الحفاظ فهو مستثنى مما ذكرناه لعدم الاجماع على تلقيه بالقبول انتهى وهو استدراك جيد.

اعلم ان الجواب عما يتعلق بالمعلق سهل لان وضع الكتاب ليس انما هو للمسندات والمعلق ليس بمسند ولهذا لم يتعرض الدارقطني فيما انتقد على الصحيحين الا الاحاديث المعلقة التي لم تتوصل في موضع آخر لعلمه بانها ليست من موضوع الكتاب وانما ذكرت استئناسا واستشهادا

وقد ذكرنا الاسباب الحاملة للمصنف على تخريج ذلك التعليق وان مراده بذلك ان يكون الكتاب جامعا لأكثر الاحاديث التي يحتج بها الا ان منها ما هو على شرط فساقه بسياق الأصل ومنها ما هو على غير شرط فغاير السياق في ايراده ليتمان فانتفى ايراد المعلقات وبقي الكلام فيما علل من الأحاديث المسندات: وعدة ما اجتمع لنا من ذلك ما في كتاب البخاري وان شاركه مسلم في بعضه مائة وعشرة احاديث. منها ما وافقها مسلم على تخريجه وهو اثنان وثلاثون حديثا ومنها ما انفرد بتخريجه وهو ثمانية وسبعون حديثا.

والاحاديث التي انتقدت عليها تنقسم ستة اقسام (القسم الاول) منها ما اختلف الرواة فيه بالزيادة والنقصان من رجال الاسناد (القسم الثاني) ما اختلف الرواة فيه بتغيير رجال بعض الاسناد (القسم الثالث) منها ما تفرد بعض الرواة بزيادة فيه عمن هو اكثر عدداً او اضبط (القسم الرابع) منها ما تفرد به بعض الرواة ممن ضعف (القسم الخامس) منها ما حكم فيه بالوهم على بعض رجاله (القسم السادس) منها ما اختلف فيه بتغيير بعض الفاظ المتن وهذا اكثره لا يترتب عليه قدح لامكان الجمع في المختلف من ذلك او الترجيح على ان الدارقطني وغيره من أئمة النقد لم يتعرضوا لاستيفاء ذلك من الكتابين كما تعرضوا لذلك في الاسناد فهذه جملة اقسام ما انتقده الأئمة على الصحيح.

فالجواب على سبيل الاختصار في ايرادها على ترتيب ما وقع في الاصل لتسهل مراجعتها:

(في كتاب الصلاة)

١- قال الدارقطني: اخرجا جميعا حديث مالك عن الزهري عن انس قال: كنا نصلي العصر ثم يذهب الذاهب منا الى قباء فيأتيهم والشمس مرتفعة» وهذا مما ينتقد به على مالك لانه رفعه وقال فيه الى قباء، وخالفه عدد كثير منهم شعيب بن ابي حمزة، وصالح بن كيسان وعمرو بن الحارث.... كلهم قالوا الى العوالي ومالك قال الى قباء. ومثل هذا الوهم اليسير لا يلزم منه القدح في صحة الحديث لاسيما وقد اخرجا الرواية المحفوظة، هـ. أقول وقد اخرج البخاري ذلك في باب وقت العصر وقال في الرواية المحفوظة: حدثنا ابو اليمان، قال اخبرنا شعيب عن الزهري قال حدثني انس ابن مالك قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يصلي العصر والشمس مرتفعة حية فيذهب الذاهب الى العوالي فيأتيهم والشمس مرتفعة. وفي رواية مسلم عن قتيبة [الليث، محمد بن رمح، ابن شهاب] ... أنس .... لم يذكر قتيبة فيأتي العوالي، هـ

(٢) قال الدارقطني: اخرجا جميعا حديث ابن ابي ذئب عن سعيد المقبري عن ابيه عن ابي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم انه قال: لا يحل لامرأة تسافر وليس معها محرم» قال الدارقطني وقد رواه مالك ويحيى بن ابي كثير وسهيل عن سعيد عن ابي هريرة، يعني لم يقولوا عن ابيه

قلت لم يهمل البخاري حكاية هذا الاختلاف بل ذكره عقب حديث ابن ابي ذئب . والجواب عن هذا الاختلاف كالجواب عن الحديث الثاني . فان سعيد المقبري سمع من ابيه عن ابي هريرة وسمع من ابي هريرة فلا يكون هذا الاختلاف قادحا . اخرج البخاري في باب في كم تقصر الصلاة فقال : حدثنا آدم ، قال حدثنا ابن ابي ذئب قال حدثنا سعيد المقبري عن ابيه عن ابي هريرة قال قال النبي صلى الله عليه وسلم : لا يحل لامرأة تؤمن بالله واليوم الآخر ان تسافر مسيرة يوم وليلة ليس معها حرمة . تابعه يحيى ابن ابي كثير وسهيل ومالك عن المقبري عن ابي هريرة . اهـ .

(في كتاب الجنائز)

٣ - قال الدارقطني اخرج البخاري حديث داود بن ابي الفرات عن ابن بريدة عن ابي الاسود عن عمر في جنازة فقال : وجبت - الحديث . قال علي بن المديني انا بن بريدة انما يروى عن يحيى بن يعمر عن ابي الاسود ولم يقل في هذا الحديث سمعت ابا الاسود . قال الدارقطني قلت انا وقد رواه وكيع عن عمر ابن الوليد الشني عن ابن بريدة عن عمر ولم يذكر بينهما احدا . ولم اره الا الآن من حديث عبد الله ابن بريدة الا بالعنعنة فغلته باقية الا ان يعتذر للبخاري عن تخريجه بان اعتماده في الباب على حديث عبد المجيد ابن صهيب عن انس بهذه القصة سواء وقد وافقه مسلم على تخريجه . واخرج البخاري حديث ابي الاسود كالمتابعة لحديث عبد المجيد بن صهيب فلم يستوف نفس العلة عنه كما يستوفيها فيما يخرجه في الأصول والله اعلم . لان البخاري ذكر ذلك في باب ثناء الناس على الميت فقال :

حدثنا آدم حدثنا شعبة حدثنا عبدالعزيز بن صهيب قال سمعت أنس بن مالك يقول:
«مروا بجنازة فأثنوا عليها خيرا فقال النبي صلى الله عليه وسلم وجبت" الخ. حدثنا عفان
ابن مسلم حدثنا داود بن ابي الفرات عن عبد الله بن بريدة عن ابي الاسود: قال قدمت
المدينة وقد وقع بها مرض فجلست الى عمر بن الخطاب فمرت بهم جنازة فاثني على صاحبها
خيراً فقال عمر وجبت» الخ فقال ابو الاسود: فقلت وما وجبت يا امير المؤمنين قال قلت
كما قال النبي صلى الله عليه وسلم: ايما مسلم شهد له اربعة بخير ادخله الجنة فقلنا وثلاثة
قال وثلاثة فقلنا واثنان قالوا واثنان ثم لم نسأله عن الواحد. (في كتاب البيع)

٤- اخرجا جميعا حديث مالك عن حميد عن انس ان النبي صلى الله عليه وسلم «نهى عن بيع
الثمار حتى تزهو فقيل وما تزهو قال حتى تحمر. قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ارأيت
اذا منع الله الثمرة بم يأخذ احدكم مال اخيه، خالف مالكا جماعة: منهم اسماعيل بن جعفر وابو المبارك
وهشيم ومروان بن معاوية ويزيد بن هارون، قالوا فيه قال أنس: ارأيت ان منع الله
الثمرة، قال الدارقطني وقد اخرجا جميعا حديث اسماعيل بن جعفر وقد فصل كلام أنس من
كلام النبي صلى الله عليه وسلم. قالوا دعوى الادراج في هذا الحديث ولكن ابن خزيمة يقول
انه رآى أنسا في المنام فاخبره بانه مرفوع، وان معتمر بن سليمان رواه عن حميد

مدرجا لكن قال في آخره لا ادري انس قال هم يستحل او حدث به النبي صلى الله عليه وسلم والامر في مثل هذا قريب .

وهكذا الحال في احاديث كتاب الجهاد ، واحاديث الانبياء عليهم الصلاة والسلام وكتاب اللباس ، كلها مرقوم والرقم الآخذ ؛ رقم العشرة . يعني في اسناد عشرة احاديث تنقيد بعض الائمة على الشيخين موجود في كتاب الدارقطني يعني على ما اتفقا وكتبه في كتابه واما سياق الاحاديث التي لم تتبعها الدارقطني وهي على شرطهما في تتبعه من هذا الكتاب فقد صرفنا النظر عنها لان هذا الموضوع بتمامه لا يليق ذكره في هذا المختصر ، لاسيما اذ كان موضوعه « الحديث الصحيح » فقط . لذا اكتفينا بهذا المقدار البين الذي يمكن ان يجرى سلوك هذا الطريق في الاخرى ايضا ...

« الفائدة الخامسة »

في درجة احاديث الصحيحين في الصحة قد عرفت فيما سبق ان الحديث الصحيح له درجات تتفاوت في القوة بحسب تمكن الحديث من الصفات التي بها الصحة عليها وتبنى عنها وان اصح كتب الحديث كتاب البخاري وكتاب مسلم . وقد قسموا الحديث الصحيح باعتبار تفاوت الدرجات الى سبعة اقسام (القسم الاول) وهو اعلاها ما اخرجه

البخاري ومسلم. (القسم الثاني) ما انفرد به البخاري عن مسلم (القسم الثالث) ما انفرد به مسلم عن البخاري (القسم الرابع) ما هو على شرطهما ولكن لم يخرجه واحد منهما (القسم الخامس) ما هو على شرط البخاري ولكن لم يخرجه (القسم السادس) ما هو على شرط مسلم ولكن لم يخرجه (القسم السابع) ما ليس على شرطهما ولا على شرط واحد منهما ولكنه صح عند أئمة الحديث[1] وكل قسم من هذه الأقسام اعلى مما بعده غير انه قد يعرض لبعض الاحاديث من زيادة التمكن من شروط الصحة ما يجعله ارجح من حديث آخر يكون في القسم الذي هو اعلى منه في الدرجة وعلى هذا فيرجح ما انفرد به مسلم ولكنه روي من طرق مختلفة على ما انفرد به البخاري اذا كان فرداً وكذلك يرجح ما لم يخرجاه ولكنه ورد باسناد يقال فيه انه اصح اسنادا على ما انفرد به احدهما لا سيما اذا كان في اسناده من فيه مقال وقد نص على ذلك وقد ظن بعض ارباب الاهواء الذين لا يميلون الى كتاب البخاري ولا الى كتاب مسلم انهم يجدون بسبب هذه المسئلة ذريعة الى الخلاص من حكمهما ليتسع لهم المجال فيما وافق اهواءهم ارادتهم من الآراء وصار دأبهم ان يقولوا كم من حديث صحيح لم يرد في الصحيحين

---

(١) قواعد التحديث: ص ٩٥ وقد نقد القاسمي من التدريب. توجيه النظر الى اصول الاثر: ص ١١٩

وهو مع ذلك اصح ما ورد فيها يظنونه انهم بذلك يوهنون امرهما ويضعفون قدرهما والحال انه مذية الصحيحين ثابتة ثبوت الجبال الرواسي لاينكرها الا من يزري بنفسه وهو لايشعر، والعلماء انما فتحوا هذا الباب لارباب النقد والتمييز، الذين يرجحون ما يرجحونه بدليل صحيح مبني على القواعد التي قررها المحققون في هذا الفن.

وقد نقل بعض العلماء عن بعضهم انه اعترض على هذا الترتيب الذي جرى عليه اهل الأثر فقال قول من قال: اصح الاحاديث ما في الصحيحين، ثم ما انفرد به البخاري، ثم ما انفرد به مسلم، ثم ما اشتمل على شرطهما، ثم ما اشتمل على شرط احدهما ثم لايخون التقليد فيه ان الاصحية ليست الا لاشتمال رواتها على الشروط التي اعتبرها فاذا فرض وجود تلك الشروط في رواة حديث في غير الكتابين افلا يكون الحكم باصحية ما في الكتابين عين الحكم بل حكمهما او احدهما باه الراوي المعين مجمع تلك الشروط مما لا يقطع فيه بمطابقة الواقع فيجوز كون الواقع خلافه، وقد اخرج مسلم عن كثير من لم يسلم من غوائل الجرح وكذا في البخاري جماعة تكلم فيهم فدار الامر في الرواة على اجتهادات العلماء فيهم وكذا في الشروط بل حتى انه اعتبر شرطا والغاه آخر فيكون ما رواه الآخذ مما ليس فيه ذلك الشرط عنده مكافئا لمعارضة المشتمل على ذلك الشرط، وكذا فيمن ضعف رواياً ووثق الآخذ

نعم تسكن نفس غير المجتهد وهو لم يخبر امر الراوى بنفسه الى ما اجتمع عليه الأكثر اما المجتهد في اعتبار الشرط وعدمه والذى خبر الراوى فلا يرجع الا الى رأى نفسه فاصح من الحديث في غير الكتابين يعارض ما فيهما، ولا يخفى ان صاحبى الصحيحين لم يكتفيا في التصحيح بمجرد النظر الى حال الراوى في العدالة والضبط كما يتوهم كثير ممن لم يمعن بهما ولم يكن له امعان نظر في اصول الأثر بل ضما الى ذلك النظر في امور اخر يجمع عليها يظهر الحكم بالصحة. اما الحديث الواحد اذا رواه البخارى ورواه الموطأ فقد تكون رجال البخارى افضل وقد تكون رجال الموطأ[1] فينظر في هذا وهذا الرجالهما ونحن وان كنا نعلم ان الرجال الذين في البخارى اعظم من الرجال الذين في الموطأ على الجملة. وهذا لا يفيد العلم بالتعيين. فانه اعيان ثقات الموطأ روى لهم البخارى منهم من رجال البخارى والموطأ والمتن الواحد قد يرويه البخارى باسناد وهو في الموطأ باسناد آخر على شرط البخارى اجود من رجال البخارى، فالحديث اذا كان مسندا في الكتابين نظر الى اسنادهما ولا يحكم في هذا بحكم مجمل لكن نعلم من حيث الجملة ان الرجال الذين اشتمل عليهم البخارى اصح من جنس رجال الموطأ وغيرهم. هذا ورجحان كتاب البخارى على كتاب مسلم امر ثابت ادلى اليه بحث جهابذة

---

(١) العلامة تقى الدين ابن تيميه :

النقاد واختيارهم وقد صرح بذلك كثير منهم ولم يصرح احد بخلافه، الا انه نقل عن ابي علي النيسابوري شيخ الحاكم وبعض علماء المغرب رجحان كتاب مسلم عليه، ولكن ليس في عبارتهم ما يدل على هذا، غاية ما في عبارتهم هو الدلالة على ان كتاب مسلم اصح واحسن ولكن لا يقولون ليس هناك اصح أخذ، او لا يقولون اصح من البخاري. لهذا لا يعلم الترجيح من عباراتهم وان كان بعض العلماء اخذ من عباراتهم ترجيح بعضهم مسلما على البخاري مثلا يقول واحد منهم: لم يضع احد مثله، اي مسلم فهذا محمول على حسن الوضع وجودة الترتيب وسهولة التناول لا على رجحانه على البخاري...

وقد تعرض مرجوحية كتاب البخاري على كتاب مسلم من جهة الصحة لبيان موجب ذلك فقالوا ان مدار صحة الحديث على ثلاثة اشياء، الثقة بالرواة، واتصال الاسناد، والسلامة من العلل القادحة ولدى البحث تبين ان كتاب البخاري ارجح في ذلك، اما من جهة الثقة بالرواة فيظهر رجحانه من اوجه (احدها) ان الذين انفرد البخاري بالاخراج لهم دون مسلم اربعة وضعفوا وثلاثون رجلا والمتكلم فيه بالضعف منهم ثمانون رجلا، والذين انفرد مسلم بالاخراج لهم دون البخاري ستة وعشرون رجلا والمتكلم فيه بالضعف منهم مائة وستون رجلا، ولا ريب ان المخرج عن لم يتكلم فيه اصلا اولى ممن المخرج عمن تكلم فيه وان لم يكن ذلك الكلام قادحا (وثانيها) ان الذين انفرد بهم البخاري

من تكلم فيه لم يكثر من تخريج احاديثهم وليس لواحد منهم نسخة كبيرة اخرجها كلها او اكثرها الا ترجمة عكرمة عن ابن عباس بخلاف مسلم فانه اخرج اكثر تلك النسخ كابي الزبير عن جابر، وسهيل عن ابيه والعلاء بن عبد الرحمن عن ابيه، وحماد بن سلمة عن ثابت وغير ذلك. (وثالثها) ان الذين انتقد بهم البخاري من تكلم فيه اكثرهم من شيوخه الذين لقيهم وجالسهم وعرف احوالهم واطلع على احاديثهم وميز جيدها من غيره بخلاف مسلم فانه اكثر من انفرد بتخريج حديثه ممن تكلم فيه من تقدم عصره من التابعين ومن بعدهم ولا شك ان المحدث اعرف بحديث شيوخه، من تقدم منهم (ورابعها) ان البخاري يخرج حديث الطبقة الأولى التي جعل جل اعتماده عليها وقد يخرج من حديث الطبقة ما يعتمده من غير استيعاب لكن يخرج اكثره على طريق التعليق وربما اخرج اليسير من الطبقة الثالثة على طريق التعليق ايضا. واما مسلم فانه يخرج احاديث الطبقتين على سبيل الاستيعاب ويخرج احاديث الطبقة الثالثة لكن من غير استيعاب، وما ذكرناه هو في حق المكثرين فاما غير المكثرين فانما اعتمد الشيخان في تخريج احاديثهم على الثقة والعدالة وقلة الخطأ لكن منهم من قوي الاعتماد عليه فاخرج ما تفرد به كيحيى بن سعيد الانصاري ومنهم من لم يقو الاعتماد عليه فاخرج حاله ما شاركه فيه غيره وهو الاكثر، واما الطبقة الرابعة والخامسة فلم يعرجا عليها. واما من جهة الاتصال فلان البخاري اشترط ان يكون الراوي

قد ثبت له ملاقاة من روى عنه ولو مرة وقد ذكر ذلك في تاريخه وجرى عليه في صحيحه حتى انه قد يخرج حديثا في باب لا تعلق له بما فيه من سماع راو من شيخه يكون قد اخرج له قبل ذلك رواية عنه بطريق الصنعنة . واما مسلم فانه اكتفى بالمعاصرة ولم يشترط ثبوت تلاقيهما وردّ في مقدمة صحيحه على من اشترط ذلك . ولا يخفى ان ثبوت اللقاء مما يؤكد امر الاتصال . واما من جهة السلامة من العلل القادحة فلان الاحاديث التي انتقدت عليهما بلغت مائتي حديث وعشرة احاديث اختص البخاري منها بأقل من ثمانيه واختص مسلم بالباقي ولا شك ان ما قل الانتقاد فيه ارجح مما كثر ذلك فيه . . وللرجحان اسباب أخر مثل قول الشافعي وغيره ولكن نكتفي بمثل هذا لانه هو المناسب بمثل هذا المختصر . . .

قال الاستاذ ابو اسحاق الاسفرائيني : اهل الصنعة مجمعون على ان الاخبار التي اشتمل عليها الصحيحان مقطوع بصحة اصولها ومتونها ولا يحصل الخلاف فيها بحال وان حصل فذلك اختلاف في طرقها ورواتها . قال فمن خالف حكم خبر منها وليس له تأويل سائغ للخبر نقضنا حكمه لأن هذه الاخبار تلقتها الامة بالقبول . قال الحافظ ابو عمرو بن الصلاح في مبحث الصحيح في الفائدة السابعة بعد ان ذكر الاقسام السبعة التي سبق بيانها : هذه امهات اقسام واعلاها الاول وهو الذي يقول فيه اهل الحديث كثيرا صحيح متفق عليه يطلقونه

ويعنون به اتفاق البخاري ومسلم لا اتفاق الأمة عليه لكن اتفاق الأمة عليه لازم من ذلك

وحاصل معه لاتفاق الأمة على تلقي ما اتفقا عليه بالقبول و هذا القسم جميعه مقطوع

بصحته والعلم اليقيني النظري واقع به، خلافا لمن نفى ذلك محتجا بانه لايفيد في اصله الا الظن

وانما تلقته الأمة بالقبول لأنه يجب عليهم العمل بالظن، والظن قد يخطئ. وكنت اميل الى هذا واحسبه

قويا، ثم بان لي ان المذهب الذي اخترناه اولا هو الصحيح لان ظن من هو معصوم من الخطأ لا يخطئ والأمة

في مجموعها معصومة من الخطأ ولهذا كان اجماع المبني على الاجتهاد حجة مقطوعا بها. وكثيرا ما عبارات العلماء

كذلك، وهذه نكتة نفيسة نافعة، ومن فوائدها القول بانه ما انفرد به البخاري او مسلم مندرج

في قبيل ما يقطع بصحته لتلقي الأمة كل واحد من كتابيهما بالقبول على الوجه الذي فصلناه

من حالها فيما سبق سوى احرف يسيرة تكلم عليها بعض اهل النقد من الحفاظ

كالدارقطني وغيره وهي معروفة عند اهل هذا الشأن. اهـ

وههنا اختلاف كثير بين المحدثين لاسيما بين الحافظ ابن الصلاح والامام النووي

ومن حذا حذوهما، فلا بد علينا ان لا ندخل هذا الاختلاف لأنه يكون سبباً للطول

والملل. ونحن مطمئنون جدا بانه جميع العلماء والفقهاء والمحدثين اتفقوا على ان

البخاري ومسلم هما المرجع الثاني للمسلمين بعد قرآن الله الكريم.

﴿الفائدة السادسة﴾

(فيما يتعلق بالصحيح الزائد على الصحيحين)

قد ذكرنا فيما سبق ان الشيخين لم يستوعبا الصحيح ولا التزما ذلك فمن اراد معرفة الصحيح الزائد على ما فيهما فليطلبه في الكتب المصنفة في الصحيح المجرد وفي الكتب المستخرجات على الصحيحين وفي كلام جهابذة المحدثين فاذا نصوا على صحة احديث اخذ به .

(المصنفات في الصحيح المجرد)

اما المصنفات في الصحيح المجرد . فمنها المستدرك على الصحيحين للحافظ ابي عبدالله الحاكم فانه اودعه ما ليس في الصحيحين مما رأى انه موافق لشرطيهما او شرط احدهما وما ادى اجتهاده الى تصحيحه وان لم يكن على شرط واحد منهما مشيرا الى (القسم الاول) بقوله هذا حديث صحيح على شرط الشيخين او على شرط البخاري او على شرط مسلم . والى (القسم الثاني) بقوله هذا حديث صحيح الاسناد وربما اورد فيه ما لم يصح عنده منهما على ذلك وهو متساهل في التصحيح ، وقد لخص الذهبي مستدركه وأبان ما فيه من ضعيف أو منكر وهو كثير وجمع جزءاً في الاحاديث التي فيه وهي موضوعة وهي نحو مائة وقال ابو سعيد العلائي طالعت المستدرك الذي الفه الحاكم من اوله الى آخره فلم

ا وفيه حديثا على شرطيهما . قال الذهبي : هذا اسناد عال من المالين والأفيه جملة وافرة على شرطيهما وجملة كثيرة على شرط احدهما و لعل مجموع ذلك نحو نصف الكتاب وفيه نحو الربع ما صح سنده وفيه بعض الشئ وما بقي وهو نحو الربع فهو مناكير واهيات لا تصح وفي بعض ذلك موضوعات . وهذا الأمر ما ينعجب منه فان الحاكم كان من الحفاظ البارعين في هذا الفن . ويقال ان السبب في ذلك انه صنفه في أواخر عمره وقد اعتراه غفلة ، وكان ميلاده في سنة ٣٢١ ووفاته سنة ٤٠٥ فيكون عمره اربعا وثمانين سنة . وقال الحافظ ابن حجر انما وقع للحاكم التساهل لأنه سود الكتاب لينقحه فعالجته المنية ولم يتيسر له تحريره وتنقيحه ، قال وقد وجدت في قريب نصف الجزء الثاني من تجزئة ستة من المستدرك الى هنا انتهى املاء الحاكم ، قال وما عدا ذلك من الكتاب لا يؤخذ عنه الا بطريق الاجازة والتساهل في القدر المهل قليل بالنسبة الى ما بعده ..... (١)

وقد اختلف في حكم ما انفرد الحاكم بتصحيحه فقال ابن الصلاح الأولى ان نتوسط في امره فنقول : ما حكم بتصحيحه و لم نجد ذلك فيه لغيره من الأئمة ان لم يكن من قبيل الصحيح فهو من قبيل الحسن يحتج به و يعمل به الا ان تظهر فيه علة توجب ضعفه ويقاربه

---

(١) توجيه النظر الى اصول الاثر : ص ١٣٩ - ١٤٠

في حكم صحيح ابي حاتم بن حبان البستي .

فما قاله ابن الصلاح من انه يحكم عليه بالحسن فقط يدل على التحكم في هذا الحكم . لان كثيرا من المحدثين يقولون ما انفرد به الحاكم بتصحيحه يبحث عنه ويحكم عليه بما يقضي به حاله من الصحيح أو الحسن أو الضعف . والذي حمل ابن الصلاح على ما قال هو ما ذهب اليه من ان امر التصحيح قد انقطع ولم يبق له اهل والصحيح انه لم ينقطع وانه سائغ لمن كملت عنده ادواته وكان قادرا عليه .

ومن الكتب المصنفة في الصحيح المجرد ، صحيح الامام ابي بكر محمد بن اسحاق بن خزيمة وهو شيخ ابن حبان القائل فيه ما رأيت على وجه الأرض من يحسن صناعة السنن ويحفظ الفاظها الصحاح وزيادتها حتى كأن السنن كلها بين عينيه غير ، وصحيحه اعلى مرتبة من صحيح ابن حبان لشدة تحريه حتى انه يتوقف في الصحيح لادنى كلام في الاسناد وقد فقد الكثير منذ زمان .

ومن الكتب المصنفة فيه صحيح ابن الامام ابي حاتم محمد بن حبان التميمي البستي ، قال الحاكم كان من اوعية العلم في الفقه واللغة والحديث والوعظ ومن عقلاء الرجال ، وقد انكروا عليه قوله : النبوة العلم والعمل وحكموا عليه بالزندقة وهجروه وكتبوا فيه الى الخليفة

فامر بقتله فنجاه الله تعالى ثم نفى من سجستان الى سمرقند وكانت وفاته سنة اربع وخمسين وثلاثمائة - اسم مصنفه: التقاسيم والأنواع، وترتيبه مبتدع فانه ليس على الابواب ولا على المسانيد ولذا صار الكشف منه عسرا. قال الحازمي: كان ابن حبان امكن في الحديث من الحاكم وتساهل في التصحيح اقل من تساهل الحاكم ... (١)

ومن الكتب المؤلفة في الصحيح المجرد (السنن الصحاح) لسعيد بن السكن: ومن هذا الصحيح المختارة للحافظ ضياء الدين المقدسي وهي احسن من المستدرك ولكنها لم تكمل وهي مرتبة على المسانيد.

(المستخرجات على الصحيحين)

الاستخراج: ان يعمد حافظ الى الصحيح البخاري مثلا فيورد احاديثه حديثا بأسانيد لنفسه غير ملتزم فيها ثقة الراوي واه من غير طريق البخاري الى ان يلتقي معه في شيخه او فيمن فوقه. لكن لا يسوغ للمخرج ان يعدل عن الطريق التي يقرب فيها اجتماعه مع مصنف الأصل الى الطريق البعيدة الا لغرض مهم من علو او زيادة مهمة

---

(١) وقد رتبه بعض المتأخرين على الابواب وسماه الحافظ ابو الفضل المقدسي اطرافا وجرد ابو الحسن الهيثمي زوائده على الصحيحين في مجلد. فكم في هذا وصحيح ابن خزيمة من حديث حكم له بالصحة وهو لا يرتقي عن رتبة الحسن.

او نحو ذلك، وربما ترك المستخرج احاديث لم يجد له بها اسنادا مرضيا وربما علقها عن بعض رواتها وباذكرها من طريق صاحب الاصل. وقد اعتنى كثير من الحفاظ بالاستخراج لما فيه من الفوائد المهمة وقصدوا بذلك غالبا على صحيح البخاري ومسلم لكونهما العمدة في هذا الكلام العلم. فمن استخرج على صحيح البخاري ~~وصحيح مسلم~~ ابو بكر احمد بن ابراهيم الاسماعيلي، وابو بكر احمد بن محمد البرقاني. ومن استخرج على صحيح مسلم: ابو جعفر احمد النيسابوري، وابو بكر محمد بن محمد بن رجا النيسابوري وهو من يشارك مسلما في اكثر شيوخه، وابو بكر محمد بن عبد الله الجوزقي وابو عوانة يعقوب بن اسحاق الاسفرائني، روى فيه عن يونس بن عبد الأعلى وغيره من شيوخ مسلم. قال الحافظ ابن حجر: ابا عوانة يقول في مستخرجه بعد ان يسوق طرق مسلم كلها: من هنا لمخرجه ثم يسوق أسانيد يجتمع فيها مع مسلم فيمر فوق ذلك فوجدته ~~يمر مسلما~~ وربما قال من هنا لم يخرجاه ولا يظن الا يعني البخاري ومسلما فاني استقريت صنيعه في ذلك فوجدته يعني مسلما وابا الفضل احمد بن سلمة فانه كان قرين مسلم وصنف مثل مسلم. ومن المستخرجين على كل منهما: ابو نعيم الأصفهاني وابو عبد الله بن الاخرم، وابو ذر الهروي وابو محمد الخلال وابو مسعود

سليمان بن ابراهيم الاصفهاني، ولابي بكر بن عبدان الشيرازي مستخرج عليها في مؤلف واحد. وقد استخرج محمد بن عبد الملك بن ايمن على سنن ابي داود، وابو علي الطوسي على الترمذي وابو نعيم على التوحيد لابن خزيمة.

و للمستخرجات فوائد كثيرة، منها ما يقع فيها من زيادات في الاحاديث التي يوردونها لم تكن في الاصل المستخرج عليه، وانما وقعت لهم الرواية بها عن شيوخهم وكثيرا ما تكون وقعت لهم تلك الزيادات لانهم لم يلتزموا ايراد الفاظ ما استخرجوا عليه بل التزموا ايراد الالفاظ التي محالفة لها وقد تقع المخالفة في المتن ايضا، ومنها علو الاسناد، لأن مصنف المستخرج لو روى حديثا من طريق البخاري او مسلم لوقع أنزل من الطريق الذي رواه به في المستخرج فلو روى ابو نعيم مثلا حديثا في مسند ابي داود الطيالسي من طريق مسلم لكان بينه وبين اربعة رجال شيخاه بينه وبين مسلم ومسلم وشيخه، فاذا رواه من غير طريق مسلم كان بينه وبين ابي نعيم وبين ابي داود رجلان فقط لأن ابا نعيم يرويه عن ابن فارس عن يونس بن حبيب عن ابي داود، ومنها تقوية الحديث بكثرة الطرق، وذلك بان يضم المستخرج شيخا آخر فاكثر مع الذي حدث مصنف الاصل عنه وربما ساق له طرقا اخرى الى الصحابي بعد فراغه من اسناجه كما يصنع ابو عوانة، ومنها ان يكون مصنف الصحيح روى عن اختلط ولم يبين هل سماع ذلك الحديث في هذه الرواية

قبل الاختلاط او بعده فبينه المستخرج اما تصريحا او بأن يروي عنه من طريق من لم يسمع منه الا قبل الاختلاط. ومنها ان يروى في الصحيح عن مدلس بالعنعنة فيرويه المستخرج بالتصريح بالسماع - قيل للحافظ المزى هل وجد لكل ما رواه الشيخان بالعنعنة طرق صرح فيها بالتحديث، فقال ان كثيرا من ذلك لم يوجد وما يسعنا الا تحسين الظن. ومنها ان يروى عن مبهم كحدثنا فلان او رجل او غير واحد فيبينه المستخرج ومثل ذلك ما اذا وقع في الاسناد، حدثنا محمد مثلا من غير ذكر ما يميزه عن غيره وكان في مشايخ من رواه كذلك من يشاركه في الاسم فيميزه المستخرج. ومنها ان يكون في الحديث مخالف لقاعدة اللغة العربية فيتكلف لتوجيهه ويتحمل لتخريجه فيجئ في رواية المستخرج على القاعدة فيعرف بأنه هو الصحيح وان الذى في الصحيح قد وقع فيه الوهم من الرواة.

هذا وقد عرفت سابقا معنى الاستخراج في العرف وهو في الأصل بمعنى الاستنباط ويقال لفاعل ذلك المستخرج بالكسر ويقال للكتاب المؤلف في هذا النوع المستخرج بالفتح ويسمى بذلك لاستنباط مؤلفه للطرق المتعلقة باحاديث الكتاب

المستخرج عليه وقد يقال له المخرج بالفتح والتشديد كما وقع ذلك في عبارة ابن الصلاح ؛ واما المخرج بفتح الميم فهو في الأصل بعض مكان الخروج فاطلق على الموضع الذي ظهر منه الحديث وهم الرواة الذين جاء عنهم ؛ واما التخريج فيطلق على معنيين (احدهما) ايراد الحديث باسناده في كتاب او املاء واكثر ما تقع هذه العبارة للغائبة ، والأولى ان يقولوا الاخراج كما يقوله غيرهم (الثاني) عزو الاحاديث الى من اخرجها من الأئمة ومنه قيل خرج فلان احاديث كتاب كذا وفلان له كتاب في تخريج احاديث الاحياء ونحو ذلك ،

قال ابن تيمية :

فكما ان رتب الصحيح تتفاوت بتفاوت الجامعات والمستدركات والمستخرجات والمصنفات فكذلك تتفاوت بتفاوت الأمصار التي رواته ، وبلا شك اكثر العلماء ان يجنحوا بأن اصح الأحاديث ما رواه اهل المدينة فهي دار السنة المشرفة . قال ابن تيمية : «واتفق اهل العلم بالحديث على ان اصح الأحاديث ما رواه اهل المدينة ، ثم اهل البصرة ، ثم اهل الشام» وقال الخطيب :

« اصح طرق السنن ما يرويه اهل الحرمين مكة والمدينة ، فان التدليس عنهم قليل ، والكذب ووضع الحديث عندهم عزيز . ولأهل اليمن روايات جيدة ، وطرق صحيحة ، الا انها قليلة ومرجعها الى اهل الحجاز ايضا . ولأهل البصرة من السنن الثابتة بالأسانيد الواضحة ما ليس لغيرهم مع اكثارهم ، والكوفيون مثلهم في الكثرة ، غير ان رواياتهم كثيرة الدخل ، قليلة السلامة من العلل ، وحديث الشاميين اكثره مراسيل ومقاطيع ، وما اتصل منه مما اسنده الثقات فانه صالح ، والغالب عليه ما يتعلق بالمواعيظ » (١)

واختلف أئمة الحديث في اصح الأسانيد ، فذكر كل منهم ما ادى اليه اجتهاده . ولكل صحابي رواة من التابعين ولهم اتباع واكثرهم ثقات ، فلا يمكن ان يقطع الحكم في اصح الأسانيد لصحابي واحد . (٢)

---

(١) ذكره القاسمي في قواعد التحديث : ص ٥٨ . (٢) معرفة علوم الحديث : ص ٥٤ - ٥٥ توضيح الأفكار : ج ١ ص ٣٣ . الباعث الحثيث : ص ٢٢ - ٢٥ .

وقد يعدل نقاد الحديث عن قولهم «حديث صحيح» الى قولهم «صحيح الاسناد» قاصدين من ذلك الى الحكم بصحة السند من غير ان يستلزم صحة المتن، لجواز ان يكون فى المتن شذوذ او علة. واذا ارادوا صحة السند والمتن معا اوردوا العبارة مطلقة فقالوا: «هذا حديث صحيح»، وهذه العبارة المطلقة ارقى من قولهم: «صحيح الاسناد» بهذا التقييد.

ولذلك قال السيوطى فى الفيته:

والحكم بالصحة للأسناد والحسن دون المتن للنقاد
لعلةٍ او لشذوذٍ، واحكمِ للمتن ان اطلق ذو حفظٍ نمِي (١)

واذا قال المحدثون: «اصح شئ فى الباب كذا» فلا يلزم من هذا التعبير صحة الحديث، فانهم يقولونه وان كان الحديث ضعيفا، ومرادهم ارجح ما فى الباب او اقله ضعفا. (٢)

---

(١) الفية السيوطى: ص ٥٥ (٢) قواعد التحديث: ص ٥٥ نقلا عن النووى.

وحينما كتبنا شيئاً في حق احاديث البخاري ومسلم، وما يتعلق بالحديث الصحيح والصحيحين من المصنفات والمستخرجات وان كان قليلاً جداً كنذر ماء لما هو المناسب بهذا المختصر اود انه اذكر هنا على سبيل الاختصار كتب اصول الستة ونبذة من حيات هؤلاء جهابذة ميدان هذا العلم والفن الذين فازوا بالشرف الجزيل في سبق قصب ميدان الحقيقة وثاني الأدلة من سنة سيد المرسلين، والذين كانوا دعاة وعلما للعلماء والمحدثين في بعيد من الزمان الى الآن والى يوم الدين، فجزاهم الله عن الأمة الاسلامية خير الجزاء في يوم القيمة عند رب العالمين، فنكتب على سبيل الترتيب الثابت عند المحدثين ونقول:

الامام البخارى

هو امام المحدثين و شيخ الحفاظ ابو عبد الله محمد بن اسماعيل بن ابراهيم ابن المغيرة بن بردزبة الجعفى مولاهم . امام اهل الحديث فى زمانه ، والمقتدى به فى اوانه والمقدم على سائر أقرانه . ولد البخارى رحمه الله ببخارى سنة (١٩٤) هـ والهمه الله حفظ الحديث وهو فى المكتب قال الفربرى : سمعت محمد بن ابى حاتم وراق البخارى يقول : سمعت البخارى يقول : ألهمت حفظ الحديث وأنا فى الكتاب ، قلت وكم اتى عليك اذ ذاك فقال عشر سنين او اقل ، ثم خرجت من الكتاب فجعلت اختلف الى الداخلى وغيره فقال يوما فيما كان يقرأ للناس : سفيان عن ابى الزبير عن ابراهيم . فقلت ان ابا الزبير لم يرو عن ابراهيم فانتهرنى فقلت له ارجع الى الاصل ان كان عندك فدخل فنظر فيه ثم رجع فقال : كيف هو يا غلام فقلت هو الزبير وهو ابن عدى عن ابراهيم ، فاخذ القلم واصلح كتابه وقال لى صدقت قال : فقال له انسان ابن كم حين رددت عليه ، فقال ابن احدى عشرة سنة . قال فلما طعنت فى ست عشرة سنة حفظت كتب ابن المبارك ووكيع وعرفت كلام هؤلاء يعنى اصحاب الرأى قال ثم خرجت

مع امي وأخي الى الحج . قال : ولما طعنت في ثماني عشرة سنة صنفت كتاب قضايا الصحابة والتابعين ثم صنفت التاريخ في المدينة عند قبر النبي صلى الله عليه وسلم وكنت اكتبه في الليالي المقمرة وقل اسم في التاريخ الا وله عندي قصة الا اني كرهت ان يطول الكتاب .

ارتحل البخاري لطلب الحديث وتنقل في البلاد ، قال سهل بن السري : قال البخاري دخلت الى الشام ومصر والجزيرة مرتين والى البصرة اربع مرات واقمت بالحجاز ستة اعوام ولا احصي كم دخلت الى الكوفة وبغداد مع المحدثين ، وكان لا يجاري في حفظ الحديث سندا ومتنا مع تمييزه للصحيح سنده والسقيم . دخل مرة الى بغداد فاجتمع باربعمائة من علماء الحديث بها فجعلوا متون الاحاديث على غير أسانيدها وخلطوا في الاسانيد فأدخلوا اسناد الشام في اسناد العراق ثم قدموها على البخاري يقصدون امتحانه فرد كل حديث الى اسناده وقوم تلك الاحاديث والأسانيد كلها ولم يقدروا انه يأخذوا عليه سقطة في اسناد ولا متن وكذلك صنعوا معه في بغداد فاذعنوا له بالفضل والسبق ، وقد ذكروا انه كان ينظر في الكتاب فيحفظه من نظرة واحدة والأخبار عنه في ذلك كثيرة . وقد اثنى عليه علماء زمانه من شيوخه واقرانه . فقال الامام احمد : ما اخرجت خراسان مثله

وقال ابن المدينى : لم ير البخارى مثل نفسه ، وقال محمود بن النظر بن سهل الشافعى : دخلت البصرة والشام والحجاز والكوفة ورأيت علماءها كلما جرى ذكر محمد بن اسماعيل البخارى فضلوه على انفسهم . وقال احمد بن حمدون القصار : (رأيت مسلم بن الحجاج جاء الى البخارى فقبل بين عينيه وقال : دعنى اقبل رجليك يا استاذ الأستاذين وسيد المحدثين وطبيب الحديث فى علله ، ثم سأله عن حديث كفارة المجلس ، فذكر له علته ، فلما فرغ قال مسلم : لا يبغضك الا حاسد ، وأشهد أن ليس فى الدنيا مثلك) ، وقال الترمذى : (لم أر بالعراق ولا بخراسان فى معنى العلل والتاريخ ومعرفة الأسانيد اعلم من البخارى) وقال ابن خزيمة : (ما رأيت تحت أديم السماء اعلم بحديث رسول الله صلى الله عليه وسلم ولا احفظ له من محمد بن اسماعيل البخارى) وكان البخارى رحمه الله من الأئمة المجتهدين فى الفقه واستنباط الاحكام من السنن والآثار ومما يؤثر عنه قوله : (لا اعلم شيئا يحتاج اليه الا وهو فى الكتاب والسنة) فقيل له يمكن معرفة ذلك فقال نعم ، وتراجم على الاحاديث فى كتابه الجامع الصحيح تدل على ذلك . قال اسحاق بن راهويه احد شيوخه : (لو كان البخارى فى زمن

الحسن لاحتياج الناس اليه فى الحديث ومعرفته وفقهه) وقال ابو نعيم واحمد بن حماد وغيرهما (البخارى فقيه هذه الأمة) . وقال ابو محمد عبد الله بن عبد الرحمن الدارمى : (محمد بن اسماعيل البخارى افقهنا واعلمنا واغوصنا واكثرنا طلباً) وقال ابن كثير فى التاريخ : (ومنهم من فضله فى الفقه والحديث على الامام احمد بن حنبل واسحاق بن راهويه) وقد كان البخارى رحمه الله تعالى . فى غاية الحياء والشجاعة والسخاء والورع والزهد فى الدنيا شريف النفس بعيداً عن الأمراء والسلاطين حتى ان امير بخارى ، خالد بن احمد الذهلى طلب اليه ان يحضر ليسمع اولاده منه فأبى ان يذهب . وقال : فى بيته يؤتى العلم فاراد الأمير ان يصرف الناس عن السماع منه فلم يقبلوا من الأمير فأمر عند ذلك بنفيه فتنح البخارى من بلده الى بلدة يقال لها (خرتنك) على فرسخين من سمرقند وجعل يدعو الله ان يقبضه اليه حين رأى الفتن فى الدين قد عرضت على اثر ذلك وتوفى ليلة عيد الفطر عن اثنتين وستين سنة وقد ترك بعده علماً نافعاً لجميع المسلمين بما بثه فى مؤلفاته من العلم الغزير ، ومن هذه المؤلفات : قضايا الصحابة والتابعين ، والتاريخ الكبير ، والتاريخ الأوسط والتاريخ الصغير ، والأدب المفرد ، والقراءة خلف الامام ، وبر الوالدين ، وخلق افعال العباد ، وكتاب الضعفاء

والمتروكين

و الجامع الكبير، والمسند الكبير، والتفسير الكبير، وكتاب الأشربة، وكتاب الهبة، واسامي الصحابة، وكتاب الوحدان، وكتاب المبسوط، وكتاب العلل، وكتاب الكنى، وكتاب الجامع الصحيح وهو اجل كتبه نفعا واعلاها قدراً. رحمه الله رحمة واسعة آمين (١)

(الامام المسلم)

هو الامام الكبير وحافظ الحفاظ ابو الحسين مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري ولد بنيسابور سنة (٢٠٤) و طلب الحديث صغيرا و رحل في طلبه الى جميع محدثي الامصار، فرحل الى العراق والحجاز والشام و مصر، واخذ عن شيوخها من مشايخ البخاري وغيرهم، ولما ورد البخاري نيسابور في آخر امره لازمه مسلم وادام الاختلاف اليه و نظر في علمه وحفظه وكان يناظر عنه و قد هجر من اجله شيخه محمد بن يحيى الذهلي لما قال يوما لأهل مجلسه وفيهم مسلم بن الحجاج الأمر كان يقول البخاري في مسألة «اللفظ بالقرآن» فليعتزل مجلسنا فنهض مسلم من فوره الى منزله وجمع ما كان سمعه من الذهلي وأرسله اليه وترك الرواية عنه في الصحيح وغيره، وروى عنه مسلم جماعة كثيرون

(١) تاريخ ابن كثير: ج ١١ ص ٢٤، مفتاح السنة ص: ٣٨ - ٣٩، مقدمة فتح الباري: ج ٢ ص ١٩٣

من أئمة عصره وحفاظه وفيهم طائفة من اقرانه ومنهم ابو حاتم الرازى وموسى بن هارون واحمد بن سلمة والترمذى وغيرهم . اجمعوا على جلالته وامامته وعلو مرتبته فى السنة وحذقه فيها وتضلعه منها ومن اكبر الدلائل على ذلك كتابه الصحيح الذى لم يوجد فى كتاب قبله ولا بعده ما فيه من حسن الترتيب وتلخيص طرق الحديث بغير زيادة ولا نقصان والاعتراز من التحويل فى الأسانيد عند اتفاقها من غير زيادة ولا نقصان تنبيه على ما فى الفاظ الرواة من اختلاف فى المتن او الاسانيد ولو قل ، واعتنائه بالتنبيه على الروايات المصرحة بسماع المدلسين ، وغير ذلك مما هو معروف فى كتابه ، وقد اثنى عليه كثير من العلماء من اهل الحديث وغيرهم . قال احمد بن سلمة : (سمعت ابا زرعة وابا حاتم يقدمان مسلم بن الحجاج فى معرفة الصحيح على مشايخ عصرهما) وقال اسحق بن منصور لمسلم : (لم تقدم الخير ما ابقاك الله للمسلمين) .

صنف مسلم فى علم الحديث كتبا كثيرة منها كتابه الصحيح الذى من الله به على المسلمين ومنها الكتاب المسند الكبير على أسماء الرجال ، وكتاب الجامع الكبير على الابواب ، وكتاب العلل ، وكتاب اوهام المحدثين ، وكتاب التمييز ، وكتاب من ليس له الا راو واحد ، وكتاب طبقات

التابعين، وكتاب المخضرمين وغير ذلك. توفي رحمه الله بنيسابور (٢٦١) عن ٥٧ عاما. (١)

(الامام النسائي)

هو الحافظ ابو عبد الرحمن احمد بن شعيب بن علي بن بحر بن سنان ابن دينار النسائي نسبة الى نساء بلدة مشهورة بخراسان، ويقال النسوي بقلب الهمزة واوا. ولد رحمه الله سنة (٢١٥) وكان احدا علماء الدين وأئمة الحديث امام أهل عصره وقدوتهم بين اصحاب الحديث في معرفة الجرح والتعديل. قال الحاكم ابو عبد الله (سمعت الدارقطني غير مرة يقول: ابو عبد الرحمن مقدم على كل من يذكر بعلم الحديث من اهل زمانه في جرح الرواة وتعديلهم وكان شديد التحفظ والورع فتاه يقول في سنة وهو يروي عن الحارث بن مسكين: هكذا قرئ عليه وأنا اسمع ولا يقول في الرواية عنه (حدثنا او اخبرنا) كما يقول في روايات اخرى عن مشايخه)

سمع اسحاق بن راهويه، وابا داود السجستاني، ومحمود بن غيلان

(١) تهذيب الاسماء وتاريخ ابن كثير: ج ١١ ص ٣٣٢

وقتيبة بن سعيد وعلي بن خشرم وغيرهم من أهل خراسان والحجاز والجزيرة ومصر والشام وغيرها، وأخذ عنه الحديث خلق كثير منهم الدولابي، وأبو القاسم الطبراني وأبو جعفر الطحاوي ومحمد بن هارون ابن شعيب.

رحل وهو ابن (١٥) سنة الى قتيبة بن سعيد البلخي ومكث عنده سنة وشهدين وأخذ عنه الحديث وقدم مصر وأقام بها طويلا وانتشرت بها تصانيفه وأخذ عنه الناس ثم خرج منها سنة (٣٠٢) الى دمشق. فسئل عن معاوية وما روي من فضائله فضل عليا عليه فما زالوا به حتى فتلوه ضربا. قال الدارقطني: (لما امتحن النسائي بدمشق قال احملوني الى مكة فحمل اليها فتوفي بها ودفن بين الصفا والمروة) وصوب الذهبي انه مات بالرملة بفلسطين.

نقل التاج السبكي عن شيخه الحافظ الذهبي ووالده التقي السبكي ان النسائي احفظ من مسلم صاحب الصحيح وان سننه اقل السنن بعد الصحيحين حديثا ضعيفا، بل قال: بعض الشيوخ انه اشترط المصنفات كلها وما وضع في الاسلام مثله. وقد قال ابن منده وابن السكن وابو علي النيسابوري وابو احمد بن عدي والخطيب والدارقطني (كلهم في السنن النسائي صحيح) كتب في هذا تساهل صريح وشذ بعض المغاربة فضله على

كتاب البخاري ولعله لبعض الحيثيات الخارجة عن كمال الصحة وقال أبو علي النيسابوري:
(للنسائي شرط في الرجال اشد من شرط مسلم)، وهذا القول عن مسلم قال البقاعي
في شرح الألفية عن ابن كثير: (ان في النسائي رجالا مجهولين اما عينا او حالا ومنهم المجروح
وفيه احاديث ضعيفة ومعللة ومنكرة) وللنسائي مصنفات كثيرة في الحديث والعلل
توفي رحمه الله سنة (٣٠٣) بعد ان نحو ٨٩ عاما (١)

(ابو داود)

هو سليمان بن الاشعث بن اسحاق الازدي السجستاني: ولد سنة (٢٠٢) ورحل
في طلب العلم وكتب عن اهل العراق والشام ومصر وخراسان واخذ الحديث
عن مشايخ البخاري ومسلم كأحمد بن حنبل وعثمان بن ابي شيبة وقتيبة بن سعيد
وغيرهم من أئمة الحديث وأخذ عنه ابنه عبدالله وابو عبدالرحمن النسائي وابو علي
اللؤلؤي وخلق سواهم. اثنى العلماء عليه ووصفوه بالحفظ التام والعلم الوافر
والفهم الثاقب في الحديث وغيره مع الدين والورع. قال الحاكم ابو عبدالله
(كان ابو داود امام اهل الحديث في عصره بلا مدافعة سمعه بمصر والحجاز

(١) تاريخ ابن كثير (ج ١١ - ص ١٢٣ - ١٢٤)، مقدمة شرح المجتبى للسندي والسيوطي.

والشام والعراقيين وخراسان)

وكان علماء الحديث قبل ابي داود قد صنفوا الجوامع والمسانيد ونحوها فجمع كتبهم الى السنن والاحكام اخبارا وقصصا وآدابا ومواعظ فاما السنن المحضة فلم يقصد احد منهم افرادها واستخلاصها حتى جاء ابوداود فعمل على جمع احاديث الاحكام والاقتصار عليها فاتفق له مالم يتفق لغيره وقد عرضها على احمد بن حنبل فاستجادها واستحسنها وقال ابراهيم الحربي: (لما صنف ابوداود هذا الكتاب ألين له الحديث كما ألين لداود الحديد) صنف ابوداود كتبا كثيرة وتوفي بالبصرة سنة (٢٧٥)

(الترمذي)

هو الامام الحافظ ابو عيسى محمد بن عيسى بن سورة بن موسى ابن الضحاك السلمي الترمذي ولد سنة (٢٠٩) بترمذ. وكان اماما ثقة حجة. اخذ الحديث عن جماعة كثيرة منهم قتيبة بن سعيد واسحاق بن موسى ومحمود بن غيلان وسعيد بن عبد الرحمن ومحمد بن بشار وعلي بن حجر، واحمد بن منيع ومحمد بن المثنى وسفيان بن وكيع ومحمد بن

اسماعيل البخاري، واخذ عنه الحديث خلق كثير منهم محمد بن احمد ابن محبوب المحبوبي راوي الجامع عنه وأبو حامد احمد بن عبد الله المروزي والهيثم بن كليب الشاشي ومحمد بن المنذر بن شكر. طاف ابو عيسى البلاد وسمع خلقا كثيراً من الحفاظ والفقهاء والمحدثين وكتب الحديث وصنف التصانيف العجيبة: منها: الجامع وكتاب الاسماء والكنى، والشمائل، والتواريخ، والعلل، وكتاب الزهد واتفقوا على امامته وجلالته. ذكره ابن حبان في الثقات فقال: (كان من جمع وصنف وحفظ وذاكر) وقال ابو يعلى الخليلي: (ثقة متفق عليه) وكفى في توثيقه ان امام المحدثين والحديث محمد بن اسماعيل البخاري كان يعتمده ويأخذ عنه، وقال الحافظ ابن كثير: (روى عنه غير واحد من العلماء منهم محمد بن اسماعيل البخاري في الصحيح) وعلى هذا فلا التفات الى قول ابن حزم فيه، انه مجهول. قال الحافظ ابن كثير: وجهالة ابن حزم لابي عيسى الترمذي لا تضره حيث قال: في محلاه (ومن محمد بن عيسى بن سورة) فان جهالته لا تضع من قدره عند اهل العلم بل وضعت من منزلة ابن حزم عند الحفاظ

وكيف في الاذهان تشرح اذا احتاج النهار الى دليل . وقال الذهبي في ميزانه:

(محمد بن عيسى بن سورة الحافظ العلم ابو عيسى الترمذي صاحب الجامع ثقة مجمع عليه ولا التفات الى قول ابن محمد بن حزم فيه في الفصل من كتاب الاتصال انه مجهول فانه ما عرف ولا درى بوجود الجامع ولا العلل الخ له) اه

كف بصره في آخر عمره وتوفي رحمه الله تعالى بترمذ سنة (٢٧٩) عن سبعين عاما[1]

(ابن ماجه)

هو ابو عبد الله محمد بن يزيد بن عبد الله بن ماجه (ماجه اسم ليزيد) القزويني صاحب كتاب السنن المشهورة والتفسير والتاريخ . ولد سنة (٢٠٩) وارتحل لكتابة الحديث وتحصيله الى الري والبصرة والكوفة وبغداد والشام ومصر والحجاز وأخذ الحديث عن كثير من شيوخ الاصقار كأبي بكر بن ابي شيبة واصحاب مالك والليث وروى عنه خلق كثير منهم ابن سيبويه ومحمد بن عيسى الصفار واسحاق بن محمد وعلي بن ابراهيم بن سلمة القطان ، واحمد بن ابراهيم ابن الحافظ ابن كثير وسليمان بن يزيد . قال ابو يعلى الخليلي القزويني: (كان عالما بهذا الشأن

(١) ميزان الاعتدال للذهبي: ج ٣ ص ١١٧ . البداية والنهاية للحافظ ابن كثير: ج ١١ ص ٦٦ - ٦٧

صاحب تصانيف . منها التاريخ ، والسنن وارتحل الى العراقين ومصر والشام)

وقال ابن كثير : محمد بن يزيد بن ماجه صاحب كتاب السنن المشهورة وهي دالة على حفظه وعلمه وتبحره واطلاعه واتباعه للسنة في الأصول والفروع ويشتمل على اثنين وثلاثين كتابا وألف وخمسمائة باب وعلى اربعة آلاف حديث كلها جياد سوى اليسيرة . (١)

(صحيح الامام البخاري) (ت ٢٥٦) هـ

يعتبر كتاب « الجامع الصحيح المسند المختصر من حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم » للامام محمد بن اسماعيل البخاري اصح كتاب بعد كتاب الله عز وجل عند جمهور المحدثين وقد انتقاه البخاري من ستمائة الف حديث (٢) ولا شك ان معظم هذه الأحاديث كانت مدونة في كتب المسانيد والمصنفات الحديثية الأخرى التي دونها علماء القرن الثاني الهجري وسمعها البخاري عن شيوخه باسانيدهم الى مصنفيها لذلك يعبر عن كيفية التحمل بألفاظ السماع (٣) ومكث البخاري في تصنيفه ستعشرة سنة (٤) واقتصر فيه على الحديث الصحيح وهو اول من افرد الصحيح . لكنه لم يستوعب الصحيح

---

(١) الحديث والمحدثون : ص ٣٦٣ (٢) الخطيب : تاريخ بغداد : ج ٢ ص ٨ . ابن حجر هدى الساري مقدمة فتح الباري ص ٥ (٣) مصادر البخاري : سزكين (بالتركية) Buharinin Kaynaklari

(٤) الخولي : مفتاح السنة : ص ٣٧ وابو شهبة : اعلام المحدثين : ص ١١٧ .

فقد صرح بان ما تركه من الحديث الصحيح اكثر مما اثبت لئلا يطول الكتاب (١) . ولا يدخل ما فيه من التعاليق والمتابعات والشواهد ضمن الصحيح (٢) . وقد استقرأه العلماء ليتبينوا شرط البخاري في تخريج احاديثه . فوجدوه يشترط الى جانب عدالة رجال سلسلة اسناده الى الصحابي واتصال اسناده ، ان يكون الراوي اللاحق في الطبقة الأولى من الرواة عن شيخه . قالوا ان الرواة عن الامام ابن شهاب الزهري يقسمون من حيث الحفظ والاتقان وطول صحبتهم له الى خمس طبقات ، فان البخاري يخرج لمن هم في الطبقة الأولى من الرواة عن الزهري فهم شرطه ، وقد يخرج من حديث اهل الطبقة الثانية ما يعتمده من غير استيعاب ، ومعظم حديث الطبقة الثانية يخرجه تعليقا (٣) وربما اخرج اليسير من حديث الطبقة الثالثة تعليقا ايضا ، وهذا ينطبق على الكثيرين من الرواة أما غيرهم فقد اعتمد في تخريج احاديثهم على الثقة والعدالة وقلة الخطأ . وقد اشترط البخاري ايضا في العنعنة المعاصرة واللقيا في حين اكتفى مسلم بشرط المعاصرة ، (٤) وبذلك يتبين ان شرط البخاري اعلى من شرط مسلم .

---

(١) الخطيب : تاريخ بغداد : ج٢ ص ٨-٩ . ابن حجر : هدى الساري : ص ٥ . (٢) ابن كثير : الباعث الحثيث ص ٣٤

(٣) المعلق هو الذي حذف من مبتدأ اسناده واحد او اكثر : ابن الصلاح : علوم الحديث : ص ٢٠

(٤) ابن حجر : هدى الساري : ١٦ ص ٧ الحازمي : شروط الأئمة الخمسة ص ٤٣-٤٦ . ابو شهبة : اعلام المحدثين ص ١١٨ محمد ابو زهو : الحديث والمحدثون ٣٨٦ - ٣٨٨

وقد رتب البخاري احاديث صحيحة على الموضوعات والأبواب . ولم يخله من الفوائد الفقهية والنكاة الحكمية فاستخرج بفهمه من المتون معاني كثيرة فرقها في ابواب الكتاب بحسب تناسبها مما يسير للفقهاء وطلابهم الرجوع اليها والاستنباط منها.[1] وهي توضح سعة علم البخاري بفقه الحديث .

وجميع ما في صحيح البخاري من الاحاديث الموصولة بلا تكرير ٢٦٠٢ حديثا ومن المتون المعلقة المرفوعة التي لم يوصلها في موضع آخر من الجامع ١٥٩ حديثا، وان جميع احاديثه بالمكرر سوى المعلقات والمتابعات ٧٣٩٧ حديثا وان جميع احاديثه بالمكرر وان جملة ما في الكتاب من التعاليق ١٣٤١ حديثا وجملة ما فيه من المتابعات ٣٤٤ فجميع ما في الكتاب على هذا بالمكرر ٩٠٨٢ حديثا وهذا الرقم لا يشتمل على ما في الكتاب من الموقوفات على الصحابة والمقطوعات عن التابعين فمن بعدهم .[2]

وقد حظي صحيح البخاري بعناية فائقة من العلماء في سائر العصور فاهتموا بشرحه، ومن اجل شروحه كتاب «فتح الباري بشرح صحيح البخاري».

---

(١) ابن حجر: هدى الساري: ص ٦ . هدى الساري: ص ٤٦٨، ٤٧٠، ٤٧٨

ابو شهبة: اعلام المحدثين ص ٥٣ .

للحافظ ابن حجر العسقلاني (ت ٨٥٢) و«عمدة القاري» لبدر الدين العيني الحنفي (ت ٨٥٥ هـ) و«ارشاد الساري الى صحيح البخاري» للقسطلاني (٩٢٣ هـ) وكلها مطبوعة (١)

صحيح الامام مسلم (ت ٢٦١ هـ):

يعتبر صحيح مسلم في المرتبة الثانية بعد صحيح البخاري عند جمهور المحدثين وان ذهب بعض علماء المغرب الى تقديم على صحيح البخاري (٢) وسبقهم الى ذلك من المشارقة ابو حاتم وابو زرعة الرازيان وابو علي النيسابوري (٣) وقال بذلك من الباحثين المحدثين شاكر (٤)

وقد انتقى الامام مسلم احاديث صحيحة من ثلثمائة الف حديث مسموعة (٥) واستغرق تصنيفه خمس عشرة سنة (٦) ويبلغ عدد حديثه اربعة آلاف حديث سوى المكرر (٧) وقد قيل انه يعد بالمكرر - اثنا عشر الف حديث (٨)

وقد خرج فيه مسلم عن رجال الطبقة الاولى وهم الحفاظ المتقنون والطبقة الثانية وهم المستورون المتوسطون في الحفظ والاتقان، ولم يخرج فيه لأحد من اتفق العلماء - او اكثرهم - على تضعيفه وتركه. واشترط مسلم في الصنعة المعاصرة ولم يشترط معها ثبوت اللقيا كما هو شرط البخاري.

---

(١) تاريخ التراث العربي: ٣١٢، (٢) ابن الصلاح: علوم الحديث: ص ١٥، (٣) الخطيب: تاريخ بغداد: ج ١٣ ص ١٠١ (٤) تاريخ التراث العربي: جع ١ ص ٣٥٣ (٥) الخطيب: تاريخ بغداد: ج ١٣ ص ١٠١

(٦) الذهبي: تذكرة الحفاظ: ج ١ ص ٥٨٩ (٧) ابن الصلاح: علوم الحديث ص ١٧. (٨) الذهبي: تذكرة الحفاظ: ج ١ ص ٥٨٩

وهكذا فان شروط البخاري اعلى من شروط مسلم من حيث اعتماده على الطبقة الاولى من الرواة واشتراطه ثبوت اللقاء[١] كما يمتاز صحيح البخاري باحتوائه على استدلالات فقهية لا توجد في صحيح مسلم وبتحريه احوال الرجال فمن تُكلم فيه من رجال البخاري بجرح اقل من تُكلم فيه من رجال مسلم، كما ان ما أُنتقد من احاديث البخاري اقل مما أُنتقد من احاديث صحيح مسلم.[٢]

ويمتاز صحيح مسلم على صحيح البخاري بعدم تقطيعه الحديث وتكراره الاسناد كما يفعل البخاري - ابقاء ببيان ما فيها من استدلالات فقهية - بل يجمع مسلم المتون كلها بطرقها العديدة في موضع واحد مما يعين الطالب على الاحاطة بالحديث وطرقه.[٣]

وقد اقتصر مسلم على ذكر الاحاديث المسندة المرفوعة دون اقوال الصحابة والتابعين، ولم يكثر من التعاليق فنادرها اثناء سوق المتابعات[٤] وقد لقي صحيح مسلم قبولا كبيرا عند العلماء فاعتنوا بشرحه ومن احسن شروحه كتاب «المنهاج في شرح صحيح مسلم ابن الحجاج»

---

(١) تذكرة الحفاظ: ج ١ ص ... محمد ابو زهو: الحديث والمحدثون، ٣٨٨ اعلام المحدثين: ص ١٧٧

(٢) مفتاح السنة: ص ٤٤، السنة ومكانتها في التشريع الاسلامي ص ٤٠٨، اعلام المحدثين: ١٩٠

(٣) الحديث والمحدثون: ص ٣٩٣، اعلام المحدثين: ص ١٨٠ ، (٤) الباعث الحثيث ص ٣٣ النووي صحيح مسلم بشرح ج ١ ص ١٤

للحافظ ابی زکریا محی الدین النووی الشافعی (ت ٦٧٦) ﻫ وقد طبع طبعات عدیدة فی الهند والقاهرة .

(کتاب سنن ابی داود السجستانی) (ت ٢٧٥ ﻫ)

قصد ابو داود کتابه علی احادیث الاحکام دون احادیث الفضائل والرقائق والآداب[1] وضرح فیه الحدیث الصحیح والحسن والضعیف المحتمل. فاذا کان فی الحدیث وهن شدید نبه علیه[2]، ویشرط ان لا یخرج عن رجل اجمع النقاد علی ترکه[3]، ویبلغ عدد احادیث سنن ابی داود اربعة آلاف وثمانمائة حدیث انتقاها من خمسمائة الف حدیث کان قد کتبها[4] وقد اجاد ابو داود ترتیب احادیثه فاثنی علیه العلماء ونصحوا المشتغلین بالفقه خاصة بالرجوع الیه، ویقف کتاب سنن ابی داود فی مقدمة کتب السنن الاربعة. وقد طبع کتاب السنن عدة طبعات فی الهند والقاهرة .

وقد شرحه عدد من اجلاء العلماء منهم ابو سلیمان الخطابی (ت ٣٨٨ ﻫ) فی کتابه معالم السنن، وشرف الحق محمد اشرف الصدیقی فی کتابه (عون المعبود

---

(١) ابن الصلاح: علوم الحدیث: ص ٣٢ والذهبی: تذکرة الحفاظ ص: ٥٩٢ . (٣) ابو شهبة: اعلام المحدثین: ص ٣٢٢

(٤) الخطیب: تاریخ بغداد ج ٩ ص ٥٧ . تذکرة الحفاظ: ج ٢ ص ٥٩٣

على سنن ابى داود » وكلاهما مطبوع .

جامع الترمذى (ت ٢٧٩ هـ)

ومؤلفه الامام الحافظ ابو عيسى محمد بن عيسى السلمى الترمذى . وهو احد الكتب الستة خرج الترمذى فيه الحديث الصحيح والحسن والضعيف والغريب والمعلل وأبان عن علته ، كما خرج بعض المناكير ولاسيما فى كتاب الفضائل ولكنه يبين ذلك غالبا ولا يسكت عنه . وقد التزم ان لا يخرج فى كتابه الا حديثا عمل به فقيه او احتج به محتج ، وقد بين مذاهب الصحابة والتابعين وفقهاء الامصار واختصر طرق الحديث فذكر واحدا واشار الى ما عداه وجعل فى آخره كتابا للعلل جمع فيه فوائد هامة (١) . وهكذا فانه امتاز فى المقام الأول بملاحظاته النقدية حول الأسانيد وباضافة الآراء المتباينة للمدارس الفقهية المختلفة » (٢)

وقد طبع جامع الترمذى عدة طبعات فى الهند ومصر .

ومن شروح الترمذى كتاب « عارضة الاحوذى على الترمذى » (٣)

للحافظ ابى بكر محمد بن عبد الله الاشبيلى المعروف بابن العربى المالكى (ت ٥٤٣) هـ

---

(١) الخولى : مفتاح السنن ص ٩٣ ؛ السنة ومكانتها فى التشريع الاسلامى ص ٤١٣ الحديث والمحدثون ٤١٥

(٢) سزكين : تاريخ التراث العربى ص ٣٩٢ (٣) طبع فى حاشية صحيح الترمذى :

وشرح الحافظ عبدالرحمن بن احمد بن رجب الحنبلي (ت ٧٩٥ هـ) (١)

سنن النسائي (ت ٣٠٣ هـ)

الف الامام الحافظ ابو عبدالرحمن احمد بن علي بن شعيب النسائي وقد انتقى تلميذه ابن السني (٣٦٤ هـ) من سنن النسائي كتابا اسماه «المجتبى من السنن» وهو المطبوع (٢) وقد اشتمل المجتبى على الحديث الصحيح والحسن والضعيف، لكن الضعيف فيه قليل بالنسبة الى بقية كتب السنن (٣). ولذلك اعتبر المجتبى اصلا معتمدا عند المحدثين والعلماء. واما السنن الكبرى فكان من طريقة النسائي فيها ان لا يخرج عمن لم يجمع على تركه (٤)

ومن شروح المجتبى كتاب «زهر الربى على المجتبى» للحافظ السيوطي (ت ٩١١ هـ) وشرح السندي (ت ١١٣٨ هـ) وقد طبع الشرحان معا.

سنن ابن ماجه (ت ٢٧٣ هـ)

مؤلفه ابو عبدالله محمد بن يزيد بن ماجه الربعي القزويني وهو سادس الكتب الستة، واول من الحقها بالكتب الخمسة هو ابو الفضل بن القيسراني (ت ٥٠٧ هـ)

---

(١) مخطوط في سراي، احمد الثالث: ٥٣٢:٣ ويقع في ١٥٢ ورقة. ويقع في ورقة سزكين: تاريخ التراث العربي ص ١٩٦

(٢) مقدمة الجزء الأول من كتاب فتح الباري لابن حجر: ص ٢٣. (٣) الحديث والمحدثون: ٤١٠

(٤) اعلام المحدثين: ص ٢٦٧.

ومن العلماء من يجعل موطأ مالك سادس الكتب الستة لانه اعلى درجة من سنن ابن ماجه، ومنهم من يجعل سنن الدارمي سادسها لأنه قليل الرجال الضعفاء نادر الاحاديث المنكرة والشاذة وان كانت فيه احاديث مرسلة وموقوفة.(١)

وقد خرج ابن ماجه في سننه الحديث الصحيح والحسن والضعيف بما في ذلك بعض المناكير والموضوعات القليلة لذلك فهو دون بقية الكتب الخمسة(٢). ويقول سزكين: ان ابن ماجه انتقى مادته من عدد قليل من المصادر(٣).

ويبلغ عدد احاديث سنن ابن ماجه ٤٣٤١ حديثا منها ٣٠١٢ حديث اصحاب الكتب الخمسة كلهم او بعضهم وبقيتها وهي ١٣٢٩ حديثا هي الزوائد على الكتب الخمسة ومن هذه الزوائد ٤٢٨ حديثا صحيحة الاسناد ومنها ٦١٣ حديثا ضعيفة الاسناد و ٩٩ حديثا مابين واهية الاسناد او منكرة او مكذوبة(٤)

وقد شرح سنن ابن ماجه عدد من العلماء منهم الحافظ السيوطي (ت ٩١١ هـ) في كتابه «مصباح الزجاجة على سنن ابن ماجه» و«كفاية الحاجة في شرح ابن ماجه» لابي الحسن بن عبد الهادي السندي (ت ١١٣٨ هـ) وكلاهما مطبوع(٥) (٦) وآخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمين.

---

(١) مفتاح السنة ص ١٠١ السنة ومكانتها في التشريع الاسلامي ٤١٤، الحديث والمحدثون: ٤١٨، (٢) اعلام المحدثين: ٢٨١
(٣) تاريخ التراث العربي ص ٣٧٧، (٤) محمد فؤاد عبد الباقي: سنن ابن ماجه ج ٢ ص ١٥١٩ - ١٥٢١.
(٥) طبع مصباح الزجاجة في دلهي ١٢٨٢،
(٦) اكرم ضياء العمري: بحوث في تاريخ السنة المشرفة: ص ٢٤٥ - ٢٥٢

« الحمد لله الذى هدانا لهذا وما كنا لنهتدى لولا ان هدانا الله »

قد وقع الفراغ من تسويد هذه الرسالة بتوفيق الله تعالى ومنه

فى يوم الأحد من اوائل يوم حزيران سنة الف وتسعمائة وخمسة وسبعين

ميلادية. وسنة الف وثلثمائة وخمس وتسعين من هجرة من له العز والفخر

والكرم والشرف. قسم خلق الله النبى النبيه الوجيه سيدنا محمد

صلى الله عليه وسلم.

اللهم اعطنا ايمانا كاملا وعلما نافعا واحفظنا من المخاوف والأخطار

وتفريق الصفوف والدمار. ووحد المسلمين وحكامهم على العدالة والحق والدين

ووفقنا واولادنا لما تحبه وترضاه يارب العالمين.

كتبت هذه الرسالة فى حضرة الكيلانى قدس الله سره ونفعنا بفيضه

وقدسه واستفدت من مكتبة القادرية كثيراً رحمة الله على بانيها ومؤسسها

ومبيبها وواقفها والمستخدمين فيها. آمين يارب العالمين. سنة ١٣٩٥ هـ ١٩٧٥م

اذكنت آن ذاك فى بغداد فى كلية الآداب قسم الدين كطالب زمالة التركى.

ثبت المصادر

المصادر الصفحة

١- القرآن الكريم : ٤٢، ٤٣

٢- توجيه النظر الى اصول الأثر : ٥، ٥٩، ٦٦، ٧٨، ٨١، ١٩
لطاهر بن صالح الجزائري الدمشقي

٣- المدخل في علم الحديث للحاكم النيسابوري : ٥، ١٢

٤ علوم الحديث ومصطلحه : ... ١٣، ٥٩، ١١٩
للدكتور صبحي الصالح

٥- قواعد التحديث ... ١٣، ٤٢، ٩٦

٦- شرح النخبة ١٣، ٤٢، ٤٨، ٤٩، ٥٥، ٥٦، ٩٦

٧- توضيح الأفكار ١٣، ٤٦، ٤٨، ٤٩، ٥٥، ٥٦، ٩٦

٨- اختصار علوم الحديث ١٣، ٣٩، ٤١، ٤٢، ٥٥

٩- التدريب ١٣، ٤١، ٤٤، ٤٨، ٥٤، ٥٥، ٥٧، ٥٩

١٠- التنقيح للقاسمي ١٣، ٤٧

١١- المستصفى للغزالي

١٢- الحديث والمحدثون : الدكتور محمد ابو زهو ٣٥، ٣٦، ١١١، ١١٢، ١١٥

١٣- اصول الحديث ومصطلحه الدكتور محمد عجاج الخطيب ٣،

١٤- السنة ومكانتها في التشريع الاسلامي : ٣٨، ١١٥، ١١٧، ١١٩
الدكتور مصطفى السباعي

١٥- مقدمة تجريد الصريح: كامل ميرات افندى ٤٧

١٦- المحلى: لابن حزم ٤٦

١٧- الاحكام ٤٧

١٨- اغاثة اللهفان: ابن القيم ٤٧

١٩- الباعث الحثيث: لابن كثير ٤٧، ٩٩، ١١٢، ١١٥

٢٠- الفية السيوطى ٤٨، ٩٩،

٢١- معرفة علوم الحديث للحاكم ٤٨، ٥٠، ٥٣، ٥٤، ٥٦، ٥٩، ٩٦

٢٢- الرسالة المستطرفة ٥٤

٢٣- نزهة النظر ٥٧

٢٤- تفسير الآلوسى ٥٨

٢٥- مقدمة صحيح مسلم ٧٠

٢٦- تاريخ ابن كثير ١٠٣، ١٠٥، ١٠٧

٢٧- مفتاح السنة ١٠٣، ١١١

٢٨- مقدمة فتح البارى ١٠٣، ١١١

٢٩- مقدمة تحفة المجتبى للسندى ١٠٧

٣٠- والسيوطى ١٠٧

٣١- تاريخ خطيب البغدادى ١١١، ١١٣، ١١٤،

٣٢ هدى الساري لابن حجر ١١١، ١١٣، ١١٣،

٣٣ - مصادر البخاري لسزكين ١١١

٣٤ - مفتاح السنة : الخولي ١١١

٣٥ - اعلام المحدثين : ابو شهبة ١١١ ، ١١٥

٣٦ - علوم الحديث : ابن الصلاح ١١٢ ، ١١٤

٣٧ - شروط الأئمة الخمسة : الحازمي ١١٢

٣٨ - تاريخ التراث العربي : سزكين ١١٤ ، ١١٧

٣٩ - تذكرة الحفاظ : للذهبي ١١٤ ، ١١٥

٤٠ - مقدمة الجزء الأول من فتح الباري : ١١٨

٤١ - بحوث في تاريخ السنة المشرفة ١١٩

٤٢ - شرح الموطأ : القاضي ابو بكر ١٥

٤٣ - ما لا بد للمحدث جهله : عمر الميانجي ١٦

٤٤ - القواطع : للسمعاني ٢٠

٤٥ - تأويل مختلف الحديث : ابن قتيبة ٢٧

٤٦ - اللمع : الشيرازي ٢٧

٤٧ - جامع الصحيح : البخاري ٢٨ ، ٢٤

٤٨ - الادب المفرد : " ٢٩

٤٩ - التقريب : للسيوطي ٢٩

٥٠ - الاستذكار : لابن عبد البر ٣٣

٥١ - تقريب المدارك على موطأ امام مالك ابو الحسن بن الحضار ٣٣

٥٢ - التوشيح : للسيوطي ٦٣

٥٣ - الازهار المتناثرة في الاخبار المتواترة للسيوطي ٤٤

٥٤ - العجيب في اصول الفقر ٢

٥٥ - شرح منظومة البيقونية في مصطلح الحديث ٢ ، ٣

فهرست الموضوعات:

	الصفحة
تعريف الحديث	٢
الحديث، الخبر، الأثر، السنة	٢
المبحث الاول: الحديث الصحيح والكلام عليه	٣
اقوال العلماء على تعريف الحديث الصحيح	٤
قول الرازي في رواية العدل الواحد	٤
لماذا نقلت كلام الامام الحاكم الحافظ المتقدم بأنواع الحديث الصحيح	٥
تقسيم الحديث الصحيح الى عشرة اقسام	٥
القسم الأول من الحديث الصحيح المتفق عليه	٥
القسم الثاني من الحديث الصحيح المتفق عليه	٦
القسم الثالث من الحديث الصحيح المتفق عليه	٦
القسم الرابع من الحديث الصحيح المتفق عليه	٧
القسم الخامس من الحديث الصحيح المتفق عليه	٧
الاقسام الخمسة المختلف في صحتها	
القسم الاول من الحديث الصحيح المختلف في صحته المراسيل	٨
القسم الثاني من المختلف في صحته	٩
القسم الثالث منه " "	١٠
القسم الرابع منه " "	١١
القسم الخامس منه " "	١١
سبب ذكر الحاكم عشرة انواع الصحيح	١٢
الفرق اليسير بين تقسيم الحاكم وقول الدكتور صبحي الصالح	١٣
حكم مراسيل الصحابة	١٣
الفرق بين قول الحاكم في الحديث الصحيح في المدخل وعلوم الحديث	١٤
قول القاضي ابي بكر بن العربي وابن رشيد في حكم الامام الحافظ الحاكم	١٥

	الصفحة
قول ابن حبان في الحديث العزيز	١٥
قول ابن العربي في اشتراط الشيخين العدد	١٦
اعتراض بعض المحققين على الحاكم	١٦
تحليل اقسام الصحيح من جهة الرواة	١٧
شروط الصحيح المختلف فيها	١٨
رد ما قال مسلم على التلاقي	١٩
الحديث الصحيح لا يعرف برواية الثقات فقط وان قائلي ذلك انقسموا الى فرق	٢٠
الفرقة الأولى فرقة جل همها النظر في الاسناد	٢١
الفرقة الثانية جل همها النظر في نفس الحديث	٢٢
الكلام على المرجئة والمعتزلة ونشأتهم وقواعدهم.	٢٢
	٢٦
عبارات ذكروا في مبحث ما يرد له الخبر	٢٧
الفرقة الثالثة جعلت جل همها البحث عما صح من الحديث	٢٨
ملحة من ملح هذا البحث	٢٩
اعتراضات على تعريف الصحيح مع الجواب عنها:	٢٩
الاعتراض الأول	٣٢
الاعتراض الثاني	٣٣
الاعتراض الثالث	٣٣ ٣٥
الحديث قسمان متواتر وآحاد	٣٥
فالحديث المتواتر واقسامه	٣٥

	الصفحة
خبر الآحاد وحكمه	٣٦
وقول الشافعي في خبر الآحاد	٣٨
تقسيم الحديث الى صحيح وحسن وضعيف	٣٩
الحديث الصحيح والحسن ...	٤٠
تعريف أحد للحديث الصحيح	٤١
ملاحظات على هذا التعريف	٤١
متى يوصف الصحيح بأنه متواتر	٤٣
صحيح لذاته وصحيح لغيره	٤٢
المتواتر اللفظي	٤٤
المتواتر المعنوي	٤٥
قد يكون المتواتر المعنوي في اوله آحاديا ثم يشتهر بعد الطبقة الاولى	٤٦
التواتر ليس من مباحث الاسناد	٤٦
الآحادي الصحيح يفيد العلم القطعي اليقيني كالمتواتر بقسميه	٤٧
الفرد والغريب من الصحيح	٤٧
التغاير بينهما من حيث كثرة الاستعمال وقلته	٤٨
الفرد المطلق والفرد النسبي	٤٨
الفرد النسبي هو الغريب كما يسمى في الاصطلاح	
انواع الغريب متكاثرة وانما تضبط بنسبة التفرد فيه الى شرع معين	٤٩
تفرد شخص عن شخص	٤٩
تفرد اهل بلد عن اهل بلد آخر	٥٠

	الصفحة
التقييد الاضافي في الحديث الغريب هو الذي يسوغ تسميته «فردا نسبيا»	٥١
الحديث العزيز والمشهور والمستفيض	٥١
توسط هذه المصطلحات الثلاثة بين التفرد النسبي والتواتر المعنوي.	٥١
هذه الانواع الصق بالغريب منها بالمتواتر	٥٢
مقياس المحدثين في تصحيح الروايات وتضعيفها فيما لا كسب فيه في المتواتر.	٥٢
لا يبالي النقاد بتعيين عدد الجمع الراوي له	٥٢
حين اشترط الحاكم تعزيز الصحيح لم يحكم بتصحيح العزيز	٥٣
تأويل عبارة الحاكم والمشهور من الحديث غير الصحيح	٥٣
مثال المشهور الصحيح	٥٤
مثال المشهور الحسن	٥٤
مثال المشهور الضعيف والباطل	٥٥
اشتهار الحديث امر نسبي	٥٥
اكثر امثلة المشهور تصلح للمستفيض فهما متلازمان على رأي جماعة من أئمة الفقهاء	٥٦
لكن الاصح التفرقة بينهما.	
ادعاء ابن حبان ان لا وجود اصلا للحديث العزيز والرد عليه.	٥٧
ربما جمع الحديث بين وصفي العزة والشهرة	٥٧
لماذا ذكر اقسام المشهور والعزيز	٥٨
هل يمكن ان يكون حديث (كنت كنزاً لا أعرف) مثالا للمشهور.	٥٨

الصفحة

بيان هذا الحديث في تفسير الألوسي (روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني) : ٥٨
اشتراط العزيز في تعريف الصحيح ٥٩
الفائدة الأولى في ان اول من الف في الصحيح المجرد البخاري ٦٠
الفرق بين البخاري وموطأ امام مالك ٦٠
الفائدة الثانية في شرح البخاري ومسلم ٦١
شرط البخاري ومسلم عند ابن طاهر ٦٢
شرط البخاري ومسلم عند العلامة الامام ابن تيميه ٦٣
شروط البخاري وموضوعه عند السيوطي ٦٤
في نفس الموضوع نقل من الحافظ ابن حجر ٦٦
سبب ترجيح البخاري التعاليق والتراجم في الجامع ٦٨
الفائدة الثالثة: الشيخان لم يستوعبا الصحيح ولا التزما ذلك ٦٩-٧٢
عدد احاديث الصحيحين ٧٢-٧٤
الفائدة الرابعة فيما انتقد عليهما والجواب عن ذلك ٧٤-٧٦
امثلة من الاحاديث في هذا الموضوع ٧٧-٨٠
الفائدة الخامسة في درجة احاديث الصحيحين في الصحة ٨٠-٨٢
رجحان البخاري على الموطأ ٨٣
رجحان البخاري على مسلم ٨٤-٨٦
اهل الصنعة مجمعون على ان الاخبار التي اشتمل عليها الصحيحان مقطوع بصحة اصولها ومتونها. ٨٦-٨٨
الفائدة السادسة فيما يتعلق بالصحيح الزائد على الصحيحين ٨٨
المصنفات في الصحيح المجرد والكلام على مستدرك الحاكم ٨٩
المصنفات الأخر ٩٠
المستخرجات على الصحيحين ٩١-٩٣
فوائد المستخرجات ٩٤
معنى الاستخراج ٩٥
تفاوت رتب الحديث الصحيح بتفاوت الأحصار ٩٦
مبحث اصح الأسانيد ٩٧-٨

الصفحة

الامام البخارى ..... ٩٩ - ١٠٣
الامام المسلم ..... ١٠٣ - ١٠٥
الامام النسائى ..... ١٠٥ - ١٠٧
أبو داود السجستانى ..... ١٠٧ - ١٠٨

الامام الترمذى ..... ١٠٨ - ١١٠
ابن ماجه ١١١

صحيح الامام البخارى ..... ١١١ - ١١٤

صحيح الامام المسلم ..... ١١٤ - ١١٦

كتاب سنن ابى داود السجستانى .. ١١٦ - ١١٧

جامع الترمذى ..... ١١٧ - ١١٨

سنن النسائى ..... ١١٨ - ١١٨

سنن ابن ماجه ١١٩